

**Русін Р.М.
Шитюк М.М.
Нефьодов Д.В.**

**ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ (20-30-ті рр. XX ст.)**

Миколаїв
2016

УДК 63.2
ББК 930.1(477) «1920/1939»
Р 88

Рецензенти:

Удод О.А. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, завідувач відділом української історіографії Інституту історії України НАН України

Шайкан В.О. – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії України ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Пархоменко В.А. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Друкується за рішенням вченої ради Навчально-наукового інституту історії, політології та права МНУ імені В.О. Сухомлинського (протокол № 7 від 9.03.2016 р.)

Русін Р.М., Шитюк М.М., Нефьодов Д.В.

Р 88 Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.) : монографія. Миколаїв: Іліон, 2016. 244 с.

ISBN 978-617-534-358-6

В монографії вперше систематизовано й узагальнено досягнення радянської, зарубіжної, діаспорної та сучасної історіографії політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.), визначено внесок та упущення науковців кожного з напрямів. Переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, концептуальних підходів в радянській, зарубіжній і діаспорній історіографії, виявлено і спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей стосовно дослідження численних аспектів проблеми. Проаналізовано персональний внесок українських вчених в розробку проблеми карально-репресивної політики держави щодо населення України. Виявлено недостатньо вивчені або сфальсифіковані аспекти проблеми, що потребують подальшої наукової розробки, й, таким чином, окреслено перспективні напрями для майбутніх конкретно-історичних досліджень.

Для науковців, істориків, читачів, яких цікавить процес наукового пізнання історії України XX століття.

УДК 63.2
ББК 930.1(477) «1920/1939»

© Русін Р.М., 2016

© Шитюк М.М., 2016

© Нефьодов Д.В., 2016

ISBN 978-617-534-358-6

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ	9
РОЗДІЛ 2. ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В РАДЯНСЬКІ ЧАСИ	33
2.1 Масові політичні репресії в Україні в працях радянських та вітчизняних дослідників: еволюція поглядів	33
2.2 Наслідки впровадження насильницьких методів управління суспільством в Україні в дослідженнях західних та діаспорних істориків	70
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	95
3.1 Зміни в підходах та аналізі проблеми наприкінці ХХ ст.	95
3.2 Новітня історіографія масових політичних репресій міжвоєнного періоду: перспективність подальших досліджень	126
ВИСНОВКИ	163
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ	178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАПЛІТЕ –	Вільна академія пролетарської літератури
ВКП(б) –	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВМП –	Вища міра покарання
ВТТ –	Виправно-трудова табори
ВЦВК –	Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
УАН –	Всеукраїнська Академія Наук
УАМЛІН –	Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів
ДА СБУ –	Державний архів Служби безпеки України
ДПУ –	Державне Політичне Управління
ІЧП –	Інститут червоної професури
КП(б)У –	Комуністична партія (більшовиків) України
НАНУ –	Національна академія наук України
НКВС –	Народний Комісаріат Внутрішніх Справ
ОДПУ –	Об'єднане державне політичне управління
РКЦ –	Римо-католицька церква
РНК –	Рада Народних Комісарів
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СВУ –	Спілка визволення України
УВО –	Українська військова організація
УДБ –	Управління державної безпеки НКВС УСРР
УНС –	Українська національна спілка
УАПЦ –	Українська Автокефальна Православна Церква
УРЕ –	Українська Радянська Енциклопедія
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР –	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК –	Центральний виконавчий комітет

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Нині особливий науковий інтерес визначається необхідністю сучасної історіографічної оцінки наявного масиву наукової літератури з такої важливої проблеми як масові політичні репресії в Україні в міжвоєнний період (20-30-ті рр. ХХ ст.). З цією метою актуальним постає необхідність виокремлення різних концептуальних підходів, суджень та переконань, що сприяють акумулюванню і подальшому розвитку історичних знань з різних аспектів репресивної політики в УСРР 1920-30-х рр. В контексті останнього важливої наукової та суспільно-політичної значущості набуває проблема вивчення зародження, становлення та розвитку основних напрямів досліджень зарубіжними та, особливо, українськими науковцями історії масових політичних репресій в Україні зазначеного періоду. На даний час актуальним видається звернення до окресленої проблеми, що є вкрай важливим для уточнення джерел інформації, ціннісних орієнтирів та оцінних критеріїв історіографії, з'ясування форм та проявів зовнішніх впливів на неї, перегляду характеристик української історичної думки на окремих етапах її розвитку.

Актуальним стає глибокий неупереджений історіографічний аналіз літератури на всіх етапах розвитку, особливо в період незалежності України. Це дасть змогу визначити основні етапи розвитку проблеми, що входить до нової так званої науки – репресіології (репресієзнавства), поглибити наукові знання про участь, роль і місце, наслідки діяльності влади та органів держбезпеки в житті суспільства УСРР/УРСР в 1920-х – 30-х рр. Актуальність науково-дослідної роботи в галузі теоретичного узагальнення теми визначається не лише критичним аналізом більшої частини оприлюдненої інформації про масові політичні репресії сталінської доби, а й переосмисленням нагромаджених фактів, встановленням причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявленням та впорядкуванням інформації

щодо безпосередніх і віддалених наслідків репресій, яка міститься в наукових працях істориків, дослідників, краєзнавців.

Метою дослідження є з'ясування стану, повноти і достовірності вивчення історії політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.) на основі комплексного історіографічного аналізу праць радянських, зарубіжних, діаспорних і сучасних вітчизняних авторів, виявлення недостатньо досліджених аспектів і вироблення рекомендацій щодо подальшого розроблення теми.

Завдання монографічного дослідження полягають в наступному:

- проаналізувати стан дослідження проблеми на основі наукових надбань історичної науки, критично переосмисливши та узагальнивши наявну літературу; в контексті еволюції історіографічного процесу визначити і класифікувати джерельну базу дослідження, обґрунтувати її вірогідність та репрезентативність для досягнення поставленої мети, а також ступінь інформаційної насиченості історіографічних джерел;

- з'ясувати ключові важливі етапи розвитку історіографії проблеми, зробивши спробу уточнити окремі проміжні віхи у дослідженні державного терору, знання про який розвивались в контексті становлення репресієзнавства та репресіології;

- вивчити процес еволюції історичної науки щодо проблеми масових політичних репресій в Україні у радянській історіографії XX ст. з метою виявлення можливих фальсифікацій, здобутків, дискусійних проблем і невирішених питань;

- висвітлити рівень розробки та достовірності відображення в науковій та публіцистичній літературі Заходу та української діаспори в період 1920-х рр. – початку 90-х рр. XX ст. становища різних прошарків населення Української СРР міжвоєнного періоду в контексті масових політичних репресій;

- вдатись до класифікації та огляду праць з метою виявлення концептуальних засад новітньої української історіографії в контексті

проблеми репресій щодо різних категорій населення в Україні, показу теоретичної та науково-практичної цінності праць сучасних істориків; провести детальний аналіз новітньої літератури.

Наукова новизна полягає в наступному:

- вперше систематизовано й узагальнено досягнення радянської, зарубіжної, діаспорної та сучасної історіографії політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.); визначено внесок та упущення науковців кожного з напрямів;
- переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, концептуальних підходів, домінантних у радянській, зарубіжній і діаспорній історіографії, виявлено і спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей стосовно дослідження численних аспектів проблеми;
- розкрито важливе значення найновіших публікацій, які ще не підлягали історіографічному аналізу, для переосмислення історії політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.);

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ

Впродовж майже півстоліття тема репресій привертала увагу вітчизняної та світової громадськості, починаючи ще з історичної доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС про культ особи Й. Сталіна. Навіть в умовах «хрущовської відлиги» належне висвітлення заявленої проблеми неможливе. Щоправда почалась реабілітація незаконно репресованих громадян, але саму проблему як репресій в цілому, так і «Великого терору» зокрема, замовчували, історики та дослідники відчували тягар ідеологізації суспільного життя. Реально висвітлити всю масштабність злочинів, їх трагічні наслідки, стало можливим в історичних працях та наукових розвідках лише після краху комуністичної системи, коли почали створюватися умови для всебічного вивчення історичних джерел, пов'язаних з масовими репресіями і виявленням нової картини фізичних та моральних втрат українського народу. До вивчення теми масових репресій залучено сотні і тисячі науковців, викладачів вузів, музейних працівників, правознавців.

В основу періодизації літератури з досліджуваної теми можна покласти кілька періодів: дослідження основних етапів соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України в складі СРСР та після здобуття нею незалежності. Відповідно до цього вітчизняні та зарубіжні праці з досліджуваної теми співвідносно до визначених хронологічних рамок розглядалися та аналізувалися в межах двох умовно визначених основних періодів: 1920-1991 рр.; з 1991-2014 рр. 1991 р. взятий умовно, для зручності поділу між існуванням СРСР та його розпадом, адже відомо, що якісні зрушення в історіографії масових політичних репресій відбулись раніше здобуття союзними республіками незалежності, а саме в 1987-1989 рр., в період горбачовської перебудови.

Історичні праці, які відносяться до проблеми масових політичних репресій в Україні в 20-х – кінця 30-х рр. ХХ ст., відповідно до їх змісту та стилю написання можна поділити на три умовно визначені великі групи.

До першої можна віднести праці радянських істориків, що виступали з позицій марксистсько-ленінського вчення з національного питання. В свою чергу, радянську історіографію дослідження масових політичних репресій в Україні варто поділити на кілька періодів: 1) 1920-ті рр. – середина 50-х рр. – коли радянська влада утвердилася на території України, прагнучи втілити в життя політику «коренізації», коли країну поглинув процес переходу від масової до суцільної колективізації. Впровадження політики «ліквідації куркульства як класу» висвітлювалось істориками під ретельним наглядом влади, а згодом, завдяки керівництву Й. Сталіна, будь-які дослідження української історії повинні повністю відповідати ідеям та настановам «Короткого курсу історії ВКП(б)», а будь-які відхилення відразу ж оголошувалися «буржуазним націоналізмом»; 2) середина 1950-х – середина 60-х рр. – період «хрущовської відлиги», під час якого радянські дослідники почали говорити про проблему масових політичних репресій в СРСР, що стало можливим після оприлюднення на ХХ з'їзді КПРС доповіді М. Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки»; розпочався процес реабілітації жертв політичних репресій; 3) друга половина 1960-х – середина 80-х рр., коли в працях радянських істориків практично не виокремлювалася проблема масових політичних репресій в Україні, як аспект досліджень, лише констатувався факт цієї трагедії; 4) друга половина 80-х рр. – початок 90-х рр., – в часи «перебудови» частина істориків почала в своїх працях замислюватись над результатами діяльності карально-репресивної системи як в Україні, так й в СРСР в цілому, цей період характеризувався процесами розвитку демократизації та гласності. Характерним для цього часу є кількісне зростання досліджень як радянських, так і вітчизняних істориків, тематичне розмаїття праць. Вважається етапом, в період якого розпочався початок різкого розвитку історіографії масових політичних репресій.

До другої групи доцільно віднести, в переважній більшості, праці представників української діаспори та певного кола західних істориків, чії погляди, не обмежені певними ідеологічними установами, характеризуються великим плюралізмом думок та поглядів на проблему більшовицького терору в Україні загалом і оцінку масових політичних репресій зокрема. Адже цілком протилежна позиція, ніж у радянської історіографії у висвітленні державного терору в республіці, визначенні місця і ролі в ньому органів держбезпеки існувала саме в істориків української діаспори. За радянських часів праці за авторства істориків діаспори та Заходу сприймалися виключно як «буржуазно-націоналістичні», як такі, що «фальсифікують» історичний процес. Тим не менш, ці дослідження мали значний вплив на розвідки про масові політичні репресії міжвоєнного періоду на сучасному етапі.

До третьої групи досліджень ввійшли роботи сучасних вітчизняних науковців доби незалежності України, що прагнуть з нових позицій переосмислити події минулого. Цей період розпочався в 1991 р., коли прийнято закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Він характеризується відкриттям для дослідників архівно-слідчих справ репресованих у сховищах колишнього КДБ, передачею багатьох з них до державних архівів, прийняттям важливих державних законодавчих актів з реабілітації жертв політичних репресій, реалізацією їх в областях. Але це неправильно, якщо б ми не включили, для порівняння, праці провідних російських істориків, які зараз займаються проблемами масових політичних репресій в СРСР в 20-х – 30-х рр. XX ст. Це дасть можливість побачити основні точки дотику або принципові розбіжності вітчизняної та російської історіографії політичних репресій як в Україні, так і в СРСР в цілому.

В контексті вище зазначеного ми й будемо проводити подальший аналіз проблеми. Одразу зазначимо, в радянський період історіографія політичних репресій в Україні представлена у вигляді розрізнених історіографічних фактів, вперше фаховий аналіз яких можна побачити в

окремих працях історіографічного характеру, опублікованих лише в період горбачовської перебудови. Виняток становлять дисертаційні дослідження з окремих аспектів проблемної теми, в першому розділі яких надано загальну характеристику використаних джерел та літератури.

Так, перші відгуки на терористичні дії більшовиків з'явилися в роки громадянської війни та через декілька років після її завершення. Противники комунізму на Заході і російські емігранти однозначно засудили червоний терор і поклали початок його дослідженню, узагальнюючи матеріал як у масштабах всього СРСР, так і в окремих регіонах зокрема. Проте в роботах цього часу більше емоцій, суб'єктивності ніж об'єктивності [1; 2]. Різного роду література 1920-х рр. про різноманітні прошарки суспільства в контексті реалізації державної політики по боротьбі з опозицією та ворогами народу носить, головним чином, пересічно-політичний, або соціологічний характер. Її поява у більшості випадків зумовлена суто прагматичними потребами – необхідністю обґрунтування залучення населення республіки до спільного будівництва нової соціалістичної держави, а також намаганням лідерів компартії орієнтуватись в суспільно-політичних процесах, безпосередньо впливати на розвиток боротьби з тими громадянами республіки, представниками інтелігенції, різноманітними політичними партіями, які не підтримували новий державний курс. У зв'язку з цим протягом 20-х рр. перші спроби теоретично обґрунтувати та визначити місце і роль такої боротьби на всіх рівнях та в усіх сферах в радянському суспільстві здійснені партійними та державними діячами. Їх праці слід виділити як окреме джерело вивчення даної проблеми. Ними у руслі тодішніх завдань здійснені і перші оцінки цих складних взаємовідносин, що все частіше переходили грань революційної законності. В Україні висвітленням різнопланових аспектів даної проблеми займались, головним чином, М. Скрипник, П. Любченко, П. Постишев та ін. Здебільшого це промови, доповіді, статті, які виходили окремими брошурами, друкувались в тогочасній періодиці, носили характер політичної публіцистики. На

сучасному етапі їхні праці стали вкрай цінними завдяки своєму «відображенню» тогочасного рівня розробки проблеми, її концептуального бачення. Зокрема, деяке уявлення про методи і той терор, який застосовувала більшовицька влада щодо населення України в період виявлення «ворогів та шкідників» в усіх сферах життя дають доповіді та промови керівників центральних і республіканських партійно-державних органів – В. Затонського, М. Хатаєвича, С. Косіора та ін. [3; 4].

До окремого виду історіографічних джерел можна віднести газетну та журнальну публіцистику, яка виходила впродовж 1920-х рр. Преса допомагала дослідникам хронологічно простежити зміни в державній політиці щодо різних прошарків суспільства в контексті боротьби з націоналізмом, куркульством та змовництвом в армії. Протягом 1920-х рр. джерелом вивчення різнопланових питань масових політичних репресій (а на той час – боротьби із ворогами народу, засиллям шпигунів та шкідників) можна вважати такі періодичні видання як «Вісті ВУЦВК» та «Більшовик».

Вже в 1920-х – 1930-х рр. створена певна джерельна база дослідження цієї проблеми, яку в подальшому могли використовувати дослідники історії розвитку суспільства в міжвоєнний період в контексті майбутньої науки – репресіології. Так, опубліковані матеріали з'їздів і конференцій, різноманітні брошури політичних діячів, які цікаві тим, що вони безсторонньо передають атмосферу, яка панувала в республіці, компартії, зокрема, і в стосунках з селянством, інтелігенцією, духівництвом та іншими групами, категоріями, прошарками суспільства. Слід відзначити, що статистично-довідникову літературу, особливо видану протягом 1930-х рр., треба розглядати з критичної точки зору. У зв'язку з тим, що в період терору та масових репресій різноманітні прошарки суспільства понесли значні людські втрати, статистика цих втрат по сьогоднішній день до кінця не відтворена, і в більшості радянських публікацій вона зазнала суттєвого коригування. На початковому етапі дослідженням цієї проблеми (звісно, не в сучасному термінологічному оформленні), її теоретичним обґрунтуванням здебільшого

займаються компартійні лідери та публіцисти, які писали праці на подібний кшталт переважно на замовлення перших. Така тенденція зумовлена і тим, що частина професійних істориків емігрувала за кордон, а ті, хто залишався працювати в Україні, не наважувалися займатися історією сучасності.

На початок 30-х рр. збільшилась кількість літератури про «шкідництво», «націоналізм», «контрреволюційність» старих кадрів інтелігенції, а також куркульства. В 1931 р. різко скоротився доступ істориків до архівних документів, це пов'язувалося головним чином з тезою Й. Сталіна що «паперові документи» не можуть служити справі виявлення історичної істини. 1920-ті – перша половина 30-х р. – це період, коли утверджувався в свідомості широкої громадськості і вчених класовий підхід до всіх прошарків суспільства, різноманітних категорій населення, їх суспільної ролі. З середини 1930-х рр. став неможливим плюралізм думок, утверджувався цитатний догматизм, коментування цитат як форма «дослідження». Доступ в архіви вкрай обмежений, особливо це стосується періоду «Великого терору». Взагалі, якщо брати офіційну радянську історіографію періоду 1920-х – початку 1950-х рр., треба розуміти, що вона повністю підконтрольна тоталітарній владі, а тогочасні події нею розглядаються в рамках знаменитої концепції, ініціатором якої був Й. Сталін. Ця концепція тривалий час панувала в радянській історичній науці. Суть її висвітлена у доповідях на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б), XVIII з'їзді ВКП(б), в редактованому ним короткому курсі «Історії ВКП(б)». В них звучала ідея, що в СРСР побудоване соціалістичне суспільство, а з перемогою соціалізму посилився опір повалених революцією класів, слугувати їм пішли колишні опозиціонери-троцькісти, зінов'євці, бухарінці, що об'єдналися в єдиний блок і «скотилися» до ролі розвідників, диверсантів, шпигунів, а тому підлягали знищенню. На цьому етапі історіографію проблеми, а точніше її аспекти, завуальовано представлено в опублікованих джерелах та працях, в яких на перший план виходить дещо інша проблематика, пов'язана з розбудовою соціалістичного життя в країні, розвитком кооперації та запровадженням

суцільної колективізації. Праці рясніють матеріалами, які стосуються причин та шляхів подолання продовольчих труднощів в 1921-23 рр., 1928-29 рр., політики обмеження куркульства як класу напередодні суцільної колективізації.

На жаль, для видань 1930-х – кінця 50-х рр. характерні догматизм, заперечення факту застосування терору на селі, на перший план виходить процес надмірного вихваляння колгоспно-радянської системи [5-10]. В цей період розпочалось знищення небезпечної інформації, втаємничення небажаних явищ (голодомор 1932-33 рр., сталінські репресії, депортації тощо). На даному етапі наукові дослідження терору і масових політичних репресій проти різних верств населення України майже не проводилися.

Дещо інша ситуація спостерігається в публікаціях, присвячених викриттю змов та шпигунства в Червоній армії, шкідників в сільському господарстві та на підприємствах. Тональність і спрямованість чисельних публікацій радянської преси відносно політичних процесів 20-30-х рр. XX ст., 1937-38 рр. витримана в дусі відвертої заангажованості, відсутності об'єктивних суджень, ненависті до «ворогів народу», та пошуку «замаскованих шпигунів» [11-14].

В 1940-х – першій половині 1950-х рр. як теоретична думка, так і джерельна база в даній галузі майже не змінилися. На призупинення досліджень вплинула і Друга світова війна. Після війни робота в даному напрямку певною мірою активізується, але в літературі передусім переважають коментарі робіт Й. Сталіна.

Другий та третій періоди історіографії масових політичних репресій, участі в них органів держбезпеки за згоди компартії (а іноді й без цього) охоплює середину 1950-х – першу половину 80-х рр. Віхою періодизації цього етапу став XX з'їзд КПРС (1956 р.), який поклав початок переборення залишків сталінізму в суспільстві [15]. Ці періоди в історіографії можна назвати часом студіювання теоретичної спадщини марксизму-ленінізму. З 1956 р. розпочався період так званої «відлиги» суспільного життя, який

торкнувся й історичної науки. Постулати та канони сталінізму зникають зі сторінок історичних журналів, книг, підручників. Намітилися спроби більш об'єктивно аналізувати процес суспільного розвитку. Важливою подією в науковому житті республіки стало заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу». У цей час почалась реабілітація репресованих різних категорій населення в часи сталінізму. Тому, відповідно, досліджувана проблема набула поштовху в розробці. Піднімається питання «Розстріляного відродження». Проте це не означало повного, правдивого перегляду політичних і культурних подій з точки зору історичної правди, схема їх подання залишалася сталою, дослідники й надалі не мали доступу до важливих архівних матеріалів. Певний, обмежений доступ дозволено наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. Але що стосується архівно-слідчих справ на репресованих громадян республіки, то їх побачив пересічний дослідник лише на початку 90-х рр.

В часи хрущовської відлиги відбулося розвінчання культу особи Й. Сталіна. Увагу істориків і суспільства привернула проблема масових репресій проти власних громадян, зокрема, в 1937-38 рр. Починається відновлення історичної справедливості щодо представників військової еліти. Цей процес містив в собі два основних моменти: по-перше, визнання їх заслуг як «героїв громадянської війни», а по-друге, підкреслення притаманного їм прогресивного військового мислення на відміну від дилетантських поглядів К. Ворошилова, Г. Кулика, Ю. Щаденко та подібних до них керівників Червоної армії [16; 17]. В офіційній радянській історіографії, відповідно з партійними установками, репресії пов'язувались з боротьбою проти опортуністів, в ході якої постраждали і невинні. Хоча спеціальних праць по темі репресій в СРСР у той час не вийшло, ця версія поширена в авторських колективах Д. Пиха, Т. Осташко, О. Бойко, Б. Дюжкова [18-21]. Особливістю публікацій даного періоду є типова, особливо для часів післяхрущовської «відлиги» риса – віддається данина

пам'яті цим командармам, підкреслюється їх внесок у перемогу революції, а сам факт репресій проти них замовчується.

В 60-х рр. – 80-х рр. ХХ ст. більшість досліджень рясніли економічною проблематикою, ідеологічними штампами, висновками про загострення класової боротьби. Оцінюючи суспільно-політичні настрої такої найбільш чисельної категорії населення, як українське селянство, історики обстоювали хибну тезу про всенародну підтримку політики партії на селі та опір заходам радянської влади лише з боку незначної частини селянства – так званих «куркулів». Усі інформаційні зведення щодо селянського опору, особливо масових протестів, ставали таємним здобутком ОДПУ. Виняток становили лише дані щодо «куркульського терору», які оприлюднювалися та використовувались як свідчення класової боротьби. На радянській історіографії цього періоду позначилось поступове повернення до «неосталінізму».

В цей період вийшла низка тематичних збірників, де опубліковані документи і директивні матеріали, що відображали процес становлення та розвиток взаємовідносин, наприклад, на західноукраїнських землях після їх приєднання до України. Цей вид джерел значно розширив розробку проблеми. З іншого боку, усі ці документи мали суттєві недоліки. Оскільки в більшості випадків їх підбирали, щоб вони свідчили тільки про позитивні моменти політики компартії в різних сферах суспільного життя, правильність її дій і засобів та успішну результативність. Недоліки, прорахунки у різних галузях суспільного життя, у взаємовідносинах із інтелігенцією, духівництвом, селянством, військовиками в збірниках документів переважно не висвітлювалися. Зрозуміло чому саме. З приходом до влади Л. Брежнєва ситуація в історичній науці погіршилась. Поглибилася залежність історичної науки від пануючої ідеології, ті питання, до яких зверталися історики, знову пильно регламентувалися партійними документами і рішеннями.

З другої половини 1960-х рр. повністю реабілітована сталінська схема історії радянського суспільства, за якою багатьох видатних особистостей,

зокрема, представників технічної та творчої інтелігенції, воєначальників, політичних діячів «місцевого розливу», взагалі не згадували в роботах, або розглядали їх у негативній площині. Розпочався період неосталінізму. Історики здебільшого почали концентрувати увагу в роботах на правильності генеральної лінії партії в боротьбі проти «ухилу» та «буржуазного націоналізму» в середовищі інтелігенції, селянства, армії, республіканських органів влади та навіть в органах НКВС та ДПУ тих років.

Історіографічна практика посилилась в другій половині 1980-х рр., у період горбачовської перебудови. Дослідники намагалися визначити коло проблем, які в достатній мірі розроблені в радянській історіографії, які проблеми порушувалися, але не знайшли достатнього вирішення, які взагалі не порушувалися. Хронологічні рамки репресій розширені і охопили період 1920-х – початку 50-х рр. Пік репресій припадав на 1937-38 рр. Поставлена авторами проблема жваво обговорювалась наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. науковцями та громадськістю на сторінках газет та журналів. Історики намагались у вигляді диспутів, дискусій, відповідей на запитання викрити сталінізм як у минулому, так і у сьогоденні, не допустити його повторення [22-24]. Водночас, разом з професійними істориками, захоплюватися сталінською тематикою почали діячі культури та мистецтва. Так, в 1986-1987 рр., з'являються художні твори, які нанесли відчутний удар ідеології сталінізму. Тема репресій розкривається через зображальне мистецтво. З'явився фільм Т. Абуладзе «Покаяння», романи «Новое назначение» А. Бека, «Зубр» Д. Граніна, «Белые одежды» В. Дудінцева, «Дети Арбата» А. Рибакіна і викликали палку полеміку в засобах масової інформації. М. Міхалков продовжив тему репресій в фільмі «Втомлені сонцем», де зображено арешт високопосадової військової особи, героя громадянської війни. До речі, в 2000-х вийшли в прокат ще два фільми цього режисера та актора: «Втомлені сонцем-2» та «Втомлені сонцем-2: Цитадель» (про репресії проти військовослужбовців в кінці 30-х – 40-х рр. XX ст.). Завдяки процесу демократизації суспільства й наукового життя,

утвердженню гласності і плюралізму стало можливим розкриття причин, мети, наслідків скоєного Й. Сталіним та його оточенням кривавого терору проти власного народу.

Протягом тривалого часу дослідники концентрували основну увагу на соціально-економічних і політичних аспектах історії. Саме з кінця 80-х – 91-му році ХХ ст. стали можливими публікації про злочини тоталітаризму, в результаті чого моральні орієнтації, суспільні настрої, оцінка народом подій суспільно-політичного та економічного розвитку країни почали вивчатись істориками. Серед публікацій кінця 80-х рр. слід відмітити вихід в світ документальних матеріалів з секретних фондів партійного архіву, надрукованих в журналі «Известия ЦК КПСС». Сьогодні масова політична свідомість під впливом викриттів епохи гласності схилилась до засудження досвіду минулого. І сучасна історіографія історії репресій зробила перші кроки. Перш за все, вона націлена на виявлення і публікацію джерельного матеріалу. Освоєння теми почалося після січневого пленуму ЦК КПРС 1989 р., який дозволив оприлюднити матеріали раніше засекречених архівів. Перші публікації джерел в журналі «Известия ЦК КПСС» зачепили в основному гучні процеси 30-х рр. Поява документів пов'язувалась з відповідними рішенням ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період, який ширший за той, який нами досліджується – 1930-40-х – на початку 50-х рр. Це дає змогу «порівняти» репресії 20-х – 30-х та 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. в контексті їх досліджуваності. Зокрема, в узагальнюючій довідці Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, КДБ СРСР, Прокуратури СРСР та Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Справа про так звану «антирадянську троцькістську військову організацію» у Червоній армії» використані документальні матеріали з архівів згаданих установ [25].

Цінний статистичний матеріал, без якого неможливо оцінити чисельність жертв репресій, міститься в публікаціях спеціалістів-демографів [26; 27]. В 1989 р. за упорядкування С. Крижанівського опубліковане одне з

перших досліджень, в якому висвітлені наслідки репресивної політики щодо творчої інтелігенції в Україні [28]. Серед радянських дослідників з'явилося чимало таких, хто в наукових розвідках активно став вказувати на потребу активного вивчення літератури та кола джерел, піднімати проблематику, яка стосувалась масових політичних репресій в СРСР [29-32].

Важливий вклад у дослідження цілого ряду питань, зокрема, стану розробки теми репресій проти військовослужбовців, внесли публікації та спільна монографія з О. Сидоренко дослідника Д. Табачника [33-36].

Перша ґрунтовна монографія, присвячена темі масових політичних репресій в Україні, із певним аналізом історіографії проблеми, належить відомому українському досліднику, доктору історичних наук, професору Ю. Шаповалу [37]. Спираючись в основному на матеріали і документи архіву ЦК КП(б)У та преси, автор дав відповідь на питання, хто конкретно ніс відповідальність у республіці за політику терору.

Вперше з'являються колективні праці українських вчених С. Кульчицького, Ю. Кондуфора та ін., у вигляді навчальних посібників, із зазначенням списку використаних джерел та літератури, які розкривають події та наслідки тоталітарного минулого в історії України [38]. Рубіжною в процесі розроблення концепції «міжвоєнного періоду» (20-30-ті рр. ХХ ст.) стала монографія С. Кульчицького «Ціна «великого перелому» (К., 1991 р.) [39]. В монографії на солідному фактичному матеріалі охарактеризована підготовка та здійснення суцільної колективізації в республіці, характер і масштаби репресій, які зазнали українські хлібороби.

Отже, історіографія 20-х рр. ХХ ст. характеризується наступним: писалась по гарячих слідах, в часи, коли ще не ствердився тоталітаризм в країні. Хоча ідеологія й перешкоджала об'єктивно висвітлювати події, але дослідники все ж могли більш-менш вільно займатись науковими дослідженнями. Дослідження ж 1930-х – 50-х рр. мають недостатню джерельну базу, цифрові дані вимагають додаткового вивчення, висновки й узагальнення несуть на собі відбиток епохи. Видання вказаного періоду

насиченні сфальсифікованим, заідеологізованим матеріалом. На радянській історіографії 60-х – першої половини 80-х рр. XX ст. позначилось повернення до «неосталінізму», що супроводжувалося згортанням демократичних процесів. При вивченні, наприклад, історії селянства вказаного періоду домінувала тема класової боротьби. Наступний і найбільш бурхливий етап в розвитку історіографії проблеми сталінських репресій почався в період горбачовської перебудови. Завдяки процесу демократизації суспільства й наукового життя, утвердженню гласності і плюралізму стало можливим розкриття причин і наслідків скоєного Й. Сталіним кривавого терору проти власного народу. В другій половині 80-х – 91-му рр. XX ст. наукові праці підносяться на новий фаховий рівень – в дослідженнях відчувається ґрунтовність виконання, різновекторність та використання наукової критики до зібраних матеріалів, залучення нових джерел. Завершився процес десталінізації, особливо це видно в сфері порушення питання об'єктивного вивчення голоду 1921-1923 рр. та голодомору 1932-1933 рр., масових політичних репресій. Фактично в цей час сформувалося ряд базових засад подальшої розробки питань історії масових політичних репресій, іншої проблематики, пов'язаної з цим явищем, історична наука робить перші спроби відкинути усталені радянські стереотипи мислення, прагне до об'єктивності висвітлення історичних процесів.

Після розпаду СРСР, на нашу думку не зайвим буде згадати в загальних рисах про історичні праці російських істориків – «спадкоємців» концепцій, які побутували в радянський період. Відомо, що видання деяких створених радянськими істориками робіт, які засуджували політику репресій, заборонялися. Історик Р. Медведєв випустив перше видання своєї книги про сталінізм на початку 70-х рр. за кордоном. Лише в 1990 р. книгу надруковано в Москві [40]. Близько двадцяти років автор готувався в тій чи іншій формі до її написання; а згодом більш двадцяти п'яти років працював безпосередньо над книгою, збираючи свідчення, факти і документи з історії сталінізму, розмірковуючи над ними, обговорюючи їх з друзями і однодумцями,

полемізуючи з опонентами. Він зустрічався і спілкувався із старими більшовиками, які пройшли сталінські в'язниці і табори, в тому числі з колишніми есерами, анархістами і меншовиками, безпартійними технічними спеціалістами, з колишніми військовими, вченими, письменниками, журналістами, партійними працівниками, простими робітниками і селянами, з тими, кого називали «куркулями», і тими, хто їх «розкуркулював», із священиками і простими віруючими, з колишніми чекістами, із емігрантами, хто повернувся в Радянський Союз і тими, хто збирався виїхати з СРСР.

Одним з найбільш показових і результативних стало дослідження, яке вийшло в світ в 1991 р. під редакцією академіка О. Яковлева. В праці привертає особливу увагу розділ «Антирадянська троцькістська військова організація» в Червоній армії» та стан розробки проблеми [41].

Поступово дослідники поглиблювали критику сталінізму, все більше звертаючись до його генезису. В 1998 р. вийшла монографія російського військового історика О. Сувенірова [42]. Автор, прослідковуючи витоки репресій в Червоній армії, пов'язує їх не лише з репресіями проти колишніх учасників опозицій, але й з репресіями проти військовослужбовців, що раніше служили в «білих» арміях. Важливим додатком до основного змісту монографії О. Сувенірова є «Мартиролог РККА 1936-1941 гг.», на основі якого можна простежити хронологію арештів військовослужбовців.

Підсумком понад двадцятирічної праці стало видання в Москві в 1999 р. книги Н. Петрова і К. Скоркіна [43]. В довіднику наведено біографії 525 керівників відповідних органів, з яких 174 працювали на території України. Вивченню біографічних даних керівників сталінської імперії, серед яких є вище керівництво армії та ДПУ-НКВС України, зокрема І. Леплевський, присвятив наукову діяльність К. Залеський [44]. До постаті керівника українського наркомату І. Леплевського, звертаються в своїй праці, присвяченій темі внутрішньої боротьби та чисток в НКВС А. Папчинський та А. Тумшис [45]. Питання політичних репресій та ролі Й. Сталіна в них в міжвоєнний період, із вивченням опублікованої літератури та кола джерел з

даної проблеми, відбито в монографії російського дослідника А. Мартиросяна [46].

На жаль, з середини 1990-х рр. на теренах Росії почала з'являтися публіцистична література, автори якої вихваляли мудрість, тверду руку та державний хист Й. Сталіна. Так, в книзі Б. Соловйова та В. Суходєєва говориться: «...є всі підстави стверджувати, що репресії, які проводилися в СРСР в 1930-ті рр., не були продуктом свавілля. Вони були фактором соціальних відносин та інструментом зміцнення могутності та обороноздатності молодого радянської держави...» [47]. В подібному дусі написано й книги Р. Баландіна [48], Ю. Мухіна [49] та В. Карпова [50].

Окремо необхідно звернути увагу на праці зарубіжних дослідників та істориків діаспори. В силу зрозумілих об'єктивних причин пріоритет в дослідженні проблемної теми в радянський період належить саме їм. Адже громадянська репутація радянських істориків надзвичайно низька через те, що професійна діяльність пов'язана з домінуючою ідеологією сталінського марксизму, а також через те, що жорстка цензура обмежувала історичні праці певними рамками. В західній історіографії звільнення від ілюзій розпочалося лише в кінці 1930-х рр. – на початку 40-х рр. XX ст. в середовищі емігрантів. За кордоном впродовж радянського періоду з'явилися численні праці про репресії, поступово розширювалась проблематика досліджень, розпочалися перші наукові дискусії. Слід відзначити, що на Заході виходили поодинокі праці [51], які захищали радянський тоталітарний устрій, на чолі із Й. Сталіним. Але на противагу цьому, з'являється мемуарна література, в якій засуджується терор. Так, в журналі «Лайор» публікується праця А. Орлова (Л. Фельдбіна) про сталінські злочини, яка вийшла окремою книгою в США в 1977 р. [52].

На Заході вийшли праці, присвячені трагедії найбільш чисельного прошарку суспільства – селянства України. Про масштаби голоду першої половини 1920-х рр. та взаємовідносини влади і селянства йдеться в роботах І. Герасимовича [53; 54]. У книгах автор ділиться власними спостереженнями

щодо політичних, освітніх, економічних та національних відносин і настроїв у Радянській Україні в окреслений період часу. Науковий доробок зарубіжних істориків Д. Соловєя [55; 56], С. Соснового [57], Ф. Пігідо [58], М. Вербицького [59] формує уявлення широкого загалу про наслідки сталінської колективізації та терору, стану розробки даної проблематики за кордоном. Такі дослідники як М. Марунчак, М. Галій, В. Гришко, В. Давиденко, П. Макагон аналізують документи, мемуарну літературу з різних аспектів теми, показують настрої українського населення під час колективізації та запровадження владою терору на селі [60-67]. Політика комуністичного режиму щодо населення України та її соціально-економічні, демографічні наслідки висвітлені в англомовних роботах Дж. Мейса [68; 69] та А. Граціозі [70]. Привертає увагу монографія італійського вченого А. Граціозі [71], в якій використані документи ДПУ України. Дослідник вказав на основні причини, що змусили селянство повстати проти сталінського режиму в 1930 р., особливо підкреслена роль жіноцтва в цих бунтах.

Демограф С. Максудов висвітлив проблему демографічних втрат населення України в 1927-1938 рр. [72; 73]. Варто виділити англомовну монографію М. Левіна «Російське селянство і радянська влада: дослідження колективізації» [74], в якій висвітлено, як саме вплинула репресивна політика держави на настрої та поведінку хліборобів.

В 90-х рр. з'явилося багато якісних, ґрунтовних праць з означеної теми. Однією з перших спроб комплексного підходу до проблеми політичних репресій стала книга професора Колумбійського університету Р. Конквеста. На різноманітному фактичному матеріалі дослідник змальовує сталінські репресії як породження більшовицької тоталітарної системи [75]. Цікавою в цьому напрямку є й інша його праця [76]. Усі дослідники так чи інакше намагались дати певний аналіз використаної літератури, визначити напрямки подальших досліджень.

Монографічна праця Б. Кравченка [77] присвячена аналізу умонастроїв українського суспільства в ХХ ст. Увага в дослідженні приділяється проблемі віддзеркалення сталінської політики в настроях селян.

Слід відмітити англомовне дослідження селянського опору насильницькій колективізації, терору та репресіям Л. Віоли [78]. В 1995 р. побачила світ книга історика української еміграції, співробітника Колумбійського університету Г. Костюка. В ній автор, аналізуючи репресії тоталітарного суспільства, зосереджує увагу на існуванні в уяві владних органів націонал-фашистської організації України, за приналежність до якої розстріляно Й. Якіра, Я. Гамарника та ін. [79]. Із своєрідною концепцією історії України 20-30-х рр. виступив історик українського походження з Канади О. Субтельний. На його думку, в 20-ті рр. продовжувався процес зростання самосвідомості українського народу, викликаний революцією та громадянською війною. Комуністичний режим в цей час ще не набув сили, і його вплив обмежений. В 30-ті рр. Й. Сталін встановив режим тиранічного єдиновладдя в партії, яка в свою чергу досягла необмеженого контролю над всіма сферами суспільства [80].

Отже, для істориків Заходу та української еміграції протягом 20-х – початку 90-х рр. ХХ ст. доступ в радянські архіви закритий. Це наклало певний відбиток. Після розпаду СРСР, здобуття Україною незалежності, вони змогли більш ґрунтовно та достовірно висвітлювати проблему масових політичних репресій. Це перш за все пов'язано із можливістю повного доступу до матеріалів центральних та обласних архівів України. Зазначимо, що недоступність в умовах «холодної війни» для західних дослідників документальної бази обумовила те, що деякі оцінки та висновки авторів не мали під собою достатньої фактологічної основи. До того ж світова радянологія тривалий час зосереджувалася здебільшого на вивченні загальносоюзної проблематики і не враховувала регіональної та місцевої специфіки процесів, що відбувалися. Не дивлячись на це, наукові

дослідження української діаспори та представників Заходу мають суттєве значення.

З розпадом СРСР виникла можливість для істориків колишніх союзних республік вийти на якісно вищий рівень розвитку національних історіографій. Не стала виключенням й Україна. Період сучасної української історіографії позначений виникненням якісно нового етапу в дослідженні багаточисельних актуальних проблем історії України 20-х – 30-х рр. XX ст. Він настав після здобуття Україною державної незалежності, коли з'явилася реальна не лише можливість, але й потреба позбутися ідеологічних стереотипів мислення, неупереджено оцінити ті соціально-економічні та морально-політичні процеси, які відбувалися в житті населення України зазначеного періоду. Перед дослідниками відкрилися значні масиви раніше закритих і недоступних архівних документів та інших історичних джерел. Від заповнення замовчуваних раніше сторінок історії та непозбавленої кон'юнктурних ідеологічних впливів історичної белетристики, фахівці поступово перейшли до фундаментального, всебічного дослідження історичного процесу. Серед жертв тоталітарного режиму головну увагу почали приділяти представникам компартійно-державного керівництва УРСР, що зробили вагомий внесок в проведенні політики українізації і національно-культурного відродження 1920-х рр. (Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник та ін.), членам опозиційних до більшовицької влади партій та рухів, представникам інтелігенції, що проходили в сфабрикованих кримінальних справах («Шахтинська справа», «Промпартії» та інших), відомим і маловідомим діячам освіти, науки, церкви.

З 90-х рр. подаються праці безпосередньо історіографічного характеру, виокремлюються історіографічні частини в дисертаціях [81-86], монографіях тощо. На сучасному етапі в історіографії історії масових політичних репресій відбулися суттєві зміни та напрацювання. Дослідники корінним чином переглянули радянську історіографічну традицію, її стереотипи, схеми, концепції. На противагу попереднім дослідженням подібного характеру,

аналіз літератури з історії масових політичних репресій міжвоєнного періоду базується не на ідеологічних постулатах, а на суто наукових підходах. Враховуючи нові тенденції на узагальнення історичного досвіду, неупередженого ставлення до результатів роботи своїх попередників, були дані перші оцінки. Зокрема, в роботах зазначалося, що радянська історіографія досить спрощено дивилась на політичний бандитизм, не бачачи в ньому, подекуди й нерідко, опір селянства політиці влади на селі. Не вірною виглядає теза про всенародну підтримку політики держави, про це красномовно свідчить, наприклад, активний та пасивний опір селянства на початку 20-х й 30-х рр. XX ст. Ті праці, в яких здійснені спроби дати оцінку діяльності органів держбезпеки в цей період, позначені ідеологічними штампами та політичними нашаруваннями, фрагментарністю. Про колишніх політв'язнів взагалі воліли мовчати. Зате останні не мовчали, емігрувавши за кордон. Тому радянська історіографія не розкривала сутність комплексної та багатоаспектної проблеми – масові політичні репресії в Україні в міжвоєнний період. Хоча й вказувалось, що не можна радянський період розглядати лише в чорних тонах. Так, безсумнівними досягненнями у цій галузі визначаються 1920-ті рр., коли висунуто ряд цікавих думок стосовно місця органів держбезпеки в республіці, необхідності лише обмеження куркульства як класу тощо. Серед досягнень сучасного етапу відзначена підготовка перших й не останніх узагальнюючих праць з історії масових політичних репресій міжвоєнного періоду, політичного розвитку України першої половини XX ст., дисертацій, монографій, статей, в яких розгорнутий цілий комплекс дискусійних питань досліджуваної проблеми, введення до наукового обігу нової архівної інформації. Посилення студій у вивченні біографій української інтелігенції, політичних діячів, воєначальників, священнослужителів, передусім видатних постатей, підготовка збірників з історії органів держбезпеки, культури та науки, нацменшин тощо.

За період незалежності України вийшли в світ науково-допоміжні бібліографічні покажчики з проблеми масових політичних репресій в

Україні. Це значно полегшило пошук дослідникам необхідних джерел та літератури з даної теми. В 1992 р. опубліковано покажчик за упорядкуванням Л. Ступак «Репресії 20-30-40-х і початку 50-х років на Україні: наук.-допом. бібліогр. покажч.» [87]. Він надає відомості про офіційні документи, статистичні матеріали, публікації з періодичних видань, довідкову літературу за 1920-1991 рр. Відповідно до тодішніх партійних документів упорядники намагалися своїми засобами показати, що причиною терору не була ні марксистсько-ленінська теорія, ані особа В. Леніна. Вони намагалися всіляко оминати праці, що виходили за кордоном і показували протилежне. В цьому покажчику немає робіт О. Солженіцина чи С. Підгайного.

Серйозним вкладом у дослідження проблеми репресій став вихід з 1994 р. науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Ідея видання пов'язана з реалізацією державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» [88; 89]. Дослідники, окрім всього, досліджують стан наукової розробки теми.

В 1994 р. побачила світ праця у 2-х книгах І. Біласа [90], присвячена державному терору в Україні. У другій книзі, що являє собою документальний додаток до першої, вміщені матеріали стосовно діяльності репресивно-каральних органів, віднайдені автором у нещодавно відкритих архівах. Історик вивчає літературу та джерела з обраної проблеми, детально висвітлює процес створення і механізм функціонування репресивно-каральної системи та її роль у «великій чистці».

В наступних працях та спеціальних дослідженнях вітчизняних вчених (Ю. Шаповала, В. Ченцова, В. Золотарьова, С. Шевченка, В. Нікольського та ін.) дана розгорнута і повна картина сталінського терору в Україні, зосереджена увага на тому, як органи ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ фабрикували справи про неіснуючі злочини, шкідництво, шпигунство [91-111]. Історики особливу увагу приділяють репресованим керівникам та вищим посадовим особам, які працювали в ДПУ-НКВС України в той період. Традиційно, чільне місце в працях авторами відводиться вивченню літератури та кола

джерел, впливу останніх на об'єктивність висвітлення масових політичних репресій міжвоєнного періоду.

Досліджувана проблема знайшла продовження в книзі істориків В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [112], де розглядається вплив сталінізму на українське суспільство. Автори показують поступове згортання «українізації», поширення масового терору проти інтелігенції. Г. Касьянов в одноосібній [113] та в спільній праці із В. Даниленко [114] висвітлює історію взаємовідносин інтелігенції з владою в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. Повернуто багато забутих імен діячів науки і культури України.

Історики В. Марочко та Г. Хіллг в монографії про репресованих педагогів України в контексті жертв політичного терору, який досяг апогею в 1929-1941 рр. [115], висвітлили стан розробки питання масових репресій проти співробітників Народного комісаріату освіти, Українського науково-дослідного інституту педагогіки, професорів та викладачів, працівників відділів освіти, вчителів загальноосвітніх шкіл. Біографічні нариси написано за матеріалами архівно-кримінальних справ та періодичних видань 1930-х рр., службових анкет репресованих педагогів. Репресованим діячам науки та культури, стану розробки теми, присвячені також численні наукові розвідки Р. Маньковської, Б. Кияк, Р. Пирога, О. Михайленко, А. Давидюка та ін. [116-126].

Виходять в світ праці, які висвітлюють досліджувану тематику на прикладах окремо взятих регіонів [127-132]. З 1995 р. одна за одною з'являються нові книги вченого, історика М. Шитюка [133; 134], написані на основі широкої джерельної бази. В них автор розкриває механізм сталінських репресій в Україні та регіонах, які торкнулися інтелігенції, робітничого класу, селянства та інших верств населення. Не останню увагу автор праць приділяє історіографічному аспекту проблеми. Поряд із його науковими розвідками [135-140], тема масових політичних репресій піднімається й іншими істориками та дослідниками, зокрема, південного регіону України [141-147].

Плідно працює в даному напрямку відомий український історик С. Кульчицький, який в монографіях [148; 149] висвітлив широкий спектр питань історії періоду 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Не оминає увагою й історіографічний аспект проблеми. Маючи станом на 2011 р. в своєму науковому доробку близько 1900 наукових праць різної тематики, він фахово долучився до процесу деталізації, систематизації та узагальнення інформації щодо періоду непу, суцільної колективізації, розкуркулювання, голодомору 1932-1933 рр., масових політичних репресій. Історик долучився до написання узагальнюючої колективної праці «Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах» [150]. В 2-му томі висвітлюється, зокрема, становище селянства під час масових політичних репресій (розділ 13).

Значним внеском в дослідження питань розкуркулення і депортації селянства у віддалені райони СРСР, участі селянської молоді у репресивних заходах влади на селі, а також опору населення державному терору стали монографії І. Винниченка, О. Мороза, В. Прилуцького, Г. Капустян, М. Безотосного, І. Белебехи та ін. [151-156]. В перших розділах монографій автори намагаються дати аналіз історіографії проблеми, сталінізму взагалі. Серед узагальнюючих праць, присвячених періоду сталінського тоталітаризму в Україні, слід виділити наукові роботи О. Ганжі [157], С. Білоконя [158; 159], Р. Терещенка [160].

Певним підсумком можна вважати синтетичну колективну працю українських вчених «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.» [161]. Окрім історіографічного аспекту, в книзі відбиті питання різноманітних проявів політичного терору і тероризму в історії Росії та України, представлено історико-філософську інтерпретацію таких важливих понять для розуміння проблемної теми як «терор» і «тероризм». Основна увага приділена аналізу та морально-правовій оцінці розкуркулення, «Великого терору» 1936-38 рр., окрема увага звернена на механізм проведення масових репресій та особливості проведення репресій на місцях. В 2006 р. розгляд даної проблеми, а саме зародження «традицій»

репресивними заходами вирішувати політичні та соціально-економічні завдання продовжено В. Волковинським та І. Ніконовою [162].

Отже, аналізуючи видану на даному етапі літературу, автори прийшли до висновку, що сьогодняшня українська історіографія стала виходити на якісно новий рівень вивчення заявленої проблеми. Більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагальнень. Для досліджень останніх років характерні розкутість теоретичних міркувань, об'єктивність, оригінальність наукових підходів, використання нових джерельних пластів, у тому числі зарубіжних. Оцінюючи в цілому стан наукової розробки теми, слід зазначити, що окремі її аспекти в історіографічному контексті залишаються недостатньо опрацьованими. Насамперед це стосується спеціальних історіографічних досліджень репресивної політики в 20-х–30-х рр. XX ст. відносно різноманітних категорій населення України в цілому, де давалось би систематичне висвітлення історії політичних репресій.

Нині склалася сприятлива обстановка для об'єктивних фундаментальних історичних та історіографічних досліджень. Проте, необхідно зазначити, що глибокому і всебічному вивченню проблеми, розширенню джерельної бази перешкоджають такі фактори, як відсутність багатьох архівних документів в режимі вільного зберігання, а також замалий тираж деяких наукових праць, їх наявність лише в регіональних бібліотеках. Насамперед, це особові справи, матеріали відділу кадрів, службові картки співробітників, архівно-слідчі справи, а також збірники документів та матеріалів, які стосуються окремого регіону України. Назріла необхідність повного видання нормативних документів, що послужили підставою для політичних репресій досліджуваних категорій громадян. Опубліковані на сьогодняшній день окремі документи слід вважати правильним кроком в даному напрямі.

Історіографія проблеми репресій проти населення України, що почала складатися за кордоном паралельно зростаючим масштабам державного терору, появою системи таборів та еміграцією з країни колишніх політв'язнів,

а в Радянському Союзі з середини 1950-х рр., а після застою – з другої половини 80-х рр., продовжується дотепер. Вона дала можливість комплексно розглянути плюралізм думок провідних істориків, основні концепції щодо репресій тоталітарного періоду. Разом з цим, в умовах відродження і розбудови Української держави, створено умови для об'єктивного вивчення, переосмислення доробку вітчизняних та зарубіжних істориків. Автори дослідили не лише окремі історичні та історіографічні праці, а й мемуари. Тим самим значно розширивши джерельну базу дослідження.

Таким чином можна зазначити, що дослідниками проведена достатня робота з вивчення історіографії політичних репресій більшовицького режиму. Однак, питання (в рамках історіографічної науки) винищення тоталітарною системою різноманітних категорій населення України в контексті державного терору в республіці протягом 1920-х – 30-х рр. не стало предметом спеціального дослідження. Незважаючи на наявність чималої кількості опублікованих історіографічних праць, в українській історіографії проблема масових політичних репресій щодо різних категорій населення радянської України в 1920-х – 30-х рр. тільки набирає необхідних «обертів». Залишається ще ряд нез'ясованих аспектів. Це дає підстави стверджувати, що заявлена авторами проблема не втратила наукової та суспільної актуальності на нинішньому етапі. В архівосховищах та фондах провідних бібліотек зберігається чимало документів та наукових праць, що містять цінну, часом маловідому широкому загалу інформацію про репресоване населення радянської України. Це й призводить до появи нових наукових студій, монографій, дисертацій, які постійно доповнюють, а й іноді змінюють концептуальне наповнення проблеми. Саме спробою комплексного вирішення вищевказаних питань є запропоноване монографічне дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В РАДЯНСЬКІ ЧАСИ

2.1 Масові політичні репресії в Україні в працях радянських та вітчизняних дослідників: еволюція поглядів

Розвиток радянської історіографії у вивченні історії масових політичних репресій підпорядкований інтересам пануючої на той час в СРСР марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини з її класовим і партійним підходом. На початковому етапі історіографії цієї проблеми сформовані загальні концептуальні підходи до вивчення історії взаємовідносин (боротьби) влади та органів держбезпеки як із окремими представниками різноманітних категорій населення, так і цілими групами суспільства. Тоді це, звісно, не розглядалось в контексті масових політичних репресій, а подавалась як боротьба із контрреволюцією, політичним бандитизмом, обмеженням куркульства як класу, шкідництвом старої технічної інтелігенції, політичною опозицією тощо. З другої половини 1930-х рр., з утвердженням тоталітаризму погляд на взаємовідносини влади і суспільства міжвоєнного періоду набув гіпертрофованих рис, коли суспільство розглядалось в контексті активної, непримиренної боротьби із контрреволюцією, політичними опонентами, ліквідацією куркульства як класу, шпигунством, шкідництвом, націоналізмом, змовництвом в армії, ворогами народу тощо. Особлива увага прикута до шпигунства на користь іноземних розвідок, яке «процвітало» серед нацменшин. У цей період Й. Сталін висунув ідею «стирання граней», відмінностей між класами та націями, що в перспективі повинно неодмінно призвести до їх зближення і злиття. З цього часу і до першої половини 1980-х рр. історія масових політичних репресій, в сучасному розумінні цієї проблеми, майже в усіх

працях вивчалася в цьому контексті, тобто суспільство розглядалось як об'єкт прискіпливої уваги, майбутнє якого визначається процесом зникнення класів у ході комуністичного будівництва. А для цього, звісно, необхідно ліквідувати куркульство як клас, знищити шкідників та ворогів народу. Разом з тим, майже на всіх етапах історіографічного пошуку радянськими дослідниками нагромаджувалася джерельна база праць, виокремлювались загальні статистичні дані тощо. Але суттєвих концептуальних змін радянська історіографія не зазнала. Необхідно зазначити, у другій половині 1980-х рр. в історіографії досліджуваної проблеми робляться спроби переглянути схематично-тенденційний виклад історії взаємовідносин держави і суспільства (в горнилі боротьби із ворогами народу та шкідниками) попередніх років, вносяться певні корективи в теорію цієї проблеми. Але важливих змін в методології досліджень, інтерпретації подій і явищ духовного життя суспільства 1920-х – 30-х рр. в радянській історіографії не відбулося. Лише з 1991 р. з літератури про масові політичні репресії повністю зникнуть заідеологізовані схеми та стереотипи, принцип партійності замінюється принципом наукової об'єктивності, оновлюється джерельна база досліджень (хоча початок цього процесу розпочнеться ще в горбачовську перебудову). З'являться перші серйозні монографії, у яких суспільство міжвоєнного періоду змальовуватиметься в контексті масових політичних репресій в прямому розумінні цього поняття.

Щоб зрозуміти, як все-таки відбувалось формування джерельної бази та накопичення знань з даної проблематики, ми заглибимось всередину цього процесу. Необхідно зауважити, що історіографія масових політичних репресій, після приходу більшовиків до влади, від початку поділилася умовно на два окремих напрямки – ленінсько-більшовицький та «незалежний». Перший напрямок представлений творами М. Лаціса [1; 2] та Е. Ширвіндта [3], другий – монографіями С. Мельгунова, які вийшли за кордоном [4; 5]. Ще до зазначеного поділу вже визначились чіткі тенденції у висвітленні терору.

Перші публікації, які висвітлювали «без купюр» специфіку та наслідки діяльності надзвичайних органів в окремих регіонах України, з'явилися в виданнях та українській періодиці 1919-20 рр. Серед видань, присвячених даній тематиці, виділяються праці К. Алініна [6], Н. Авербуха [7] та ін. [8].

Основна інформація щодо терору більшовиків в Україні в перші роки їх влади міститься в газетних публікаціях [9-18]. На сторінках газет широко висвітлювалась діяльність Київської, Харківської та Одеської надзвичайок. Поява цих публікацій пояснюється тим, що досить довго населення жило достатньо широкою свободою слова. Чергуючись зі смугами більшовицького терору, порівняна свобода слова тривала в Україні до 1920 р.

З'являються праці, в яких широко висвітлюється безпосередньо аспект протистояння влади із її «ворогами». В 20-ті рр. куркульський бандитизм в контексті махновщини та петлюрівщини вивчався переважно активними учасниками боротьби з ним, зокрема Д. Лебедем, Я. Яковлєвим, В. Руднєвим та Б. Козельським [19-22]. Автори наукових досліджень з'ясували класову сутність, соціально-економічні та ідеологічні корені так званого бандитизму, визначивши його як «антирадянський рух під керівництвом куркулів». Так, Б. Козельським піднімається питання контрреволюції в Україні. В його праці зазначено, що діяльність петлюрівщини, яка «лише руйнувала й дезорганізовувала», слугувала однією з головних причин тих тяжких невдач, яких зазнавала радянська влада в Україні. «Самостійна Україна», «Визволення України з-під московського ярма» – такий, на думку автора праці, офіційний зміст петлюрівської ідеології. Автор відстоює тезу – після того, як радянська влада почала діяти в Україні, українська дрібна буржуазія несправедливо перекутила питання так, ніби радянська влада бореться не так із капіталістами й поміщиками, як проти цілого українського народу. Б. Козельський виокремлює наступну закономірність. Реальна фізична боротьба проти радвлади зводилась до трьох форм: до регулярної війни з Червоною армією за допомогою УНР-івських формувань, згодом до

організації повстанського бандитського руху на терені України та до змовницької діяльності.

В цей період досить активно запроваджується традиція оприлюднення різного роду звітів із роботи надзвичайних комісій. Це значно розширює джерельну базу для подальших праць в цій царині. Найбільш ґрунтовним є звіт під редакцією вже згадуваного раніше Д. Лебедя [23]. Все це дає можливість якщо не з'ясувати всю правду про запровадження державного терору щодо окремих категорій населення України, то хоча б уточнити ключові моменти та дізнатись про етапи становлення репресивної форми управління країною.

В світ продовжують виходити праці, які стосуються питань створення та організації органів безпеки, «адекватних» заходів, застосованих проти контрреволюціонерів та бандитів. А. Малицький один з перших торкнувся створення місцевих надзвичайних комісій. Переповівши Декрет ВЦВК «Про Всеросійський і місцеві НК» від 28 жовтня 1918 р., він намагався показати законодавчу основу функціонування НК, як невід'ємної частини радянського державного апарату [24]. Автор вбачав в органах НК паралель з Комітетами Громадського порятунку часів Великої Французької революції XVIII ст.

В 20-х рр. з'являється потреба з'ясування основних моментів в сфері українізації, а згодом й коренізації в Україні, а також виявленні проблем у взаємодії влади із районами, де компактно проживають нацменшини. Саме проблемі національного питання на Закарпатській Україні приділив основну увагу О. Бадан [25]. Про життя нацменшин згадується лише крізь призму загальносоюзних процесів коренізації, але немає жодної згадки про існуюче вже на той період політичне переслідування мешканців прикордонних територій.

Характерною ознакою того часу є широка підтримка репресивних заходів влади засобами масової інформації. В газеті «Пролетарська правда» схвалювалась чистка проти колишніх поміщиків та інших непролетарських елементів [26]. Хоча в газеті «Комуніст» за лютий 1930 р. зазначається про

чималу кількість членів партії, які виступали проти розкуркулювання, і це незважаючи на загрозу бути звинуваченими в «правому ухилі» [27]. Але все-таки більшість літератури та періодичних видань рясніли протилежною інформацією. Так, П. Лідов та П. Пшеничний зазначають, що червоноармійські маси цілком підтримували і схвалювали генеральну лінію партії [28].

Отже, перші публікації на території України, в яких висвітлена тема запровадження більшовицького терору, з'явилися в виданнях та українській періодиці 1919 – початку 20-х рр. В 20-ті рр. «куркульський бандитизм» вивчається в контексті махновщини та петлюрівщини переважно активними учасниками боротьби з ним. Його визначають як «антирадянський рух під керівництвом куркулів». Про відкрите політичне переслідування та фізичне винищення представників зазначеного прошарку населення поки що не йшлося. В працях засуджується «український шовінізм», який представлений через відомих членів комуністичної партії, представників творчої та технічної інтелігенції. Дослідники єдино можливий вихід вбачають в розстрілі «активних» членів реально існуючих, але здебільшого видуманих слідчими організацій (СВУ та ін.). Серед вітчизняних істориків радянського періоду відстоюється теза про справедливість використання силових методів проти бандитизму в Україні на початку 20-х рр.

Ці тенденції особливо посилюються в 30-х рр. ХХ ст. На початку 30-х рр. в Харкові виходить навчальне видання під редакцією С. Баранника, повністю побудоване на антагонізмі класової боротьби на селі [29]. Праця має вигляд настановчих лекцій, де зазначені мета, завдання, план теми, література, контрольні запитання тощо. Цікавим для дослідників є розділ під назвою «Хто-кого та класова боротьба». Знов на перше місце серед «ворогів радянської влади» виходить куркуль, підкуркульник та агент-куркуль. Вище зазначена концепція частково запозичена із дослідження С. Ковгана [30]. Останній зазначає, що ліквідувати куркульство як клас, значить забрати в нього всі економічні можливості проводити всяку експлуатацію на селі в

формі найму, відробітків, тобто економічно його роззброїти, експропріювати його економічні ресурси, за допомогою яких він проводив і надалі зміг би проводити експлуатацію на селі. Про відкрите політичне переслідування та фізичне винищення представників зазначеного прошарку населення поки що не йшлося. Хоча й наводяться слова Й. Сталіна: «Щоб витіснити куркульство, як клас, треба зламати в нещадному бою опір цього класу і позбавити його виробничих джерел його існування та розвитку...». Розпочинається процес запровадження активного цитатництва. Автор традиційно закликає читачів нарощувати темпи розкуркулення куркулів, відстоюється теза про обов'язковість участі в цій справі бідняцьких та середняцьких мас і ні в якому разі не допущення перетворення цієї роботи на апаратну адміністративну кампанію. Наймити, біднота та середняки, на переконання С. Ковгана, повинні самі визначати своїми постановами, кого саме треба розкуркулити, кого треба вислати за межі села як політично ворожий та активний контрреволюційний елемент.

В контексті даної концепції, але з іншого боку – боротьби з українським націоналізмом (шовінізмом), виступає І. Фалькевич. В дусі того часу він висвітлює питання утворення СРСР, роль В. Леніна та Й. Сталіна в цьому процесі, приділяючи велику увагу саме національному питанню. Шкідник, куркуль, реакційна частина службово-спеціальної інтелігенції, непман, вдаючись, за його словами, до опору соціалістичному будівництву, проводять свою підривну роботу на найважливіших ділянках соціалістичного й господарського фронту. Як приклад, автор згадує Шахтинську справу та судово-політичний процес в справі СВУ. Ним засуджується український шовінізм, який представлений через відомих членів комуністичної партії, представників творчої та технічної інтелігенції. В авторських підсумках констатується, що «все ж-таки розбито усі вилазки усіляких ухилів від генеральної лінії партії, насамперед, контрреволюційний троцькізм та куркульську теорію правого ухилу» [31].

Важливим для розуміння процесу розгортання завуальованої ескалації насилля проти українців та інших народностей буде збірник статей Є. Гірчака [32]. В передмові до збірника М. Скрипник декларує, що опір ворожих класів пролетарській диктатурі в Україні особливо великий, забарний, жорстокий і кривавий. На процесі української контрреволюції в справі «СВУ», як виявилось, керівник і теоретик цієї організації, академік С. Єфремов, прагнув: «знищити один мільйон комуністів і пролетарів». Тому не дивно, що Є. Гірчак охоплює основні моменти політичної та теоретичної боротьби з національного питання, яка точилась в КП(б)У на той період, і тому може дати сучасним дослідникам цілковите уявлення про внутрішнє життя КП(б)У в зв'язку з боротьбою проти «націоналістичних ухилів». На думку автора, характерним показником класової боротьби було те, що на початку 1930 р. в Харкові відбулися майже одночасно два процеси контрреволюційних організацій: з одного боку, «СВУ» – української національної контрреволюційної організації, а з другого, процес контрреволюційної організації шкідників в сільському господарстві. Характерно, що автор намагається давати роз'яснення та оцінку наведених в промовах політичних діячів інформації (безумовно, з позиції того часу). Назви розділів, за якими тематично підібрані статті та промови, говорять самі за себе: «Великодержавно-російський націоналістичний ухил», «Український націоналістичний ухил», «Національне питання та правий ухил», «Завдання національно-культурного будівництва» та ін. В іншій праці цього автора подається процес боротьби з націонал-ухильництвом, з проявами націоналізму в Україні в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. [33]. Піддаються шквальної критиці літературні твори Ю. Лавриненка, Б. Коваленка, Ю. Зорі про висвітлення історії КП(б)У, історію націоналістичних дрібнобуржуазних українських партій, зокрема боротьбистів, лівого крила УПСР. Приділяється велика увага питанню ліквідації партії боротьбистів (УКП). Засуджуються побоювання В. Блакитного про перспективу неминучої колонізації України в умовах

радянської влади. Праця, як і більшість досліджень цього часу, цілком пройнята ідеєю боротьби з троцькізмом, політичною опозицією на теренах України.

Окремий напрямок в історіографії проблеми займає блок праць та спеціальних досліджень, присвячених судовим процесам над науково-технічною та творчою інтелігенцією та іншими прошарками населення республіки. Так, М. Михайлик в брошурі, присвяченій судовому процесу над СВУ [34], повністю відбиває політичну ситуацію того часу. Зазначається, що зарубіжна преса виправдовувала тих, хто сидів на лаві підсудних по справі «СВУ», та стверджувала про загрозу українській науці, культурі й школі, про нищення української інтелігенції, про розстріл «мозку українського народу» й його «найвідомішої частини». Автор з цим категорично не погоджується. Стверджується, що «Спілка визволення України», заснована 1926 р., є прямою спадкоємницею колишніх бойових організацій української контрреволюції» [34, с. 6-10]. Традиційним є перелік, в контексті «антирадянської діяльності», прізвищ «творців» СВУ – Єфремова, Ніковського, Старицького, Чехівського, Дурдуківського, Гермайзе, Гребенецького, Ганцова, Павлушкова, Матушевського. Підкреслюється наступне: «повстання проти радянської влади було конкретним завданням роботи... «СВУ» і всіх її осередків». Єдино можливий вихід М. Михайлик вбачає лише в розстрілі «активних» членів СВУ [34, с. 33-40].

В контексті питання політичних судових процесів початку 30-х рр., в монографії С. Олександровського [35] висвітлено необхідність боротьби з куркульством та ліквідації його як класу, введення репресивних заходів щодо тих, хто не згодний з політикою держави, «шкідників» на виробництві, і також засуджено діяльність СВУ. Автор зазначає, що СВУ сподівалося тільки на допомогу куркуля, на його «повстання», та й то як на допоміжну силу [134, с. 16]. Кожна сторінка просякнута тезою про необхідність створення умов рішучого проведення генеральної лєнінської лінії партії в

СРСР, лише після цього можна розраховувати на завершення цілковитою перемогою «останнього і рішучого бою» проти шкідників [35, с. 62].

Наступний автор відстоює подібну думку, що й С. Олександровський. В книзі М. Орєхова [36] особлива увага відводиться боротьбі із шкідниками. Можна побачити схвальні відгуки стосовно викриття шкідницької діяльності «селянсько-трудової партії», яка проводила «злочинну» роботу під проводом кадета-професора Кондратьєва. Як приклад шкідництва, згадується про матеріали слідства в справі «промислової партії» на чолі зі «шкідником» – професором Рамзіном [36, с. 7]. Традиційно активно цитується Й. Сталін. Це й не дивно, якщо зважати на розквіт цитатництва в наукових та публіцистичних творах цього періоду. Підкреслюється слова останнього щодо єдиного засобу в придушенні опору класових ворогів і перемоги труднощів: це організація наступу на капіталістичні елементи всім фронтом та ізолювання опортуністичних елементів в партії. «Деякі товариші вважають, – стверджує Й. Сталін на XVI з'їзді ВКП(б), – що головне в наступі соціалізму становлять репресії, а якщо репресії не нарастають, то немає й наступу. Чи вірно це? Це, звісно, невірно. Репресії – це потрібний елемент наступу, але елемент допоміжний, а не головний» [36, с. 12-13]. Наприкінці М. Орєхов робить недвозначний висновок щодо необхідності нещадної боротьби з куркульством та його агентами в партії – правими ухильниками, а також в боротьбі проти «лівих», у знищенні яких партія вже досягла величезних успіхів [36, с. 21].

В зв'язку із справою «СВУ» продовжується публікація статей на шпальтах газет, в яких активному шельмуванню піддається не лише вузьке коло підсудних, але й широкі прошарки населення, гіпотетично пов'язані із засудженими. Виходять в світ й більш солідні видання. В черговій брошурі чітко зазначається, що суд над «СВУ» – це суд не тільки над сорока п'ятьма її керівниками та найактивнішими учасниками, а це є суд над цілою українською контрреволюцією. В ній говориться про обґрунтованість зростання особливого інтересу та ваги зізнань та свідчень самих підсудних

про їхню «ганебну каїнову роботу» [37]. Джерельну базу, та відповідно, структуру праці склали питання обвинувача та відповіді підсудних по справі «СВУ». Звісно, це джерело можна розглядати лише як факт, що свідчить лише про організацію фальсифікації та фабрикації справи «СВУ».

До процесу накопичення відомостей про процеси, які відбувались в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні та розробки проблеми взаємодії влади та населення в складних умовах того часу долучались й партійні функціонери та представники різноманітних владних структур. В 30-х рр. в пресі та на сторінках псевдонаукових праць провідних політичних діячів інтенсивно висвітлюється з позицій того часу боротьба з викривленнями генеральної лінії на місцях. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати наступні праці. Знов-таки, цінним в розумінні ілюстрації атмосфери судових політичних процесів, є один із багатьох звітів щодо процесу «СВУ» [38]. В передмові до звіту партійний діяч України П. Любченко обґрунтовує правильність ліквідації куркульства як класу в контексті проведення суцільної колективізації в УСРР і СРСР. Адже, на думку політика, саме на куркульство спиралось СВУ. На підтвердження цієї тези йде апелювання до стенограми процесу СВУ, в якій вустами самих підсудних – вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР – розповідається кожному в Україні, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку «самостійну», за яку «незалежну» Україну вони борються. Матеріали 1-го тому дають змогу дізнатись про перебіг судового процесу «СВУ» від його першого засідання. На нашу думку, це джерело є цінним лише з точки зору інформативності щодо портретів підсудних, їх манери триматись на суді, їх думок про своє минуле та місце їх в житті України. П. Любченко в ряді прополітичних статей [39; 40] піддав нищівній критиці політику українізації, зазначивши, що терор проти націоналістів в Україні вкрай необхідний. Тим самим давалась команда історикам та дослідникам, які працювали на той момент, дотримуватись зазначеного «дороговказу».

Цікава еволюція поглядів спостерігається в пропагандистських працях наступного політичного діяча. В брошурі, яка побачила світ ще в 20-х рр., М. Скрипник обґрунтовує боротьбу, направлену проти куркуля. Окрім висвітлення переваг комун та артільей, він робить акцент саме на розрив із куркульством, обмеженні його впливу (мирним шляхом) на простих селян [41]. В наступній книзі, опублікованій вже в 1930 р., автор більш активно, з ідеологічних позицій, обґрунтовує основні положення боротьби з політичними опонентами та класовими ворогами. Він закликає співвітчизників до безкомпромісної, активної боротьби з різними ворожими течіями, наявними в національному питанні [42]. Тому нас не дивує головний підсумок про те, що «головна загроза – куркуль, на Україні це – куркуль український, сила його опору, нібито, зростає, він веде шалену боротьбу під відвертими або прихованими гаслами українського націоналізму, отже це факт безперечно українського націоналізму» [43].

В 1933 р. на сторінках брошури Д. Мануїльського простежується активна підтримка та схвалення чистки в Київській партійній організації [44]. П. Постишев розвинув вищезазначене питання. На сторінках одного із провідних журналів він підвів в цілому «об'єктивні» підсумки перевірки партійних документів в КП(б)У, змалювавши в контексті останньої першочергові завдання партійної роботи [45].

В 30-х рр. вперше в літературі розпочинається процес вивчення та аналізу слідчих справ з архівів ДПУ-НКВС, щоправда, для певного зиску та використання в псевдонаукових працях номенклатурних авторів. Витяги з протоколів допитів Вітека, Романюка, Чеховича, Козоріса, Копача-Холодного, Демчука, Ерстенюка та інших активних громадських діячів цитувала дружина П. Постишева у ВУАМЛІНі 27 березня 1934 р. [46]. Варто зазначити, що її «викриття» спромігся надрукувати лише журнал «Під марксо-ленінським прапором», орган Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН).

Дослідник П. Дехтяренко, використовуючи шпальти газет та сторінки журналів, наприкінці 30-х підхопив естафету та продовжив дослідження витоків терору в Україні (звісно, тоді так питання не стояло). Увагу дослідника привернув саме 1919 р. – як відправна точка та рік апробації терористичних методів управління державою в кризові моменти її функціонування [47]. Характерно, що його розвідка вийшла друком в 1937 р. – коли репресії почали досягати апогею. Дійсно, в цей період в республіці можливо було писати лише про далекий 19-й, 20-й, та й то – з провладних позицій. І. Пересмислер також відстоює тезу про справедливність використання силових методів проти бандитизму в Україні в 1921 р. Його думка знайшла вираження на сторінках Військово-історичного журналу [48].

Отже, підводячи підсумки результатів певного етапу історіографії масових політичних репресій УСРР/УРСР 1920-х – 30-х рр. слід зазначити, що він був досить драматичним і суперечливим. У 1920-х – на початку 30-х рр. розробка цієї проблеми під виглядом боротьби із куркульством, націоналістами, шкідниками та ворогами народу тільки розпочалася, створюється концептуальна та джерельна база досліджень. Відбувається гостра полеміка навколо даних питань на сторінках тогочасної преси як серед партійних лідерів, так і істориків. Тобто політична та літературна публіцистика з елементами соціологічного аналізу поклала початок вивченню різнопланових питань досліджуваної проблеми. Вже наприкінці 1920-х – на початок 30-х рр. спостерігається поступова монополізація та політизація історичної науки, розпочався терор проти різних категорій населення та прошарків суспільства. Постраждали й провідні українські вчені. У зв'язку з цим більшість наукових праць спрямована на обґрунтування «правильності» терору проти українського суспільства та на тези про створення нового уніфікованого громадянина країни. При цьому теоретичні підходи зводилися лише до підбору необхідних цитат із творів класиків марксизму або з партійних документів, а дослідницька робота в

більшості випадків обмежувалась пошуками конкретних фактів для ілюстрації деяких положень.

В кінці 1930-х – 1940-х рр. наукова розробка проблеми ескалації насилля в українському суспільстві проходила в досить складних умовах, адже будь-яка праця або дослідження не могло бути опубліковане без згоди відповідного органу від вищого керівництва країни. Це вкрай ускладнювало розвиток історіографії проблеми.

Політичні діячі та представники владних структур й напередодні війни продовжують активно брати участь в ідеологічному супроводі масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду. В 1937 р. політичний та державний діяч, голова Ради народних комісарів СРСР В. Молотов через друковані видання намагається виправдати той терор, який чинила влада в Україні [49]. Тому й не дивно, що на сторінках провладних видань зосереджується увага на «виявлених» шкідниках. Автор, як не дивно, вказує на те, що уроки Шахтинської справи більшовицьке керівництво використовувало для того, щоб поставити питання про «виховання» господарсько-технічних кадрів на нові рейки. Тому з 1928 р. в контексті шахтинських шкідників більшовики негайно розпочали перебудову всієї технічної освіти. В. Молотов в праці цитує Й. Сталіна, що вже стало традицією, погоджуючись із твердженням останнього про те, що Шахтинська справа стала першим, а процес «Промпартії» – другим сигналом для чистки серед старої інтелігенції. Наостанок до буржуазних шкідників, диверсантів та шпигунів автор зарахував «ворогів партії» – троцькістів та правих.

В світлі розуміння ідеологічного підґрунтя репресій важливою є наступна праця [50]. Вона містить матеріал, який красномовно свідчить про те, що репресії ініціювалися згори. Так, Й. Сталін в доповіді на VIII Всесоюзному з'їзді рад про проект конституції СРСР (25 листопада 1936 р.) зазначає, що в 1924 р. клас поміщиків вже ліквідований, але проте клас сільськогосподарських капіталістів, клас куркулів являв ще досить значну силу. Зазначено, що нарешті в 1936 р. вже не стало класу куркулів в

галузі сільського господарства. Щодо свободи різних політичних партій, то, за висловом Й. Сталіна, кілька партій, а значить і свобода партій може існувати тільки в такому суспільстві, де є антагоністичні класи, інтереси яких ворожі і непримиренні, де є капіталісти і робітники, поміщики і селяни, куркулі і біднота і т.д. На його думку, в СРСР немає вже більше таких класів, як капіталісти, поміщики, куркулі і т.п. В СРСР є тільки два класи, робітники і селяни, інтереси яких не тільки не ворожі, а навпаки – дружні. Отже, підсумовує Й. Сталін, в СРСР немає ґрунту для існування кількох партій, а значить і для свободи цих партій. В СРСР є ґрунт тільки для однієї партії, комуністичної. Сучасні дослідники говорять про ліквідацію багатопартійності в Україні ще в 1925 р. Необхідно було довгих 11 років терору аби владі відчувти впевненість в цьому. Перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, на сторінках тієї ж праці, «доводить» існування союзу українських націоналістів і троцькістсько-зінов'ївських «банд», який продовжує проводити свою шалену підривну роботу проти радянської влади і проти партії. Зазначено, що український народ «знищить як троцькістсько-зінов'євських виродків, так і рештки націоналістичних зрадників...» [51]. Радянський партійний і державний діяч П. Постишев також наголошує на посиленні класової пильності. Зазначено, що процес ліквідації класів в Радянському Союзі ще не закінчений, але цей процес виявляється в знищенні решток класових відмінностей між робітниками і селянами, з одного боку, а з другого – в подоланні опору залишків розгромлених експлуаторських класів. Тому стає зрозумілим, чому чималий відсоток населення республіки дійсно вірили в існування ворогів та шкідників. До речі, як «японського шпигуна» та «правого троцькіста» П. Постишева розстріляно 26 лютого 1939 р.

Виходить в світ ґрунтовна праця іншого політичного діяча Г. Петровського, джерельну базу якої склали постанови, виступи політичних функціонерів та лідерів, а також праці радянських дослідників та партійних істориків. Як і очікувалось, кожна сторінка просякнута ідеологією та

політичними настановами. Характерно те, що після затвердження сталінської Конституції, на думку автора, мали ще місце факти найгрубішого перекручення радянської демократії та порушення соціалістичної законності [52]. Сміливим для того часу є привселюдне визнання того факту, що в 1937 р. по Україні з загального числа голів райвиконкомів, обраних під час останніх виборів до рад, залишилось тільки 48,9%, заступників голів райвиконкомів – 26,6%, секретарів райвиконкомів – 25,5%, голів сільрад – 39,5%, заступників голів сільрад – 35,3% і секретарів сільрад – 36,8%. «Героїчною», перш за все, є критика автора праці подібного стану речей: «замість того, щоб надати допомогу головам сільрад, навчити їх працювати, підвищити кваліфікацію, піднести їх державний кругозір, райвиконкоми йшли по лінії найменшого опору, обмежувались адмініструванням, пачками знімали голів сільрад з роботи і дуже часто переміщували голів сільрад з одного села до іншого» [53].

Досить показовим є концептуальна відповідність та ідеологічна наповненість праць, в залежності від часу створення та стану речей в країні. Так, в літературі та періодиці кінця 30-х рр. активно продовжують викривати ворогів та шпигунів. Це стало особливо актуальним, адже в суспільстві ходили чутки про насування війни. В 1938 р. публікується дослідження радянського політичного діяча, юриста і дипломата А. Вишинського, в якому виявлено та засуджено «підпривну діяльність розвідок капіталістичних країн та їх троцькістсько-бухаринської агентури» [54]. У світову історію він увійшов як головний державний обвинувач (генеральний прокурор СРСР) на сталінських «показових судових процесах» 30-х рр. XX ст. Як правник, А. Вишинський – запеклий прибічник принципу «Презумпції винності». Стає зрозуміло, чому в журналах під егідою ЦК КП(б)У активно підтримуються дії влади щодо судових переслідувань «ворогів народу та шпигунів» [55; 56].

Відбувалось поступове розширення змісту досліджуваної нами проблеми. До боротьби із політичним бандитизмом, пошуком шкідників, диверсантів, шпигунів, націоналістів, ворогів народу серед інтелігенції,

селянства, священнослужителів, воєнних республіки, добавились чистки серед мешканців західного регіону. Саме в контексті політичних репресій Західна Україна займає особливе місце. Впродовж тривалого періоду – з кінця 30-х по 70-ті роки ХХ ст. концептуально праці суттєво не змінились. Значна кількість документів та матеріалів з історії західноукраїнських земель опублікована в СРСР напередодні та, особливо, після «звільнення» цих земель [57-59]. Але, не дивлячись на можливість в хрущовську відлигу хоч якось об'єктивно поглянути на минуле, авторськими колективами відстоювалась теза про ігнорування закономірності возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі українською буржуазно-націоналістичною, як і шовіністичною, історіографією. На виправдання дій влади на Західній Україні, в ці і наступні роки продовжувалась підготовка й публікація документів та матеріалів про становище й революційно-визвольний рух на цих землях в міжвоєнний період, про вплив на нього соціалістичного будівництва в країні рад [60]. По цій же проблематиці видано ряд збірників про події на Волині, Рівненщині, Закарпатті [61-63]. На жаль, про депортації, чистки та утиски місцевого населення в прикордонних районах мова не йдеться. Позитивним можна вважати оприлюднення статистичної інформації щодо соціально-економічного, демографічного становища в регіоні, завдяки якій сучасні дослідники можуть зробити об'єктивні висновки.

Історіографія проблеми в післявоєнний період і до здобуття Україною незалежності пройшла величезний шлях розвитку – від розпочатого М. Хрущовим процесу половинчастої та вибіркової реабілітації репресованих громадян СРСР до якісних зрушень в концептуальних та методологічних підходах в галузі репресієзнавства, які відбулись в період горбачовської перебудови і пізніше. Тим не менш, в післявоєнний період визначальним для радянських істориків зберігались настанови партії. Беззаперечно, центральне місце в офіційній радянській історіографії займав саме короткий курс історії ВКП(б) [82], який, на жаль, задавав тон всій історіографії СРСР. Ідеї цієї

книжки протягом десятків років розходились поміж великої кількості брошур. Підтвердженням цієї тези може слугувати книга І. Мазепи [64]. «Короткий курс» підкріплювався замовленими американськими виданнями. Підтвердженням цієї тези є провладна російськомовна праця М. Сайерса та А. Кана, предметом якої стала нібито таємна війна проти радянського уряду [65]. Такі праці обґрунтовували та виправдовували жорстокі репресії в республіці, які проводились під егідою пошуків в суспільстві чисельних шкідників, ворогів, шпигунів, зрадників та інших неблагонадійних елементів.

В 50-х рр. активно продовжують друкуватись праці, в яких, як і раніше, підтримуються заходи влади в центрі і на місцях в міжвоєнний період. Оцінки подій щодо того часу проводились відповідно до вимог та потреб партійної науки. В контексті діяльності «Товариства для поширення політичних та наукових знань УРСР», а також в суворій відповідності офіційній ідеології Ф. Шерстюк в праці, опублікованій в 1951 р., висвітлює «здобутки» В. Леніна і Й. Сталіна в Україні. Автор вважає, що саме Й. Сталін найактивніше допомагав КП(б) України вчасно викривати місцевих націоналістів, підривну роботу ворогів народу і партії. Під його керівництвом КП(б)У розгромила шумськістів і хвильовистів, що проходило в світлі «вимушеної» боротьби з ворогами народу та ухильниками від генеральної лінії партії [66]. В подібному дусі виходять одна за одною й інші праці. С. Ясницький також змальовує «здобутки і перемоги» партії і Й. Сталіна. Автор робить «актуальний» висновок: в підривній діяльності українські буржуазні націоналісти блокувалися з троцькістами і бухарінцями, а їх вороже обличчя викрито на судових процесах над націоналістичними бандами «СВУ» (в 1930 р.) і «УВО» (в 1933 р.). Українська ж партійна організація, керуючись вказівками ЦК КПРС, правомірно, як сказано в праці, розгромила українських буржуазних націоналістів.

Характерно, в зазначений період спостерігається процес повільного розвитку історіографії проблеми від активної підтримки заходів держави в усіх сферах до завуальованої критики окремих перегинів на місцях. Певною

віхою та черговим етапом в становленні та розвитку студій в галузі репресієзнавства стала знаменита доповідь М. Хрущова від 25 лютого 1956 р. [67]. Саме з другої половини 50-х рр. розпочались обережні кроки щодо вибіркової реабілітації репресованих громадян СРСР, певного осуду дій влади в особі Й. Сталіна. На деякий час, до періоду так званого неосталінізму, вітчизняна наука отримала можливість зробити певні напрацювання в галузі репресієзнавства. Але, звісно, в рамках все тієї ж офіційної партійної науки.

З 1950-х по 80-ті рр. відбувся захист дисертаційних досліджень з різноманітної тематики, але найбільше серед них нас зацікавили два напрямки: 1) узагальнення міжвоєнного періоду в житті країни та, зокрема, робітництва, міських та сільських мешканців, питання обмеження та ліквідації куркульства як класу, становища залізничників в другій половині 30-х рр. (М. Березовчук [68], О. Єрмак [69], М. Захарченко [70]), 2) органи влади, держбезпеки, громадські організації в боротьбі з контрреволюцією в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. (Б. Блох [71], О. Кучер [72], Е. Кукель [73]).

Так, наприклад, в дисертації М. Березовчука «Комітети незаможних селян України. Історичний нарис (1920-1933 рр.)» [68] ведеться активна агітація за схвалення процесу створення міцного союзу робітничого класу з селянством для боротьби проти куркульства. Цікавим постає аналіз закордонної історіографії, який наведений в науковому дослідженні. Автор дослідження категорично не погоджується із тезою істориків Заходу про те, що комбіди, а згодом й комнезами, які створені відповідно до вказівок з Москви, діяли проти основної маси українського селянства. Тому не дивним є поява розділу, в якому розробляється проблема ролі КНС в розгромі куркульсько-націоналістичного бандитизму. М. Березовчук дійшов наступних висновків. Боротьба комуністичної партії України за пожвавлення діяльності сільських Рад відбувалась при активній допомозі організованого незаможного селянства, навколо якого створювався бідняцько-середняцький актив села, який залучався до управління державою, до широкої участі в

соціалістичному будівництві, що забезпечувало розширення радянської демократії, зміцнення революційної законності, політичну ізоляцію куркульства, подальше укріплення союзу робітничого класу і селянства. Інші висновки взагалі мають занадто ідеологічне підґрунтя: «вперше при диктатурі пролетаріату селяни працювали на себе і харчувались краще за городянина, вперше селяни побачили свободу і можливість їсти свій хліб, свободу від голоду».

Безперечно, дослідження цього періоду виконані в рамках концепції того часу із завідомо «правильними» висновками та коментарями. Про репресії, як і про голодомор 1932-1933 рр. – лише певні згадки, присутня інша термінологія та дозована, спотворена правда. Але необхідно зазначити, в рамках партійного принципу та цензури відбувалась систематизація, узагальнення літератури та джерел з різних напрямків проблеми, оприлюднення статистичних даних та фактів, які потребують зараз перегляду та уточнення. Тим не менш, й в радянський період відбувалось певне збагачення історіографії проблеми.

Найбільш актуальним виглядає третій напрямок досліджень, на якому зупинимось детальніше. В другій половині 60-х – на початку 70-х рр. продовжує розроблятися важлива тематика – роль органів держбезпеки та юридичне підґрунтя державної політики в республіці. До узагальнюючих праць про період зародження практики управління державою засобами позаекономічного примусу та терору в 20-х рр. ХХ ст. можна віднести монографію О. Макаренка, опубліковану в 1967 р. в Києві [74]. Зібрані в книзі матеріали «викривають» плани імперіалістів, спрямовані на створення антирадянського фронту та відрив України від Союзу РСР, показують антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів і їх авантюристичні задуми щодо УРСР. Джерельну базу склали твори В. Леніна, документи комуністичного Інтернаціоналу, КПРС, КП України, твори та виступи діячів комуністичної партії і радянської держави – В. Затонського, М. Калініна, Ф. Дзержинського, Д. Мануїльського, Г. Петровського,

П. Постишева, М. Скрипника, Й. Сталіна, В. Чубаря та ін. На жаль, автор, хоч і торкається внутрішнього становища країни, жодним словом не обмовився про переслідування творчої та технічної інтелігенції, політичних опонентів, які мали місце в СРСР в добу НЕПу.

Розпочинається розробка нового напрямку в історіографії масових політичних репресій – з'ясування юридичного підґрунтя державного терору на початкових етапах запровадження радянської влади в Україні. Безперечно, державний терор обґрунтовувався боротьбою із «шкідниками» та «ворогами» народу. Для підтвердження цієї тези можна навести напрацювання в цьому напрямку наступного автора. Предметом ґрунтовних праць П. Михайленка є область кримінального законодавства Української РСР в період зародження та розвитку репресій [75; 76]. Інший автор значно розширив цей аспект. В праці Д. Суслі відстоює тезу, що систему судів необхідно вивчати лише в контексті історії становлення та функціонування терору впродовж першої половини ХХ ст. [77]. Ці науково-публіцистичні дослідження мають важливе значення з точки зору інформативності, з'ясування джерельної бази для вивчення такої досить специфічної тематики.

Не згасає дослідницька увага щодо специфіки діяльності надзвичайок та наслідків їх діяльності на місцях. Щоправда, і це зрозуміло, чому дослідник В. Голіченко висвітлює саме «героїчний» шлях Всеукраїнської надзвичайної комісії, адже це подається в контексті боротьби з контрреволюцією в період 1918-1922 рр. та блискучим партійним керівництвом органами державної безпеки [78-80]. В 1969 р. на сторінках одного із провідних журналів, читацьку аудиторію якого складало не лише вузьке коло вчених, а й широкий загаль читачів, П. Бачинський відстоює тезу про необхідність функціонування органів ВУНК в першій половині 20-х рр. На обговорення автор виносить досить очікуваний тезис про користь органів ВУНК у захисті радянської влади в Україні [81]. Розширюється й джерельна база даного аспекту теми. В 1971 р. в Києві публікується збірник документів та матеріалів, який стосується проблеми становлення Всеукраїнської

надзвичайної комісії в період запровадження відносно «стриманих», але все-таки терористичних методів управління державою [82]. Знов-таки, підбір документів та матеріалів виконаний з метою обґрунтувати необхідність боротьби з контрреволюцією та інакодумством всіма доступними засобами – створенням відповідного органу та безкомпромісним використанням його ресурсів для ефективного впровадження державної політики.

Особлива увага приділяється історіографії боротьби з бандитизмом в перші роки встановлення радянської влади в Україні. В спільному дослідженні вчених Л. Маймескулова, В. Сташиса, А. Рогожина на широкому історичному фоні знову показана «роль чекістів в розгромі внутрішньої контрреволюції в республіці» [83]. Основне місце в цьому процесі традиційно відводиться ВУНК в контексті реалізації державного терору. Автори намагались під «особливим» кутом зору розглянути історію створення і основні етапи діяльності ВУНК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і посадовими злочинами. Основна увага приділена саме питанням її структури, збройних сил, партійного керівництва, функцій і повноважень, контролю за дотриманням законності та ін. В 1990 р. книга, перероблена та значно доповнена, побачила друге життя завдяки редагуванню Н. Голушко [84]. Розгром махновщини та озброєної куркульської контрреволюції в Україні на початку 20-х рр. в контексті боротьби КП(б)У з бандитизмом відображений в монографіях та методичних рекомендаціях й інших дослідників цього питання. Так, в цьому відношенні монографія І. Тріфонова [85], в більшості своїй, повторювала ті історичні праці, які опубліковані ще в 1920-і рр. Але враховуючи той факт, що результати досліджень тих років не узагальнені та проаналізовані в рамках повноцінного наукового дослідження, можна сказати, що автор заново «відкрив тему». Він, зокрема, запропонував розвести поняття «військово-політичний бандитизм» та «озброєнна куркульська контрреволюція». При цьому історик не ототожнював «куркульські повстання» з селянськими виступами взагалі, відмічаючи «викривлення в розкритті соціально-

політичного характеру контрреволюційних виступів куркульства аж до спроб представити їх в якості селянського руху». Непевні спроби бути більш розбірливими в питанні типології не трансформувалось в щось серйозне в загальній оцінці того, що відбувалось. І. Тріфонов не відходив ні на крок від догматичних настанов: куркульський бандитизм – «жахливе дітище міжнародного імперіалізму», наслідок «іноземного втручання». В кращих традиціях 1930-х рр. щодо конкретних персоналій особливо підкреслювалось, хто з них есер, а хто – «куркуль-мироїд». Подібні оцінки представляли собою все пояснюючий факт. Заключний висновок лунав категоричним чином: головною та рушійною силою всіх повстань та політичного бандитизму взагалі виступали «куркульсько-заможні прошарки села».

Найбільш фундаментальною узагальнюючою працею по даній проблемі є наукове дослідження О. Кучера [86], де на широкому соціально-економічному фоні показаний розгром збройної внутрішньої контрреволюції в Україні в 1921-23 рр. Привертає особливу увагу перший розділ дослідження, в якому детально проаналізована історіографія та джерельна база дослідження. Автор відмічає, що майже всі автори 20-х – початку 30-х рр. активні учасники боротьби із збройною внутрішньою контрреволюцією. Серед них зустрічаються відомі партійні і державні діячі, воєначальники, командири і політпрацівники Червоної армії, чекісти (Д. Мануїльський, Г. Петровський, М. Скрипник, М. Фрунзе, Д. Лебедь, Я. Яковлев, Р. Ейдеман). За його словами, в роботах відстоюється теза справедливої боротьби з куркульським бандитизмом, а також процвітання всенародної підтримки політики влади в цьому питанні. Виділяються й узагальнюючі роботи Б. Таля, А. Буйського, присвячені бойовим діям проти куркульських банд в Україні. Зазначено, що в міжвоєнний період дослідники звертають увагу на класову природу, соціально-економічне і політичне коріння куркульського бандитизму. Більшість авторів визначають його в якості антирадянського руху, очолюваним куркульством. Також говориться про те,

що велика частина літератури, в якій викриваються засади куркульського бандитизму, присвячена анархо-махновщині. Підсумовується, що з 1965 по 1970 рр. радянські історики досить ґрунтовно дослідили певні аспекти теми. Показана керівна роль комуністичної партії в організації трудящих республіки для повної ліквідації сил збройної внутрішньої контрреволюції. Вони не лише, на думку О. Кучера, добре вивчили велику кількість важливих заходів ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, РНК РСФРР, ВУЦВКу і РНК УСРР щодо боротьби з куркульським бандитизмом, але й в значній мірі змалювали їх реалізацію. Цікавою постає аналіз зарубіжної історіографії. Автором дослідження критикується теза про те, що збройну боротьбу внутрішньої контрреволюції проти Радянської влади на початку 20-х рр. необхідно кваліфікувати як стихійну боротьбу всього українського народу проти чужоземної окупації. Піддається критиці твердження С. Мельгунова («Червоний терор в Росії») про «звірства» більшовиків і Радянської влади взагалі і щодо українського народу зокрема. Стверджується, що буржуазна історіографія, широко використовуючи основні концепційні засади істориків українського націоналістичного табору, зумисне відходять від об'єктивного вивчення справжньої сутності причин, характеру і особливості даної теми. Концептуальне наповнення праць вченого як дві краплі схоже на праці 30-х – 50-х рр. ХХ ст. Єдино, що можна зазначити – відбувається значне розширення джерельної бази, проводиться певний аналіз та систематизація праць радянських та вітчизняних досліджень з цієї проблематики. Продовжується відстоювання тези про існування необхідності силових методів вирішення кризових соціально-економічних явищ в суспільстві республіки в той період.

Суміжним питанням присвячено ряд дисертацій таких вчених як Б. Блох [87] та Е. Кукель [88]. Захист дисертації Б. Блоха відбувся ще в 1952 р., тому робота як найкраще свідчить про стан науки під пресом ідеології. Предметом дослідження стали основні напрямки діяльності М. Фрунзе в Україні з кінця вересня 1920 р. до березня 1924 р. В другому

розділі дана характеристика соціальній природі «бандитського руху» 1920-1921 рр., висвітлена негативна роль «міжнародного імперіалізму» і його агентів всередині країни – контрреволюційних партій меншовиків, есерів, націоналістів і анархістів, як підбурювачів та ідейних натхненників-керівників бандитизму. Змальована «вирішальна» роль КП(б)У в організації розгрому бандитизму в Україні, а також найактивнішу участь в цьому процесі М. Фрунзе. Ставлення автора до цього військово-політичного діяча яскраво видно з наступних оцінок. Введена М. Фрунзе глибоко продумана система спеціального навчання військ методам боротьби проти бандитських загонів; широка політична робота, організована ним в військах, які брали участь в ліквідації бандитизму, а також робота КП(б)У серед населення; політична мобілізація комнезамів, міліції і місцевих органів влади і парторганізацій на боротьбу з бандитизмом; повсякденне настійне керівництво М. Фрунзе всією системою військово-політичних заходів по ліквідації бандитського руху; особиста керівна участь в ряді відповідальних бойових операцій, – все це, за словами автора, дало можливість М. Фрунзе з «чесною і в короткий термін виконати завдання партії по очищенню УСРР від бандитизму».

Наступний фахівець Е. Кукель дослідив частини особливого призначення (ЧОП) України в контексті боротьби із збройною куркульською контрреволюцією в першій половині 20-х рр. XX ст. Показовим є розділ третій, в якому висвітлено питання керівництва компартією України бойової діяльності ЧОП в розгромі куркульського бандитизму та кримінального бандитизму. В науковому дослідженні також розроблене питання історіографії зазначеної теми. В дослідженні звертається особлива увага на праці П. Софінова, І. Тріфонова та інших істориків, в яких відстоюються тези про те, що комуністи-чопівці в Україні проявили себе з «найкращого боку» в зв'язку з боротьбою проти куркульських банд. Також дослідником відмічено праці радянських українських істориків М. Рубача, М. Супруненко, А. Лихолата, І. Шевченка, Ю. Кондуфора, Є. Скляренка, І. Рибалка,

К. Познякова, в яких найкраще висвітлена проблема іноземної інтервенції і громадянської війни, розкрита керівна роль комуністичної партії України в організації боротьби українського народу проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, досить детально змальована складне політичне становище в республіці, що й спричинило до створення і зміцнення ЧОП. Висновком історіографічного аналізу постає теза, що саме ЧОП вплинули на остаточну ліквідацію антирадянських виступів. Тим не менш, джерельна база дослідження заслуговує позитивної оцінки, адже автором опрацьовано партійні та державні архіви республіки. Залучено чимало документального матеріалу, що значно збагатило статистичний бік, фактологічну основу розробки теми. З одного боку, підбір матеріалу та його подача відбувалась в світлі неосталінізму та боротьби з політичним бандитизмом, з іншого боку – тривав процес накопичення та оприлюднення матеріалів архівосховищ щодо оперативного зведення про рух «банд» в Україні та участь ЧОП в їх ліквідації, відбувалось уточнення загальної інформації, яка не була об'єктом ідеологічного впливу (списки вищого командного складу ЧОП України за період 1921-1924 рр., кількісний склад ЧОП України по губерніям, їх внутрішня організація, військова підготовка, побутовий аспект, матеріальне забезпечення і озброєння, накази та інструкції ЧОП, різноманітні схеми про дислокацію комуністичних частин в Україні, штати ЧОП і т.п.). Автором дослідження підсумовується щодо ролі ЧОП наступне. Останні стали однією із форм територіальних військ і дозволили Радянській владі мати на всій території країни надійні військові сили, з відносно незначними матеріальними витратами.

Треба зазначити, 70-ті роки в історіографії масових політичних репресій не змогли якісно змінити концептуальну ситуацію щодо визначення акцентів в даній проблематиці. Ще не визріла політична воля і не обірвався нав'язаний згори історичній науці зв'язок між десталіністичною догматичною офіційною партійною наукою і потребою оприлюднити правду про міжвоєнний, вкрай трагічний, період. Спостерігається розвиток в

історіографії процесу симбіозу чи компромісу між оприлюдненням правди та необхідністю «писати правду». Яскравим прикладом є наступна узагальнююча праця [89], предметом якої стала діяльність вищого державного органу в реалізації завдання уніфікації суспільства, очищення його від незгодних з політикою влади на місцях. Зазначено, що шалений опір радянській владі, соціалістичному будівництву, здійсненню ленінської національної політики в Україні чинив куркульсько-націоналістичний бандитизм. Традиційно підсумовується наступне: в 20-х рр. в Україні викриті антирадянські організації «Всеукраїнський повстанком», «Козача рада», «Братство української державності», «Київський обласний центр дії», «СВУ» та інші. Стає відомо, що КП(б)У приділяла особливу увагу саме викриттю ухилу в бік місцевого націоналізму. Так, в 1926-1927 рр. вона викрила і засудила націоналістичний ухил О. Шумського, націоналістичні помилки економіста М. Волобуєва, політично шкідливі погляди письменника М. Хвильового. Позиції Шумського, Волобуєва, Хвильового, за словами авторів, «спрямовувались на підрив і ослаблення непорушної дружби українського народу з народами СРСР; подолання цього шкідливого ухилу стало найважливішою умовою успішного здійснення ленінської національної політики партії» [90].

На цьому етапі розвитку історіографії тема сумнозвісних буцегарень, відомих на всю країну місць перебування ув'язнених, виходить із забуття. Вона розвивається поряд із табірною тематикою, особливо популярною за кордоном і серед дослідників української діаспори. М. Василенко поряд з іншими дослідниками в спеціальних дослідженнях приділяє увагу функціонуванню сумнозвісної Лук'янівської в'язниці наприкінці 30-х рр. [91]. Дослідницька цікавість пояснюється важливим місцем, яке займали в пенітенціарній системі подібні заклади. Використовуючи загальні праці радянських істориків та обмежене коло архівних джерел, автор зміг в загальних рисах висвітлити технічний бік функціонування в'язниць. В 80-х рр. дослідник І. Бошко перейняв ініціативу в подальшій розробці цього

аспекту проблемної теми [92]. Характерно, що саме в другій половині 80-х рр. історики змогли об'єктивно поглянути на це питання, оприлюднюючи все більше матеріалів щодо контингенту ув'язнених, передумов їх потрапляння до в'язниць.

Серйозні якісні зміни в історіографії проблеми взяли початок в період горбачовської перебудови. На цьому етапі слід особливо зупинитись, адже він став своєрідним фактологічним, концептуальним, теоретичним містком між радянською історіографією та новітньою, сучасною вітчизняною. Без перших «напіввільних» від ідеології, комуністичної догматики праць не відбулось би якісного «зчеплення» та просування вітчизняної історіографії вперед – до зовсім іншої концептуальної, багатоаспектної, джерелознавчої та історіографічної розробки проблеми.

Найбільш фахово даний період в контексті розвитку історіографії політичних репресій міжвоєнного періоду розглянуто дослідником А. Щелкуновим. Саме він один з небагатьох приділив головну увагу досліджуваній нами проблемі в контексті пізньорадянської історіографії [93]. Історіограф відмічає, що в період перебудови відповідальність за репресії публіцистика та періодика поклала на радянське суспільство в цілому, а не на одного Й. Сталіна та його оточення. Доводиться, що зародження історіографії політичних репресій у радянському та пострадянському науковому просторі наряду пов'язано із суспільними процесами в СРСР другої половини 1980-х – поч. 90-х рр. Одним із таких процесів стало переосмислення історичного шляху, пройденого радянською державою, і як результат загострення історичної свідомості серед широких верств радянської громадськості. Дослідником А. Щелкуновим слушно стверджується наступна важлива теза. В роботах цього періоду намагалися довести, що радянське суспільство кін. 1920-х – поч. 50-х рр., яке будувало соціалізм, органічно не сприймало репресивну політику сталінського керівництва, відкрито боролось проти політичного терору і режиму доводилося вести жорстоку боротьбу проти руху опору. Однак, наведені

матеріали і факти, що аналізуються у численних статтях збірників, суперечать цій концепції. Історіограф вважає, що зафіксовані виступи проти репресій відбувалися у тому випадку, коли репресії перетворювалися на особисту драму: заарештували родича чи близьку людину, розуміння своєї невинності або людини, яка добре відома, штовхали на протест, у кращому випадку професійна солідарність (наприклад, військовослужбовці). Факти масового громадського несприйняття політики політичних репресій не зафіксовано і взагалі наведені факти, на думку А. Щелкунова, не дозволяють говорити про суспільний опір репресіям. Робиться важливий висновок про те, що підняті художньою літературою і публіцистикою проблеми репресій, а також ряд інших проблем радянської історії, не могли бути вирішені з погляду існуючої парадигми. Отже, необхідність науково-історичних інтерпретацій вимагала від наукового співтовариства виробити нову модель для постановки проблем і їх вирішення, тому наукова революція ставала неминучою, і обумовлена внутрішньою логікою розвитку науково-історичного знання. І вона почалася навіть до краху усієї радянської системи, у 1991 р.

Впродовж горбачовської перебудови відбувся якісний стрибок в історіографії проблеми. Пріоритет та ініціатива в розробці проблеми масових політичних репресій міжвоєнного періоду поступово, і це закономірно, переходить до вітчизняних дослідників. В 1987 р. в Києві опублікована колективна монографія історіографічного характеру [94], що являє найбільш повне історіографічне узагальнення досліджень з історії України і опублікована як додатковий том до багатотомної «Історії Української РСР». В книзі висвітлюється розвиток радянської історичної науки, наводиться критика тогочасної «буржуазної» історіографії проблем історії Української РСР. Авторами монографії, до числа яких належить й відомий історик С. Кульчицький, визначається, що радянська історична наука, в тому числі історіографія, в УРСР пройшла в своєму розвитку три етапи, які відповідають трьом періодам в житті радянського соціалістичного

суспільства. Перший – охоплює період з жовтня 1917 р. – до середини 30-х рр. Цей етап її становлення проходив в боротьбі з буржуазними уявленнями і рецидивами аж до їх повного викорінення. Другий етап – період завершення побудови соціалізму (середина 30-х – кінець 50-х рр.), і третій – це етап вдосконалення соціалізму. Підкреслюється, що до середини 50-х рр. в дослідженнях виявився вплив культу особи з його догматизмом, схематизмом, деякими відступами від історичної правди. Важливу роль в усуненні цих недоліків мали рішення XX з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» тощо. На сторінках часто ще простежуються усталені застарілі концепції викладу фактів. На підтвердження цієї тези можна навести наступний аналіз розділу, присвячений зіткненню радянської та закордонної історіографії проблемної теми. Зазначається, що роблячи акцент на «висвітленні» життя селянства, буржуазні інтерпретатори спотворювали його образ – за діяльність всього селянства видавались ворожі дії куркульства. Намагаючись створити міф про «народний» характер цих виступів, буржуазні історики не дивлячись на це були не в змозі, на думку авторів, приховати факт доволі швидкої ліквідації осередків бандитизму в Україні. Причини цього західні історики нібито хибно вбачали виключно в діях Червоної армії. Не погоджуючись з цим, в монографії критикується підхід, за яким змальовувалась боротьба з куркульським бандитизмом не як класове протиборство, а як зіткнення двох народів – українського і російського. Автори висловлюють неоднозначні думки щодо іншої тези стосовного того, що радянологи всіляко намагались реабілітувати антирадянські організації 20-х – початку 30-х рр. На думку авторів праці, типовим прикладом такого «вивчення» є описи діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Так, буржуазні історіографи приписують автокефалії роль носія національних традицій українців, запевняють, що вона займалась виключно обслуговуванням релігійних потреб віруючих. Автори розділу, заперечуючи це, апелюють до твердження, що УАПЦ перетворилась в контрреволюційну організацію, яка

згадувалась за кордоном лише в зв'язку з судовим процесом над учасниками підпільного антирадянського центру «Союзу визволення України». Засуджується й те, що зарубіжні історіографи згадують лише в контексті констатації обвинувачення про співпрацю УАПЦ з СБУ. На сторінках праці також простежується активний осуд того, що в буржуазній історіографії розповсюджувалась теза про заборону УАПЦ державними органами, її переслідування. Показовим видається наступне твердження авторів щодо західноукраїнських земель наприкінці 30-х рр. XX ст. Стверджується: історія західноукраїнських земель 20-30-х рр. сфальсифікована буржуазною історіографією. Трактують визвольного походу Червоної армії на допомогу українським і білоруським «побратимам», буржуазні фальсифікатори вирішують в ключі стереотипу про «окупацію» (такі, як Дж. Армстронг, Я. Білінський). На думку авторів, висвітлення розвитку УРСР в період 1921-1941 рр. в буржуазній історіографії 60-х – 80-х рр. взагалі носить негативістський характер.

Друкуються все нові й нові спеціальні дослідження та ґрунтовні праці, в контексті розширення джерельної бази – збірники статей, документів та матеріалів, а газети рясніють новими фактами з життя країни в 20-30-х рр. XX ст. Як вже зазначено, зрушення в бік якісних концептуальних та методологічних змін відбулись саме в цей період. Це, перш за все, відбилось на науковій діяльності вітчизняних дослідників.

Окремий напрямок в історіографії проблеми складають дослідження, в яких висвітлюється доля репресованих діячів культури та науки, українських політичних та військових діячів, простих українських селян. Так, діаметрально протилежною в контексті повноти та об'єктивності висвітлення подій 30-х рр. є дослідження І. Рибалки, який звертає увагу на наслідки для села найбільшої хвилі «розкуркулювання» в Україні. Автор зумів підрахувати, що лише за неповний рік виселено у віддалені місця країни 67 тис. сімей (понад 500 тис. чол.), де вони називалися «спецпереселенцями», зазнавали нелюдських страждань і голодували, внаслідок чого багато з них, в

тому числі дітей, стариків та жінок, загинули [95]. Це на 5 тис. сімей більше, ніж у радянського дослідника В. Земськова [96].

Предметом дослідження в праці наступного вченого стали репресії наприкінці 30-х рр. проти іншої верстви суспільства – професійних військових кадрів [97]. Д. Табачник показав негативний вплив найсерйозніших порушень законності, справжніх зlodіянь наприкінці 30-х рр. щодо військових кадрів, які працювали в Україні і мали досить сталий склад та високий рівень підготовки. Автор зазначає, що в 1988 р. відомі лише результати підрахунків генерал-лейтенанта, колишнього командарма 2-го рангу і начальника Управління військово-навчальних закладів РСЧА в 30-ті рр. О. Тодорського. Ні в якому разі не принижуючи зробленого останнім, Д. Табачник відзначає, що його підрахунки є неповними. Зазначено, що більш узагальнюючі дані про масові репресії в Червоній армії, які повністю стосуються й стану кадрів Київського та Харківського військових округів, названі заступником начальника Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, доктором військових наук, професором, генерал-лейтенантом М. Кир'яном. Відстоюється теза про необхідність розділити відомим військовим діячем Ю. Щаденко відповідальності за масові репресії у військах КВО, їх поширення на всі категорії командного складу. Саме він проводив чистку округу від «ворогів народу», сприяв арештам багатьох командирів та політпрацівників. Не стояв осторонь й Д. Табачник, який вийшов за рамки цього напрямку досліджень і обрав наступним предметом наукової уваги особу П. Маркітана. Зазначено, що хоча останній пробув на посаді не довго, на відміну від свого наступника на посаді першого секретаря Чернігівського обкому партії з 1938 р., не причетний до масових розправ, які в цей час охопили всю область. Тим не менш його за надуманими обвинуваченнями розстріляли в Лук'янівській в'язниці. В спеціальному дослідженні іншого автора приділена увага трагічній долі М. Хатаєвича, першого секретаря Дніпропетровського обкому партії, секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України, пізніше – другого секретаря ЦК КП(б)У. Дослідник

Л. Польовий документально довів, що український діяч як міг чинив опір жорстким вказівкам із Центру щодо селянства в регіоні. За це в кінці жовтня 1937 р. М. Хатаєвич засуджений до ВМП. Так закінчували майже всі – винуваті й невинуваті, свідки по обидві сторони процесу державного терору на всіх теренах величезної країни. Певним підсумком наукової діяльності Д. Табачника та О. Сидоренко став вихід спільної монографії «За стандартними звинуваченнями», опублікованої в 1990 р. [98]. Необхідно зазначити, що Д. Табачник захистив впродовж першої половини 90-х рр. кандидатську, а згодом докторську дисертації з проблеми феномену, з історичної та етнополітичної точки зору, тоталітарно-репресивного суспільства в Україні наприкінці 20-х – 50-х рр. ХХ ст. [99].

В зазначеній проблемі найбільше просунувся відомий вітчизняний історик Ю. Шаповал. В 1990 р. під егідою Інституту історії партії при ЦК Компартії України публікується за його упорядкування ґрунтовна праця «Сталін, сталінізм і Україна» [100]. До цієї праці увійшли серйозні наукові дослідження вітчизняних дослідників з проблеми репресій. З-поміж усіх, історик на основі виявлених документів доводить, що вже з кінця 20-х розпочалась підготовка провокаційної справи «Спілки визволення (СВУ)». Підтверджується важлива інформація й про сам судовий процес в Харкові в березні-квітні 1930 р. На його думку, поза увагою авторів публікацій про процес залишився дуже важливий факт: ніхто інший, як сам Й. Сталін спрямовував підготовку «справи». Появою сталінського листа Ю. Шаповал пояснює, зокрема, те надзвичайно велике значення, яке надавалось тодішнім керівництвом республіканської парторганізації підготовці, проведенню і висвітленню в засобах масової інформації процесу «СВУ». Не випадковим слід вважати й те, що громадським обвинувачем на процесі виступив секретар ЦК КП(б)У П. Любченко. Автор також констатує, що черговою після «СВУ» стала сфабрикована в 1931 р. справа так званого «Українського національного центру» (УНЦ), за якою, зокрема, засуджено відомого історика, академіка М. Яворського. Стверджується важлива теза – найбільш

відчутного імпульсу боротьба з «національною контрреволюцією» набула наприкінці 1932-го і на початку 1933 р. І знову до цього особисто доклав руку Й. Сталін (історик має на увазі два документи, які з'явилися після з'ясування, що Україна не впоралася із хлібозаготівлями). Ю. Шаповал підсумовує наступне: в ході боротьби з «головною небезпекою», пошуках «націоналістичної контрреволюції», загинуло багато діячів української культури. Саме про цих людей і прийнято говорити, що вони символізують «розстріляне відродження». Історик звертає увагу на деякі з викритих, точніше сфабрикованих в 30-і рр. в Україні організацій. Він також підрахував, яких втрат в результаті репресій зазнав кадровий корпус компартії республіки. Серед жертв репресій називаються такі партійні і державні діячі, як В. Затонський, М. Хатаєвич, Е. Квірінг, І. Якір та ін., майже весь керівний склад КПЗУ. Досить сміливою на той період постає думка, що з приїздом М. Хрущова в республіці відбувся «докорінний перелом в розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», змінилася каральна практика, і майже всі репресовані засуджувалися до ВМП. Дослідник В. Погребняк також не погоджується з тим, що так звані «масові» репресії почалися в 1937 р. Свою незгоду він обґрунтував в праці, в якій зламу 20-30-х рр. приділяється особлива увага. Квітневий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) став, на думку автора, тією відправною точкою, коли світ дізнався про існування «правого ухилу». Спішно фабрикувалися чергові справи, розшукувалися і викривалися все нові й нові «вороги народу». В контексті останнього ним проаналізована сумнозвісна «Бібліотечна справа», яка, як відомо, залишила за собою напівпорожні сховища, знищивши найбільш кваліфіковані кадри старих фахівців. Вона стала складовою частиною масових репресій кінця 20-х – початку 30-х рр. проти «буржуазної» інтелігенції, представники якої працювали в різних наукових, культурних установах, наркоматах, навчальних закладах і, як зараз визнається українськими провідними вченими, в більшості лояльно ставилися до радянської влади.

Вітчизняний історик продовжує науково-дослідну роботу в цьому напрямку й в наступній монографії [101] розширює коло питань, пов'язаних з історіографією проблеми. Ю. Шаповал наполягає на важливості розуміння, що масовим репресіям передувала серйозна деформація карно-процесуального законодавства. В першій половині 30-х рр. покарання зроблено більш жорстоким, а гарантії прав особи в карному судочинстві знищено. Підраховано, скільки в Україні з 1930 по 1941 р. «виявлено» всілякого роду «центрів», «блоків», «організацій», а також який відсоток населення Західної України і Західної Білорусії репресовано (депортовано без суду і слідства і навіть письмового звинувачення) за політичними ознаками. Зауважено той факт, що в республіці навіть знищено більшість керівних працівників НКВС, а також діячі, які очолювали НКВС України в 30-ті роки, – В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський.

Такі дослідники і вчені як О. Щусь, В. Замковий, Р. Пиріг та інші активно розробляють проблему масових політичних репресій міжвоєнного періоду, збагачуючи її науковими пошуками в різних напрямках та різноманітними аспектами. Піднімається тема трагічної долі Д. Шмідта, видатного військового діяча, командира 8-ї окремої механізованої бригади в КВО. Саме йому відводилась одна з перших ролей майбутнього судового процесу над військовими [102]. З поміж інших жертв терору виділяють Ю. Коцюбинського, професійного революціонера, відомого державного та партійного діяча, дипломата. Недаремно, адже протягом двох десятиліть його ім'я позначене тавром «ворога народу» і повернуте історії лише в середині 50-х рр. Історик Р. Пиріг, наприклад, вважає, що одна з причин зміни ставлення до Ю. Коцюбинського криється в початку кампанії репресій проти делегатів XVII з'їзду ВКП(б), на якому той представляв партійну організацію Чернігівщини. Колишній зв'язок з троцькістською опозицією складав той політичний кримінал, який при необхідності реанімувався в нові звинувачення. Активно досліджуються публікації А. Хвилі, начальника Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР в 1936-1937 рр. На

думку дослідників, вони є важливим джерелом, яке відкриває складні ідеологічні процеси 20-30-х рр. і свідчать про його участь в створенні та підтримці цієї задушливої атмосфери підозріливості, постійних пошуків «ворогів народу», що призвела до масових необґрунтованих репресій, жертвою яких став і він.

Отже, за радянських часів стан розробки проблеми масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду змінювався в залежності від політичних та соціально-економічних умов, унеможливлення чи появи свободи слова та плюралізму думок. Так, перші публікації в світі, які висвітлювали тему запровадження більшовицького терору, з'явилися в виданнях та українській періодиці 1919-1920 рр. Серед видань, присвячених даній тематиці, виділяються праці К. Алініна, Н. Авербуха, А. Малицького щодо створення та функціонування місцевих надзвичайних комісій. Основна ж інформація стосовно терору більшовиків в Україні в перші роки при владі міститься в чисельному масиві газетних публікацій. На сторінках газет широко висвітлювалась діяльність Київської, Харківської та Одеської надзвичайок. В 20-ті рр. куркульський бандитизм в контексті махновщини та петлюрівщини вивчався переважно активними учасниками боротьби з ним, зокрема Д. Лебедєм, Я. Яковлєвим, В. Руднєвим та Б. Козельським. Автори наукових досліджень «з'ясували» класову сутність, соціально-економічні та ідеологічні корені так званого бандитизму, визначивши його як «антирадянський рух під керівництвом куркулів». Ці тенденції особливо посилюються в 30-х рр. Автори праць закликають читачів нарощувати темпи розкуркулення куркулів, відстоюється теза про обов'язковість участі в цій справі бідняцьких та середняцьких мас (С. Баранник, С. Ковган, І. Фалькевич). Важливим для розуміння процесу розгортання завуальованої ескалації насилля проти українців та інших народностей, а також мети судових процесів над науково-технічною та творчою інтелігенцією, іншими прошарками населення республіки, виступають праці Є. Гірчака, М. Михайлика, С. Олександровського, М. Орехова. Осібно з'являються

дослідження, в яких знаходимо критику особи Й. Сталіна з боку Л. Троцького. Тим не менш, в 30-х рр. в пресі та на сторінках псевдонаукових праць за авторства провідних політичних діячів інтенсивно висвітлюється з позицій того часу боротьба з викривленнями генеральної лінії на місцях, а також потреба в негайній боротьбі із куркульством (П. Любченко, М. Скрипник, Д. Мануїльський, П. Постишев, В. Затонський, В. Молотов).

Історіографія проблеми в післявоєнний період і до здобуття Україною незалежності дійсно пройшла величезний шлях розвитку – від розпочатого М. Хрущовим процесу половинчастої та вибіркової реабілітації репресованих громадян СРСР до якісних зрушень в концептуальних та методологічних підходах в галузі репресієзнавства, які відбулись в період горбачовської перебудови і пізніше. Не дивлячись на це, в 50-х рр. активно продовжують друкуватись праці, в яких, як і раніше, підтримуються заходи влади в центрі і на місцях в міжвоєнний період. Оцінки подій щодо того часу проводились відповідно до вимог та потреб партійної науки (Ф. Шерстюк, С. Ясницький, П. Михайленко, О. Макаренко). В післявоєнний період в дисертаційних дослідженнях визначились три найголовніші проблемні напрямки в контексті досліджуваної нами теми, найголовніший з яких – комплексне вивчення органів влади, держбезпеки, а також специфіка діяльності громадських організацій в боротьбі з контрреволюцією в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. (Д. Суло, В. Голіченко, П. Бачинський, Л. Маймескулов, В. Сташис, А. Рогожин, І. Тріфонов, Т. Незнамова, О. Кучер, Б. Блох, Е. Кукель). Безперечно, дослідження цього періоду виконані в рамках концепції того часу із завідомо «правильними» висновками та коментарями. Про репресії майже не говорилось. Хоча, поряд з цим, відбувалась систематизація, узагальнення літератури та джерел з різних напрямків проблеми, оприлюднення статистичних даних та важливих фактів. Додатково піднімається питання наслідків функціонування республіканської пенітенціарної системи в контексті «завдань» державної політики (М. Василенко, І. Бошко).

Серйозні якісні зміни в історіографії проблеми відбулись саме в період горбачовської перебудови. Хоча ще зберігались певні застарілі концепції та висновки, переломним моментом стала доповідь М. Горбачова, присвячена 70-річчю жовтня. Він відкрив шлюзи антисталінської критики, хоча і намагався визначити її межі і рамки. Окремий напрямок в історіографії проблеми починають складати дослідження, в яких висвітлюється доля репресованих діячів культури та науки, українських політичних та військових діячів, простих українських селян. Так, діаметрально протилежною в контексті повноти та об'єктивності висвітлення подій 30-х рр. є дослідження провідних істориків та вчених І. Рибалки, Д. Табачника, Ю. Шаповала, В. Погребняка, О. Щусь, Р. Пирога, В. Замкового. Можна зробити остаточний висновок, що певні зрушення в оприлюдненні інформації про злочинну політику в міжвоєнний період поступово відбувались серед радянських дослідників та вітчизняних істориків наприкінці умовно визначеного істориками радянського періоду. Вченими доводиться, що масове «розкуркулення» створило величезну армію безкоштовної робочої сили (ув'язнених і спецпоселенців). Тому репресії скеровувались не лише проти заможних прошарків селянства, але також і проти непманських елементів в місті і осіб, які коли-небудь служили в царській чи білих арміях (не дивлячись на амністії на початок 20-х рр.), які входили коли-небудь в інші партії (меншовиків, есерів і т.п.), проти старої дореволюційної інтелігенції. Дослідники сходяться на думці, що якщо репресії кінця 20-х – початку 30-х рр. скеровувались проти залишків куркульства, непманів, заможних прошарків населення села і міста, старої інтелігенції, то починаючи з грудня 1934 р. вони, розширюючись, втягували в свій кругообіг й інші соціальні прошарки (партійний апарат, командний склад армії, господарників).

2.2 Наслідки впровадження насильницьких методів управління суспільством в Україні в дослідженнях західних та діаспорних істориків

Зарубіжна україністика ХХ ст. нараховує на сьогоднішній момент сотні позицій, серед яких переважна частка припадає на роботи представників української діаспори. І лише невелика кількість праць написана не етнічними українцями. Відтак, поява в міжвоєнний та післявоєнний період декількох загальних праць з української історії, написаних не українцями, видається вартим уваги [1; 2]. Щоправда, ці роботи мають синтетичний характер, вони охоплюють увесь період історії України. Тим не менш для західної історіографії того періоду Україна залишалася передусім краєм незлічених природних багатств, велика кількість досліджень акцентували саме на цьому увагу. Найбільш ранньою за хронологією є робота англійського вченого Х. Уолеса [3]. Її автор не професійний історик, він присвятив себе написанню публіцистичних статей з історії та політики. Більшість із них пройняті апологетикою до комунізму та марксизму, захопленням усім радянським. Книга про Україну з'явилася як результат його вражень після подорожі в СРСР в 1936 р. Найбільше марксистські переконання автора та його симпатії сталінському режимові проявилися при аналізі подій 30-х рр. Про голодомор 1932-1933 рр. в Україні, державний терор, який супроводжував цей період, не говориться. Дослідник підсумовує: «знищення куркулів, сепаратистів та успіхи колективізації сприяли консолідації радянської влади на селі». В першій половині 40-х рр. ХХ ст. виходить в світ книга американського історика і журналіста У. Чемберлена. Він, так само як і Х. Уолес, значне місце приділив голодомору початку 30-х рр. ХХ ст., який, щоправда, позначений в книзі як «політичний», або штучний. Але ці події не розглядаються в контексті масових політичних репресій.

По закінченні Другої світової війни на Заході розпочалось видання узагальнюючих праць з тлумаченням подій, пов'язаних виключно з економікою Української РСР. Про репресії в країні зазначають, але лише

суто формально, не приділяючи їм окремої уваги. Зазначену тематику представляли головним чином англomовні книги професора Колумбійського університету К. Меннінга [4-7].

В 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. з'являються докторські дисертації і спеціальні монографії, в яких відбивається історія України від 1917 до 1957 рр. Провідне місце серед них займають опубліковані на базі докторських досліджень книги Б. Дмитрішина і Р. Салліванта, де відображені різні етапи перехідного періоду УРСР і робляться спроби дати роз'яснення його головним проблемам. Масові політичні репресії в них спеціально не виділяються, є лише певні згадки та роздуми щодо цієї проблеми [8; 9]. Не вийшов за рамки економічної та етногеографічної тематики виданий в Торонтському університеті двотомник, присвячений розвитку культури УРСР в першій половині XX ст. [10].

В багатьох західних виданнях нерідко включаються сюжети про відбудовчий період, суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях та інші теми історичного розвитку УРСР в 1921-1941 рр. До них необхідно віднести спеціальні дослідження вузької направленості Р. Пайпса, У. Коларса, Дж. Армстронга, Ю. Боріса, Дж. Мейса та ін. [11-15]. В них простежується думка про штучний характер входження Української РСР в союзнi багатонаціональну державу. Її обґрунтування ставиться в прямий зв'язок з концепцією завоювання України більшовиками, запропонованою Р. Пайпсом на початку 50-х рр. в контексті завдань ведення «холодної війни».

Вагомі зрушення в розробці проблеми відбуваються в 80-х рр., коли західні дослідники найбільше розробляють питання юридичного та судового забезпечення масових політичних репресій в СРСР. Заслужують на особливу увагу узагальнюючі англomовні праці Л. Зоріна [16] та Д. Легетті [17], предметом яких стало становлення та функціонування пенітенціарної системи в СРСР та Україні, зокрема.

Віддаючи належне увазі західних дослідників становищу України в 20-30-х рр. XX ст., треба сказати, що лише історики української діаспори та невелика кількість західних радянологів могли зрушити розробку проблеми з місця. За умов ленінсько-сталінського тоталітаризму в республіках прозоро й правдиво писати про державний терор неможливо й заборонено. Документальні джерела, що відкладались в архівосховищах, протягом десятиріч для незалежних від системи дослідників та істориків цілком недоступні. Єдиним недоліком закордонних досліджень стає неможливість залучення архівного матеріалу та детального вивчення нормативної бази, діловодства органів державної безпеки та інших органів влади республіки. Необхідно зазначити, що не всі й вітчизняні дослідники могли зробити теж саме. Таким чином, чимало праць українських авторів з'являється за межами України. Це зрозуміло, адже історична думка могла рухатись в тому напрямку, де мала змогу розвиватись. Дійсно, лише спогади деяких сучасників та колишніх політв'язнів могли дати змогу розвиватись репресієзнавству за кордоном. Треба сказати, більшість дослідників визнають, що наукові бібліографічні огляди міжвоєнних видань базуються, в основному, на єдиному каталозі Російського закордонного історичного архіву в Празі за авторства С. Постнікова (1938 р.) [18].

Найбільшу цінність становлять діаспорні дослідження, присвячені безпосередньо проблемній темі. Від початку зародження репресієзнавства розпочався розвиток історіографії голоду 1922-1923 рр., який проходив в контексті дослідження державного терору в союзних республіках. Вже тоді стало відомо, що влада візьме в майбутньому на озброєння принцип використання природних катаклізмів для знищення будь-якої опозиції в країні [19].

Дослідження цього періоду з історії ВНК та НКВС, витвореного цими органами терору мають невеликий обсяг. Тим не менш їх джерельна база формувалась за кордоном, без цензури, тому ці праці стоять на порядок вище заангажованих радянських. Показовою є книга, опублікована в 1922 р. в

Філадельфії. Це своєрідний «альбом» на 47 сторінок із 30-ма портретами [20]. До катів народу України зараховано Троцького, Леніна, Зінов'єва, Урицького та ін.

Віховими є опубліковані в Берліні та Парижі російськомовні праці С. Мельгунова про ленінсько-сталінський період масового терору [21; 22], які за методом викладу здійснили вплив на наукові пошуки багатьох дослідників. Серед них В. Свистун, Е. Бей, М. Ковалевський, в працях яких вказано на прямий зв'язок на початку 20-х рр. XX ст. між терором в країні та діяльністю ДПУ на місцях [23-25]. Так, вперше дослідження Е. Бея з'явилося німецькою мовою в Берліні в 20-х рр., набувши значної популярності. Але нам воно більше відоме завдяки старанням Львівського видавництва «Хортиця», яке придбало собі виключне право на його українське видання в 1936 р. Відомо, що в сучасних провідних істориків є багато запитань до цієї праці.

Своєрідним же підсумком напрацювань, присвячених встановленню терору в Україні на початку 20-х рр. XX ст., стала ґрунтовна монографія М. Ковалевського «Україна під червоним ярмом: Документи, факти». Саме в ній найбільш чітко розвинута концепція розуміння більшовизму як окупантської влади із репресивною політикою від початку її встановлення в Україні.

Аналіз процесу становлення ідеологічного забезпечення державного терору все частіше з'являється в узагальнюючих працях. М. Галій та Б. Новицький в спільній праці, яка вийшла в світ в Празі в 1934 р., висвітлили питання національної політики в Україні міжвоєнного періоду [26]. М. Галій в передмові до книги зробив ґрунтовний аналіз ситуації в Україні. Він зауважив, що з 1933 р. з України надходили спершу непевні чутки про зміну курсу національної політики, про поголовні арешти українських культурних кадрів, про розгром українізації. За словами автора праці, офіційна преса СРСР, яка досі мовчала, після смерті М. Скрипника пустила в світ відомості, що в Україні викрито контрреволюційний заколот

проти радвлади, а всі українські робітники із М. Скрипником на чолі перебували на службі західного фашизму. М. Галій не вірить, що в Україні вмирали цілі села з голоду, що Хвильовий перейшов на службу західному фашизмові, а Скрипник по своїй сорокарічній революційній діяльності перейшов до контрреволюційного табору, що мученики революційної ідеї Шумський, Максимович, Туринський, Бей, Копач та сотні інших молодих ідейних людей запродались ворогам українського народу. Автор намагається не виправдати цих людей, а просто дослідити причини цього явища, викрити правдиву дійсність офіційних повідомлень, пізнати дійсні причини і умови трагедії українського народу, за яких М. Скрипник змушений покінчити життя самогубством. Позитивним та цінним є звернення автора до джерел (архіви, музеї, радянські видання, статистика), аби з'ясувати, чому ж Хвильовий та Скрипник покінчили з собою. Цікавою постає частина книги під назвою «В атмосфері насилля і провокації» (автор частини Б. Новицький, с. 83-128). В ній зазначається, що історія 1932-33-34 рр. в Україні вказує ясно на контрреволюційну суть розуміння Й. Сталіним національного питання поневолених народів в кордонах СРСР. Це видно, на переконання автора, з останньої фази політики КП(б)У в Україні. Використані в роботі документи говорять про це красномовно. Б. Новицький стверджує, що дії П. Постишева в Україні спрямовувались на цілковите обезголовлення українських працюючих мас, а В. Затонський зумисне знищив цілі галузі української культури й мистецтва. На його думку, найбільший бій із російським шовінізмом зведений 1926-1928 рр. В цей період повстають в Україні хвильовизм, шумськізм, волобуївщина, а їхнім безпосереднім та рідним батьком став російський шовінізм та ціла політика ВКП(б). Автор розділу підтримує позицію М. Скрипника, засуджуючи діяльність П. Постишева, наводить дані щодо кількості знятих з посад і звільнених з лав КП(б)У за «український шовінізм». В кінці розділу робиться, на нашу думку, справедливий висновок про те, що керівництво КП(б)У поставило твердо і цілеспрямовано на порядок денний питання про обезголовлення та наступної

денаціоналізації українських мас на користь російського народу та його культури. Це обезголовлення проявилось в поголовному винищуванні українських партійних кадрів та культурних робітників. Українські маси втратили своїх чільних політичних провідників, українська культура й низка тисячі найкращих адептів.

В контексті останнього стає зрозумілим стійкий інтерес та поява тієї кількості чергових праць, які вийшли в світ в пізніші роки. Вони також безпосередньо стосуються трагічної долі творчої інтелігенції, взагалі української культури 30-х. Розстрілу групи українських письменників в другій половині 30-х рр. присвячена ґрунтовна стаття на сторінках «Літературного зошиту» – літературно-мистецького додатку до заснованої українськими політичними емігрантами газети «Українські вісті» (1945 р.) на території Німеччини в 1947 р. [27]. Що цікаво, до останнього часу були недоступними самі примірники видання, бо навіть поза Україною вони збереглися в невеликій кількості, зокрема, в Мюнхенській міській бібліотеці (Баварія, Німеччина), Українському вільному університеті (Мюнхен, Німеччина), Клівлендському архіві-музеї (США), Архіві-музеї міста Калгарі (Канада), в Бібліотеці Конгресу (США), Українській Вільній Академії Наук (Нью-Йорк) та деяких інших архівах і книгозбірнях. Важливим перед дослідниками постає дослідження тих примірників видання, які нещодавно передано Фондацією ім. Івана Багряного на зберігання в Україну – до Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва. Дослідник з українським корінням О. Андрієнко в серії спеціальних досліджень, які вийшли друком в Празі в 1942 р., на 30-ті рр. в Україні дивиться з дещо іншого погляду. Він називає Україну в міжвоєнний період «Великою Руїною», адже окрім всього, активно руйнувались храми, особливо в Києві [28].

Треба зауважити, за кордоном можливість оприлюднення будь-якої інформації, особливо з досліджуваної нами проблеми, на порядок більша. Повоєнну історіографію масового терору інспірували, не в останню чергу,

заходи американської адміністрації, які проводились в контексті проголошеної саме тоді холодної війни. За кордоном навіть створили для цього нову науку – советологію [29]. В контексті останнього доречно згадати про книгу І. Багряного [30], в якій описана власна трагічна доля, розкриті причини ненависті до більшовиків та СРСР. Хронологічно події визначені рамками 1920-1939 рр. Зазначено, що в 1933 р. більшовики організували штучно голод в Україні, в 1932-1939 рр. більшовизм знищив усю українську інтелігенцію. Автор робить висновок, що тим терором російський червоний фашизм (більшовизм) намагався перетворити 100 національностей в т. зв. «єдиний, советський народ». З'явилися книги спогадів В. Кравченка, М. Приходька та А. Бабенка, які в ключі антирадянської пропаганди також здобули великої популярності за кордоном [31-33].

Збільшення обсягів публікацій відбувалось й завдяки зусиллям створеної ще на початку липня 1945 р. в Мюнхені Ліги українських політичних в'язнів (голова В. Пасічник, згодом В. Стахів, М. Марунчак, П. Олійниченко і Б. Кордюк). Видавалось два журнали під назвами «Літопис» та «Літопис політичного в'язня». Лігою засновано в Мюнхені Науково-дослідний інститут української мартирології, який очолив видатний вчений-історик проф. О. Оглоблин. Про його наукову діяльність буде сказано пізніше. На противагу Лізі українських політичних в'язнів засноване в січні 1946 р. Товариство українських політичних в'язнів. Історія створення та його діяльність детально описано в книзі, опублікованій в 2007 р. в Києві, вітчизняного вченого та громадського діяча Є. Пронюка [34]. Наприкінці січня 1950 р. в Нью-Йорку утворено ініціативну групу з членів і прихильників Української революційно-демократичної партії. Відповідно до цього створено Демократичне об'єднання колишніх репресованих українців радянським режимом (ДОБРУС). Найактивнішими членами об'єднання стали М. Степаненко, В. Гришко, К. Дацько, І. Дубинець та багато інших. Починаючи із 50-х рр. велику справу з увічнення жертв радянського тоталітаризму зробив союз українців – жертв російського комуністичного

терору (СУЖЕРО). Перший Всеканадський з'їзд СУЖЕРО ухвалив видати англomовну книгу свідчень жертв комуністичного терору «Біла книга про чорні діла Сталіна». В 1953 р. опубліковано двотомник «Чорні справи Кремля: Біла книга» [35]. Подібна тематика представлена в науковому доробку Р. Суслика та Я. Славутича, які активно засуджують масові репресії в Україні [36; 37]. В Нью-Йорку в 1963 р. І. Майстренко написав вступну статтю до узагальнюючої праці, присвяченої наслідкам комунізму в Україні [38]. Так розпочалось систематичне вивчення масових політичних репресій в Україні за її межами. Основний акцент в дослідженнях робився на «практичному боці» розробки проблеми – виявленні, документалізації і оприлюдненні масових розстрілів більшовиками політв'язнів та простих громадян республіки.

Хоча перші ґрунтовні публікації щодо масових політичних репресій в Україні припали ще на початок 50-х рр., на жаль й досі не завжди є змога вітчизняним дослідникам особисто ознайомитись з усіма дослідженнями та, особливо, спогадами репресованих співвітчизників. Наприклад, нам лише відомо, де і коли опубліковані спогади А. Зуріченка, М. Грищенка, Я. Яковенка та багатьох ін. [39-41]. Некрологи колишніх в'язнів, не кажучи про їх світлина, життєписи, хоча б листування, здебільшого невідомі. В контексті останнього цікавою є наступна постать. Саме однією з перших повоєнних праць з історії терору стала монографія професора Київського університету К. Штепи, написану в співавторстві з професором фізики Ф. Гоутермансом. Їх знайомство відбулось в 1938 р. за дуже неприємних обставин – під час ув'язнення в сумнозвісній Лук'янівській буцегарні. Книга ж вийшла англійською мовою 1951 р. під псевдонімами Ф. Бек і В. Годін [42]. Ця праця нам більше відома завдяки передруку на українську мову Харківським видавництвом «Фоліо» в 2000 р. [43]. Необхідно звернути увагу на те, що автори монографії не мали інших джерел, окрім власного досвіду. Але це дало змогу особливо докладно висвітлити контингент в'язнів і процес відпрацьованої системності в арештах. Цій книзі, якщо її розглядати як

монографічне дослідження, а не спогади, притаманний певний недолік – слабка фактографія та помилки в прізвищах українських істориків. Тому до неї дослідники відносяться обережно. Тим не менш, К. Штепа став за кордоном одним з провідних советологів. Після того, як переїхав за кордон, в 1950 р. він став одним із засновників мюнхенського Інституту з дослідження історії та культури СРСР. Впродовж 50-х рр. ним опубліковані наукові розвідки, які висвітлюють терор держави щодо власного народу [44-47].

Треба особливо відмітити появу певної «спеціалізації» в розробці проблеми. Так, визначились кілька вужчих тем, які особливо розвинулись на Заході ще на початку 30-х рр., а в післявоєнні роки набули величезної ваги. Одна з них – Соловки. Цей напрямок в історіографії з'явився після появи на теренах величезної країни цілого ряду таборів для утримання (знищення) репресованих громадян. Відтоді в міжвоєнний та післявоєнний період в світ починають виходити поодинокі праці, в яких вустами колишніх в'язнів розповідається про їх поневіряння в неволі. Найбільше в цьому напрямку досягли результатів С. Підгайний, В. Юрченко, Л. Чикаленко [48-51] та багато ін. Відомий український археолог Л. Чикаленко зібрав багато розповідей колишніх соловчан. Цей збірник спогадів, опублікований в Варшаві в 1931 р., є важливим джерелом. Адже в ньому зібрані листи селян-втікачів з соловецької каторги, в яких детально розповідається про їх долю після того, як вони потрапили в жорна репресій. Особливо це стосується тих, кого відправляли на Соловецьку каторгу. Листи датовані 1929-1931 рр. Необхідно зазначити – редактор зібрав листи та свідчення втікачів з табору до Фінляндії. Вказано, що оригінали документів передані в музей при бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі.

Не менш цінними постають праці за авторства колишніх представників пенітенціарної системи. Так, наприклад, в 30-х рр. в Шанхаї публікуються спогади М. Киселева-Громова [52]. Останній свого часу був царським офіцером, вступив в органи ОДПУ, служив в Інформаційно-слідчому відділі і штабах воєнізованої охорони управління Соловецького табору особливого

призначення з 1927 по 1930 р., але втік з СРСР до тієї ж Фінляндії. Це погляд зсередини, по інший бік барикад. Автором докладно описана система таборів того часу, і те, що він бачив в таборі під час служби, а саме: 1) категорії ув'язнених, прибуття до табору, медичний огляд; 2) табірні відрядження, в тому числі штрафні – Овсянка та Секірка; 3) загальні умови життя (харчування, одяг, медична допомога, участь жінок); 4) адміністрація таборів. Навіть описується факт візиту М. Горького на Соловки в 1929 р. В 1938 р. книгу перекладено на німецьку мову. Особливо цікаве те, що всі відомості відносяться до періоду 1930 р. – тобто мова йде фактично про досталінську репресивну систему. В той час ГУЛАГ лише починав розростатись. Ця праця одна з багатьох про радянські табори, опублікованих в 20-50-ті рр., яка нашо́вхує на думку, що про СРСР і тоді, за декілька десятиріч до «ГУЛАГу» Солженіцина відомо все або майже все.

Дійсно, багато праць ґрунтувались на в'язничному досвіді колишніх політв'язнів. В Новому Ульмі (Німеччина) 1947 р. вийшли спогади колишнього соловчанина С. Підгайного, які набули особливої популярності як серед професійних істориків, так і простих читачів [53]. Про восьмирічне перебування на Соловках з багатьма відомими письменниками і діячами України він опублікував спогади, які з'явилися в діаспорі книгами: «Українська інтелігенція на Соловках» та в двох частинах «Недостріляні». С. Підгайний визначає та характеризує в історії совєтської каторги: 1922-1927 рр. – період НЕПу, 1927-1932 рр. – період першої п'ятирічки, 1932-1937 рр. друга п'ятирічка, 1937-1938 рр. – період «єжовщини». Автор методично доводить, що починаючи з 30-х рр., ДПУ-НКВС стає організацією не тільки політичного нагляду й терору, а й установою, до компетенції якої належать усі сторони життя Радянського Союзу. За цієї доби, крім терору, на ДПУ покладено й господарчо-організаційні завдання. Соловецька ж каторга після 1931 р., за словами С. Підгайного, лишилася місцем перебування найбільш небезпечної частини в'язнів і частини малопридатних, переважно хворих каторжан. Автор праці звертає особливу увагу на те, що саме 1 травня

1933 р., по закінченні будівництва Біломорського каналу, всіх «непевних» соловчан і несоловчан повернено на Соловки. Характерно те, що в 1933 р. і на початку 1934 р. на острів прибули нові в'язні – члени партії, радянські письменники, підрадянська інтелігенція. Підкреслюється, що після вбивства С. Кірова режим на Соловках різко погіршав. Багатьох в'язнів посаджено до ізоляторів, багатьом продовжено термін ув'язнення, і то – не менш, як до десяти років. Створено нові ізолятори, де посилено конвой і погіршено харчування; заведено постійні обшуки, збільшено військову охорону. В праці підсумовується: до середини 1937 р. на Соловках зібрано весь цвіт української підрадянської інтелігенції та українських комуністичних кіл. В другій частині книги автор подає портрети ув'язнених, що лише додає правдивості і яскравості наведеному в книзі матеріалу. Особливо цінним є портрети державних партійних діячів радянської України (П. Любченко, О. Шумського, П. Солодуба, М. Полоза, Ю. Самбурського), українських науковців і митців, Є. Шабльовського, академіків М. Яворського, С. Рудницького, М. Слабченко, а також Й. Гермайзе, М. Новицького, В. Левицького, М. Зерова, Л. Курбаса, М. Куліша, А. Крушельницького).

Заслуговує на загальну увагу праця колишнього українського політв'язня Г. Сиви, який докладно розкрив всі етапи репресій – від арешту, слідства, спецсуду трійки НКВС до етапування на Колиму, поневіряння там та повернення з концтаборів на Батьківщину [54-56].

Осібно стоїть ще одне видання, багато скромніше, присвячене іншому радянському табору – Безимлагу [57]. Тим не менш, показано, що рівень смертності та каліцтва серед ув'язнених не набагато менший за «соловецький» чи «колимський».

Певним підсумком цієї проблематики на певному етапі розвитку історіографії проблеми стали напрацювання колишнього політв'язня Г. Костюка, який зробив важливу справу – після особистих зустрічей зібрав воєдино спогади українських письменників і вчених, які сиділи по різних радянських таборах та в'язницях. 1960 року англійською мовою опублікована

його узагальнююча праця. Дослідник історію сталінізму розпочинає ще від 1917 р. В дефініцію «сталінізм» об'єднується «комунізм», «більшовизм», «совєцький режим» тощо [58]. Через 23 роки в Торонто надрукують спеціальне дослідження за його авторства, присвячене самогубству П. Любченка [59]. Стверджується, що ця трагедія стала прямим наслідком політичних репресій в Україні. Цікавими є й інші напрацювання автора в цьому напрямку [60].

Колишній в'язень Соловецького табору М. Розанов (Романенко), окрім висвітлення основної теми, зіставив присвячену табору літературу, а відтак виклав її період за періодом в досить цікавій формі [61]. Про свої поневіряння в концтаборі в 1930-х рр. веде мову на понад 200 сторінках книги, яка вийшла в світ в Нью-Йорку в 1988 р., О. Канюка з Чернігівщини [62]. В СРСР, наприклад, ця тема тільки починала привертати до себе увагу. Так, Н. Кузякіна, яка не пов'язана з історією як професією, спромоглася виявити досить цікаві факти, документи та матеріали. Це дозволило їй висвітлити на сторінках літературно-художнього і громадсько-політичного журналу письменників України, який видається з 1983 р., питання перебування творчої української інтелігенції в сумнозвісному таборі [63]. Все це говорить про неабиякий інтерес до цієї тематики, а особливо – про величезну потребу сказати правду про сталінські часи.

Окремо слід виділити праці, присвячені масовим розстрілам ув'язнених. Характерно, що широкі дослідження місць поховань жертв НКВС наприкінці 30-х рр. (в Биківні, Вінниці та ін.) розпочались ще в роки німецько-фашистського окупаційного режиму (1941-1944 рр.). Це пояснюється намаганнями окупаційної влади прихилити місцеве населення на свій бік, показавши усю ганебність більшовицького режиму. Тому йшло й активне сприяння оприлюдненню інформації про злочини більшовиків. Необхідно згадати, що саме в вересні 1943 р. вийшло в світ українське видання дослідника А. Трембовецького [64], підготовлене до друку вчителем із Підзамчого на Поділлі, а в цей час за сумісництвом співробітника редакції

місцевої газети «Вінницькі вісті». Саме він вважається одним з перших українських дослідників вінницької трагедії, про що говорять його наукові студії.

В 1951 р. Спілка української молоді Америки видала українську книжку про злочини в Вінниці в 1937-1938 рр. [65]. Окремі видання й публікації періодичної преси опубліковані в Аргентині, США та Канаді, де в місячнику «Нові дні» український вчений І. Розгін, свідок та учасник вінницької ексгумації, надрукував вичерпну статтю про ці події [66]. Одним з чинників такої активності стали, як вже зазначалось вище, заходи американської адміністрації.

Для підтвердження цієї тези можна згадати про факт запрошення конгресменом Армстронгом делегації Демократичного об'єднання колишніх репресованих українців совєтським режимом (ДОБРУС), яка й взяла участь в Вашингтонській конференції в справі вироблення стратегії холодної війни проти комунізму. Конференція проходила з 22 по 23 лютого 1952 р., а вже 25 травня в Нью-Йорку, через телебачення влаштовано слухання свідчень в справі розстрілів в Вінниці в 1937-1938 рр. Після цього на початку червня мешканці Нью-Йорку мали можливість спостерігати за великою маніфестацією протесту «проти більшовицьких злочинів у Вінниці». Аж до січня 1953 р. відлунням прокотились неодноразові хвилі подібних маніфестацій в Чикаго, Детройті, Клівленді, Філадельфії, Пітсбурзі, Нью-Йорку та Нью-Бронсвіку. Протести супроводжувались демонструванням фільму про злочини більшовиків в Катині (розстріл польських офіцерів) й Вінниці. Історики також вважають, що одним з перших еміграційних дослідників, який висвітлив розстріли в Вінниці, окрім А. Трембовецького, був поет і журналіст Л. Лиман. Його допис оприлюднено в тижневику «Пу-Гу», англійський переклад якого побачив світ лише в 1989 р., а саме в книжці І. Каменецького [67]. Українське історичне товариство доклало всіх зусиль аби випустити її.

Тема розстрілів органами НКВС ув'язнених наприкінці 30-х рр. під Вінницею піднята дослідником А. Драганом [68]. Події 1937-1939 рр. він називає «забутим голокостом». Зазначається, що цей злочин вчинив «комуно-московський окупаційний режим над поневоленим українським народом». Автор зауважує, що хоча в справі висвітлення тих подій дещо зроблено в світі, тому страшному злочинові народовбивства не приділено навіть в малій мірі стільки уваги, на яку він заслуговує. Дослідник розповідає як зайшов до редакції «Вінницьких Вістей» і там познайомився з їх редактором А. Трембовецьким. На базі занотованої інформації, і головним чином, на базі опублікованих пізніше документів він й оприлюднив важливі невідомі широкому загалу факти. Перелік джерел, який використаний автором, свідчить про те, що лише за кордоном йшла розробка цієї тематики. На початок 90-х рр. серед всіх видань вирізняється книга спогадів офіційного перекладача німецької комісії досліджень вінницьких братських поховань М. Селешка, яку до друку підготував В. Верига [69].

В дослідженнях істориків української діаспори простежується концепція представлення радянської влади в Україні як окупаційної. Як ми пам'ятаємо, вже в 30-х рр. ця концепція прослідковувалась в праці М. Ковалевського [70]. Стрімкий розвиток зазначеної концепції відбувся завдяки науковій діяльності наступних науковців. Ґрунтовну систему наукових поглядів стосовно політичної системи й масового терору в СРСР та республіках, а також діяльності «московсько-більшовицького окупаційного терору в УРСР» в міжвоєнний період розробив Д. Соловей, який жив та працював в Німеччині [71-76]. В 1961 р. він публікує узагальнюючу працю, в якій підбито підсумки панування радянської влади в Україні в 20-40-х рр. XX ст. Одним з аспектів дослідження стала статистика жертв комуністичного режиму в контексті переписів населення республіки. Концепції та деякі погляди Д. Соловея тісно переплітаються із основними положеннями Ф. Пігідо, який також обрав для себе країною проживання та наукової

діяльності Німеччину. Він вже більш в поверхневій та «конспективній» формі висвітлив терор в Україні в міжвоєнний період [77].

О. Калиник, окрім діяльності, додатково розкриває методи і практику російсько-більшовицької тоталітарної системи в Україні в цілому [78]. Щоправда, на репрезентативність це дослідження не може претендувати. Хронологічні рамки його праці визначені 1929-1933 рр. Використані матеріали походять головним чином з Криничанського району Дніпропетровської області УСРР. За словами автора книги, поруч з економічними утисками, господарською руйнацією українського села, «російсько-комуністичний окупаційний уряд» в Україні застосовував проти селянства політичний терор, у формі так званого «позбавлення виборчого права». На підтвердження зазначеної концепції, в Мюнхені публікується спеціальне дослідження П. Курінного, в якому відстоюється теза про зародження більшовицької агресії проти України на початку 20-х рр. [79].

Не полишають без уваги тему наслідків приєднання західних земель до України. В 1958 р. в Нью-Йорку під редакцією М. Рудницької опубліковано збірник, матеріали якого присвячені терору більшовиків на західній Україні [236]. Цю політику автор також називає окупаційною.

Загальна характеристика більшовизму, його насильницьке запровадження та специфіка становлення в Україні подана в працях таких авторів як Б. Гомзин [80] та Р. Єндик [81]. Дослідник Я. Хомичів крізь призму власного сумного досвіду висвітлив терор в Україні на початку 30-х рр. XX ст. Зазначено, що із степових областей України селян депортували сотнями [296 с. 176]. В подібному дусі, але вже про регіональний аспект теми, пише П. Гарві, який зупинив особливу увагу на спогадах про зародження та становлення червоного терору в Одесі [82].

На початку 60-х рр. з'явилась доречна можливість проаналізувати загальний розвиток української історіографії та історичної науки в післявоєнний період, з'ясувати здобутки та недоліки, які стали невід'ємною частиною у становленні такого нового напрямку в історіографії як

репресієзнавства. І таку можливість сповна реалізував відомий історик, яскравий представник української діаспори О. Оглоблин, який в 1963 р. публікує синтетичну працю [83]. Її предметом став процес узагальнення надбань української «совєтської» історіографії. Автор зробив основні зауваження щодо науково-дослідної роботи українських істориків та дослідників післявоєнного періоду. Підбиваючи підсумки повоєнної історіографії в УРСР, О. Оглоблин справедливо і чесно написав: «Після Другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати. Хоч в УРСР є історичні установи, ...де працює чимало істориків, старших і молодших, видається чимало праць з історії України, виходить (з 1957 р.) «Український історичний журнал», сучасна українська радянська історіографія цілком підпорядкована політичній меті і наказам комуністичного уряду, отже змушена проводити лінію московського більшовизму. Це визначає всю діяльність українських радянських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновків їхніх праць». Загалом, вважає автор праці, ця характеристика української радянської історіографії зберігає свою силу й в першій половині 1960-х рр. О. Оглоблин в загальних рисах подає характеристику новітньої (1950-х рр.) української радянської історіографії, її основних історіографічних засад, її методологічних тенденцій, і на конкретних прикладах наукових праць з історії України, з їх позитивного і негативного боку, показує, що являють собою сучасна (на той період) історична наука в УРСР і сучасний український радянський історик. Автор праці ділить розвиток української радянської історіографії на три головних етапи: 1 – 1920-ті рр., – коли вона була українською, але не радянською; 2 – 1930-ті рр., – коли, внаслідок урядового погрому й терору, не стало української й не постало ще радянської історіографії; 3 – повоєнні – 1940-50-ті рр., – коли «мудрими заходами партії й уряду» створена уніфікована й навіть уніформована радянська українська історіографія. Всіх радянських істориків О. Оглоблин ділить на три категорії, дуже відмінні

щодо своїх прав, позицій, умов та можливостей наукової (і академічної) діяльності. Це: а) історики-партійці (члени КПРС); б) історики позапартійні; в) нова група (формально пов'язана з попередніми), яка з'явилася по війні: історики-колишні засланці (чи взагалі репресовані), повернені з «мертвих» до «життя» здебільшого після смерті Й. Сталіна.

Проблема наслідків «більшовицької окупації» для окремих прошарків суспільства, зокрема, творчої інтелігенції, активно розробляється в наступних студіях. В Нью-Йорку опублікована досить ґрунтовна монографія про «розстріляне відродження», – репресованих діячів української культури першої половини ХХ ст. Ця антологія поезії розстріляних та депортованих змогла побачити світ завдяки наполегливій праці Б. Кравціва, який й виконав вибір, написав передмову й систематизував довідки про репресованих громадян республіки, представників творчої інтелігенції. Зазначено, що найбільше репресованих припадає саме на кінець 20-х й 30-ті рр. [84]. Б. Кравців в іншому дослідженні доречно зазначає, що в 30-і рр. репресовано багато поетів і письменників, усунено всілякі згадки з літературних підручників і оглядів навіть про померлих. Дослідник на початку 60-х рр., долучившись до активної розробки реабілітаційної тематики, оприлюднює прізвища жертв масових політичних репресій [85]. Він позитивно оцінив спробу доповнити реєстр цілим рядом «незаслужено викреслених і забутих» талановитих українських письменників, що й зробили редактори і впорядники 4-томної «Антології української поезії», виданої ще наприкінці 1957 р. В антології поруч з такими літераторами як Тичина, Рильський і Бажан, надруковано вибрані поезії радянських «смертників», тобто ліквідованих фізично радянським режимом українських поетів – А. Кримського, Вал. Поліщука, Г. Шкурупія, І. Микитенка та ін. Про те, коли й за що вони загинули по радянських тюрмах і концтаборах в бібліографічних довідках, надрукованих в антології, відомостей немає. Повнішу картину про становище літераторів в 20-30-ті рр. дає, на думку Б. Кравціва, науковий бібліографічний показник, першу частину якого

опублікувала 1958 р. в Харкові Книжкова палата УРСР під назвою: «Художня література, видана на Україні за 40 років – 1917-1959». Це зведена бібліографія творів 747-ми письменників. «Радянськими» письменниками є 672. Сюди увійшли всі ті, хто ліквідований в 1930-ті – 40-ві рр. в ході тих чи інших чисток, як і тих, що перестали взагалі писати і з того часу, за цілих майже двадцять років, не надрукували жодного твору, отже, були фізично знищені, або репресовані (ув'язнені чи заслані). В покажчику підтверджена офіційно смерть 36 репресованих українських письменників і документально стверджена письменницька «бездіяльність» 207 українських письменників, які «замовкли» в 1926-1941 рр. Автор праці робить висновок, що велика більшість літераторів вирвана з літературного життя в період найбільшого терору – постишевщини – 1933-1935 рр., єжовщини і режиму М. Хрущова та І. Серова – 1937-1938 рр. Б. Кравців також вважає, що важливі доповнення подає опублікована в 1959 р. в Києві видавництвом «Радянський письменник» в серії «Бібліотека поета» антологія «Із поезії 20-х років». Про справжні причини загибелі літераторів в збірнику, звісно, не сказано. Але це є важливим джерелом для з'ясування долі і встановлення дат смерті цілого подальшого ряду репресованих органами радянської влади українських поетів. Автор підсумовує – разом, на підставі даних з радянських та не радянських джерел «офіційно» репресовано 323 особи. На останок, позитивно відзначено видання в Нью-Йорку Колумбійським університетом наукової праці професора Ю. Луцького в контексті подальшої розробки зазначеної тематики. Плюсами даної роботи постала побудова на документальних і автентичних офіційних матеріалах (радянській пресі та партійних публікацій). Хоча її недоліком автор вважає те, що реєстр знищених і репресованих українських письменників «обмежений» лише 113 іменами. В контексті останнього продовжив працювати дослідник Ю. Лавриненко. В Парижі в 1959 р. опублікована своєрідна антологія терору на теренах України в період з 1917 по 1933 рр. [86].

Наступний дослідник виділив з-поміж усіх питань, що розроблялись активно в цей період за кордоном, тему репресій влади молодого покоління українців [87]. Український письменник, публіцист, редактор, політичний діяч, учасник підпілля ОУН в роки німецької окупації, на еміграції один з керівників УРДП (Української революційно-демократичної партії) В. Гришко ділить українську молодь 20-х рр. під софами на три головні групи: 1) національно-свідома протибільшовицька молодь селянського та інтелектуального походження; 2) пристосувальницька молодь; 3) ідейно-комуністична українська молодь. Показано терористичний погром національно-активних сил української молоді на початку 30-х рр. Автор зауважує, що коли на переломі 20-30-х рр. більшовики приступили до т. зв. «соціалістичного наступу», запроваджуючи примусову колективізацію й «ліквідацію куркульства, як класу», проявилась тривога «за молодь у зв'язку з непевністю її ідеологічного обличчя». Розуміючи першочерговість небезпеки для себе з боку вирослого за часи «українізації» націоналізму більшовики звернули перші ж свої наступальні удари саме на цю небезпеку. Під увагу потрапила Спілка Української Молоді. Особливо засуджується факт арешту Павлушкова й інших керівників членів СУМу та початок чисельних арештів серед студентства. Адже відомо, що на осінь 1929 р. арешти набули масового характеру скрізь по Україні, зачіпаючи головним чином українську інтелектуальну молодь та ту українську інтелекцію, що мала відношення до справи освіти й виховання молоді. На думку автора, «цікавим» постає зміст обвинувачення і сама інспірація у зв'язку з цим процесу. СВУ-СУМ були спрепаровані ДПУ так, що не лишалось жодного сумніву, – головним в цій справі було ніщо інше, як саме питання боротьби за українську молодь. Після аналізу матеріалів, В. Гришко робить висновок – в центрі уваги справи СВУ поставлено діяльність т. зв. «педагогічної групи СВУ», тобто вчителів і керівників шкіл, яких обвинувачено в «націоналістичному шкідництві на фронті виховання молоді». З цього автору стає ясно, що ДПУ йшлося найперше про розгром і заміну тих українських

педагогічних кадрів, які стояли на національній, а не комуністичній позиції в праці з молоддю. Що ж до СУМу, то її представлено на процесі так, щоб якнайбільше скомпрометувати популярні серед молоді ідеї УНР і відстрашити українську молодь від захоплення тими ідеями. Автор вважає, що справу СВУ-СУМ широко використало ДПУ, як претекст для ліквідації взагалі всіх національно-активних елементів серед українського підрадянського суспільства, а зокрема серед молоді. Хоча й СВУ, й СУМ організації вужчого, не масового, характеру, проте арешти й кількість жертв терористичних розправ в зв'язку з «справою СВУ-СУМ» надзвичайно великі. ДПУ просто «оформляло» під назвою «СВУ» або «СУМ» усіх тих, хто лише потенційно міг бути членом цих організацій, а в дійсності навіть і не знав про їхнє існування. В. Гришко підсумовує наступне. Існувало фактично дві СВУ-СУМ: одна справжня, менша кількісно, яка викрита ДПУ в 1929 р. і ліквідована в 1930 р., і друга, більша, навіть дуже масова, але фіктивна, видумана ДПУ в той же час і ліквідовувалась разом з першою і ще деякий час після того, головним чином на провінції. Причому – ця друга, більша, але фіктивно-масова «СВУ-СУМ» ліквідовувалась ще жорстокіше, ніж перша. Коли на процесі 45-ти навіть керівники СВУ-СУМ не були засуджені на смерть, то більшість ув'язнених «у зв'язку з справою СВУ-СУМ» просто розстріляно без суду. Особливо ж багато розстріляно тоді молоді. Автор наводить дані, що ще до процесу в Харкові, розстріляно в різних містах України понад 2000 молодих людей. Зазначено й те, що велика маса української молоді репресована зовсім не випадково, а часто таки за справжні, активні, а інколи і навіть організовані, антирадянські дії. Зазначена важлива закономірність. Починаючи саме з 1933 р. комсомольці в Україні стали об'єктом масових репресій нарівні з іншими категоріями українського суспільства. А з кінця 1934 р. дійшло навіть до того, що комсомольці на деякий час стали спеціальним об'єктом терору НКВС. Простежується чіткий висновок: найширшого розмаху досягли масові репресії проти української підрадянської молоді в 1937-38 рр.

В. Гришко в черговій брошурі, опублікованій вже в 1983 р., приділив увагу трагедії, яка відбулась раніше – в 1932-1933 рр. [88]. Для підтвердження тези підготовки більшовицькою владою штучного голоду наводяться виступи Шумського, Хвильового та Волобуєва щодо українізації та самостійності України, висвітлюються гоніння та цькування з боку влади цих діячів, інформація щодо справи «Спілки Визволення України», репресії проти куркулів, середняків, про викриття «класових ворогів» в компартії України. Особливу ж увагу В. Гришко надав питанню ліквідації куркульства як класу, ліквідації СВУ. В книзі вказується на те, що розмір людських втрат України та українців в СРСР в цілому в 1930-31 рр. настільки великий, що коли їх виявив перепис населення 1937 р., то влада показники засекретила, а статистиків заарештувала за «шкідництво».

В цей період виходять дослідження за різними аспектами проблеми. Майже паралельно з процесами реабілітації в СРСР публікуються за кордоном дослідження, присвячені судовому процесу «СВУ», поверненню до життя прізвищ закатованих українських письменників в 30-х рр. [89; 90]. В Лондоні в 1973 р. публікується праця дослідника В. Плюща, головною увагою якого стали підпільні українські організації в Україні в 1920-1941 рр. в контексті розгрому української еліти й українського селянства [91]. Один із розділів про СВУ та СУМ автор праці склав на підставі власних споминів, стенографічного звіту із судового процесу, тодішніх публікацій в радянській пресі та на підставі численної літератури про СВУ й СУМ. Цінним є ґрунтовний перелік літератури про СВУ-СУМ, поданий на сторінках монографії. Заслуговує на увагу ґрунтовний висновок, який розкриває справжню картину політичних репресій в Україні: 1) з'ясовано, що по справі СВУ заарештовано, знищено або заслано від 30 тис. до 40 тис. осіб; 2) з найвищої наукової еліти, за неповними даними, не враховуючи раніш репресованих, тих, що виїхали за кордон, та таких комуністів, як Затонський, Скрипник, Агол та Юринець – в ці роки знищено або репресовано 27 академіків і 3 члени-кореспонденти ВУАН; 3) заарештовано, а після

знищено, заслано або репресовано в той чи інший спосіб, наступних видатних наукових діячів, співробітників ВУАН: а) істориків (43 прізвища), б) археологів (18 прізвищ), в) літературознавців (32 прізвища) та багато ін.; 4) за 1932-1933 рр. знищено 122 установи, 1649 науковців та 874 аспірантів; 5) в 1929-1933 рр. майже розгромлено всю УАПЦ. Із 34-х єпископів УАПЦ заарештовано, заслано та розстріляно 28, два померли своєю смертю, доля трьох невідома. В 1931 р. в Україні, замість 10000, було лише 200 священиків, перед 1941 р. із них залишилось лише декілька осіб; 6) кількість репресованих письменників сягає 440 осіб; 7) найбільше репресованих творців української літератури припадає на роки ліквідації СВУ, а саме 1929, 1930, 1931, 1932, далі на роки 1934, 1935, 1936, 1938 та 1941; 8) левову частину в'язнів концентраційних таборів становили українці.

Знаковою подією стала публікація в Торонто в 1985 та 1987 рр. 2-х томів загальної 4-х томної праці щодо проблеми українських церков під тиском більшовицьких репресій. Зокрема, перших два томи за редакцією О. Зінкевича, О. Вороніна, Т. Лончина стосуються УПЦ та УГКЦ в жорнах репресій [92; 93].

За кордоном продовжують виходити все нові й нові праці, які говорять саме про розвиток масових політичних репресій в республіці, нарощування інтенсивності та переходу їх в системність. Хоча й з'являються поодинокі дослідження відверто прорадянського спрямування. Деяким підтвердженням цьому є підготовлена в Джорджтаунському університеті докторська дисертація Дж. Кульчицького [94], предметом якої став український повстанський рух в першій половині 20-х рр. В науковому дослідженні відстоюється думка про активну підтримку антирадянських дій з боку керівників української контрреволюції, які втекли за кордон, а також офіційних органів деяких країн Європи. Наводяться факти про діяльність емігрантських контрреволюціонерів, військових і розвідувальних служб імперіалістичних держав в 20-ті рр.

Тим не менш, окремий блок праць, що складають історіографію проблеми, сформовано мемуарами колишніх політв'язнів та всіх тих, що пережили репресії. А таких на початок 70-х – в другій половині 80-х рр. було вже більше, ніж вдосталь. Так, праця К. Каздоби ілюструє, власне, нищення хліборобів в 1929-1931 рр. [95]. За висловом автора, вона має велику цінність для майбутніх істориків, адже повинна дати їм можливість розглянути ці події первісного джерела – свідків того часу. Спогади автора надруковані в журналі «Український самостійник» окремими частинами ще в 1958-1960, 1962-1963, 1965-1966 рр. До речі, журнал вважався на той час досить прогресивним. В 1971 р. на його сторінках вийшла стаття під назвою «Кінець реабілітації в СРСР» [96].

В наступні десятиліття не з'явилося принципово нових тем чи «сенсаційних» матеріалів. По інерції, аж до розпаду СРСР, за кордоном зберігались традиційні акценти та підходи у висвітленні подій досліджуваного нами періоду. В 1981 р. в Мюнхені дослідник С. Мечник публікує ґрунтовну монографію, матеріали якої вказують на те, що терористичний апарат ВНК-КДБ є продовження царської опричнини – охранки, лише в першій чверті ХХ ст. застосовуються більш витончені методи. Подані в праці історичні дані із діяльності поліційно-терористичного апарату в боротьбі з українським національно-державним рухом показані в контексті політичних репресій першої половини ХХ ст. [97].

Не можна не згадати про загальноісторичну роль, яку відіграв тритомник російського історичного прозаїка, драматурга і поета О. Солженіцина [98]. Хоча автор не історик і до діловодства ДПУ-НКВС-КДБ доступу не мав, але він зробив набагато більше, аніж хто інший. Його праця стала народною епопеєю, де на сторінках тритомника правдиво та «без купюр» свідчать 227 політв'язнів комуністичних таборів. Треба зазначити, О. Солженіцина критикували за різкі суперечності між цифрами репресованих, які він наводив, та архівними даними, що стали доступними в період перебудови. Гостро критикувались за недостовірність «тюремні»

твори О. Солженіцина в тій їхній частини, де йдеться про побут таборів, смертність ув'язнених, їхню чисельність.

В контексті останнього цікавим історіографічним фактом стали спогади В. Боровського, опубліковані в Нью-Йорку на початку 80-х рр. [99]. Автор праці свого часу постраждав за те, що студентом в період «застою» активно цікавився трагічними подіями 20-30-х рр. XX ст. Із-за простого реферату, присвяченого «особливостям» міжвоєнного періоду, його виключили із інституту і тривалий час тримали в психіатричній лікарні, а потім депортували за кордон. Це свідчить про продовження репресій навіть в «мирний час» та небажання влади розкривати жахливі таємниці минулого.

Таким чином, набагато ширшою й яскравішою виявилась історіографія діаспори та Заходу з досліджуваної нами проблеми. В 1920-80 рр., період панування радянської влади на теренах України, розробляються різні аспекти проблемної теми. Розвиток української радянської історіографії поділений істориками діаспори на три головних етапи: 1 – 1920-ті рр., – коли вона була суто українською; 2 – 1930-ті рр., – коли, внаслідок урядового погрому й терору, не стало української й не постало ще радянської історіографії; 3 – повоєнні – 1940-50-ті рр., – коли «мудрими заходами партії й уряду» створена уніфікована й навіть уніформована радянська українська історіографія.

Не останню роль в оприлюдненні інформації про злочини відігравав союз українців – жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО). Студії щодо проблеми масових політичних репресій в Україні активно виникали за кордоном. Можливість оприлюднення будь-якої інформації, особливо з досліджуваної нами проблеми, відбувалось завдяки зусиллям Ліги українських політичних в'язнів, Центральної міжнародної унії політичних в'язнів, Товариства українських політичних в'язнів, Демократичного об'єднання колишніх репресованих українців советським режимом (ДОБРУС). Основний акцент в дослідженнях робився на виявленні масових розстрілів більшовиками політв'язнів. Істориками діаспори в численних

працях з'ясовано, що керівництво КП(б)У поставило твердо і цілеспрямовано на порядок денний питання про обезголовлення та наступної денаціоналізації українських мас на користь російського народу та його культури. Це обезголовлення проявилось в поголовному винищуванні українських партійних кадрів та культурних робітників.

Визначились кілька вужчих тем, які особливо розвинулись на Заході ще на початку 30-х рр., а в післявоєнні роки набули величезної ваги. Одна з них – Соловки. Цей напрямок в історіографії представлений С. Підгайним, В. Юрченко, Л. Чикаленко, Г. Костюком, М. Розановим, О. Канюкою та ін. Визначено в історії совєтської каторги чотири основних періоди. Доведено, що соловецька каторга після 1931 р. лишилася місцем перебування найбільш небезпечної частини в'язнів і частини малопридатних, переважно хворих каторжан. А в 1933 р. і на початку 1934 р. на острів прибули нові в'язні – члени партії, радянські письменники, підрадянська інтелігенція.

Такі дослідники, як Д. Соловей, О. Калиник, П. Курінний говорять про розвиток масових політичних репресій в республіці, нарощування інтенсивності та переходу їх в системність. Оприлюднювалась правда про «розстріляне відродження», репресованих діячів культури першої половини ХХ ст. Доводиться, що найбільше репресованих припадає саме на кінець 20-х й 30-ті рр. Особлива увага приділена спогадам про зародження та становлення червоного терору, загальна характеристика більшовизму, його запровадження та специфіка становлення в Україні розроблена такими дослідниками як Б. Гомзин, П. Гарві, Р. Єндик, В. Гришко. Історики діаспори доводять, що справу СБУ-СУМ широко використало ДПУ, як претекст для ліквідації всіх національно-активних елементів серед українського підрадянського суспільства, а зокрема серед молоді. М. Ковалевський, Д. Соловей, Ф. Пігідо, К. Каздоба ґрунтовно представили концепцію розуміння більшовизму як окупаційної влади із репресивною політикою від початку її встановлення в Україні.

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

3.1 Зміни в підходах та аналізі проблеми наприкінці ХХ ст.

Перші серйозні кроки, пов'язані із новим концептуальним наповненням в контексті розробки масових політичних репресій міжвоєнного періоду, розширенням джерельної бази, використанням цілого ряду наукових методів та принципів, зроблені на завершальному етапі горбачовської перебудови. Спочатку на сторінках періодичних, науково-публіцистичних видань, а згодом й у монографічному та дисертаційному вимірі, розпочалась активна розробка проблеми. Але ці «намагання» були лише намаганнями. Кардинальні зміни в розвитку репресіології відбулись після здобуття Україною незалежності. Ми не обмовились щодо терміну «репресіології», адже репресієзнавство (термін, який ми використовували раніше) перетворилось на справжню науку із власним концептуальним наповненням, методологією, обробкою інформації, ґрунтовною джерельною базою, а найголовніше – появою чисельних напрямків досліджень (репресії як поняття, органи ВУНК-ДПУ-НКВС, комнезами та інші громадські організації в запровадженні терору на місцях, політичні репресії проти інтелігенції (технічної та творчої), селянства, нацменшин, духівництва, військових, працівників органів ДПУ, НКВС, прокуратури тощо). Відбулось розширення хронологічних рамок – 20-50-ті рр., а подекуди – верхня межа сягає 80-х. Міжвоєнний період виділяється окремо, адже саме тоді населення республіки зазнало найбільших втрат та горя від такої державної політики. В чому, на нашу думку, полягає науковий інтерес для дослідників державного терору, так це в різкому збільшенні різноманітних напрямків дослідження, появи

чисельних аспектів проблеми, які потребують подальшої розробки. Спробуємо розібратись в цьому вирі.

Найбільше нашу увагу привернула докторська дисертація В. Коцура «Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.: Історіографія» [1], захищена в 1999 р. В ній найкращим чином підбиті підсумки з деяких важливих аспектів досліджуваної нами проблеми. Щоб повніше розкрити основний зміст історичних досліджень із зазначеної проблематики, прослідкувати рух думок в цьому напрямку, показати ступінь її творчої активності на різних історіографічних етапах, докторант прагнув реконструювати «зовнішнє оточення», яке гальмувало чи сприяло розвитку історичних концепцій з проблем соціально-політичної історії. З цією метою джерело і дослідник розглядалися в дисертації під кутом зору того інтелектуального і духовного середовища, в якому вони існували, враховуючи менталітет епохи, її симпатії і антипатії в оцінках історичних явищ. Важливим постає історіографічний аналіз, на основі нових концептуальних підходів, літератури з проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції, інших соціальних верств суспільства, а також вивчення дисертантом ролі комуністичної партії, рад, профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, силових органів, зокрема, НК-НКВС у формуванні антидемократичного, репресивного ладу. Особливо цікавим видається розділ четвертий, присвячений вивченню історичної літератури про політичну систему радянського суспільства 1920-30-х рр. (с. 303-384). Досить детально В. Коцуром розроблена тема НК-ДПУ в системі партійної диктатури крізь призму радянської, вітчизняної та закордонної історіографії. Високо оцінена книга Г. Костюка як одна з перших, в якій об'єктивно розкривається регіональна і місцева специфіка процесів, котрі проходили в Україні в умовах тоталітаризму. Історіографічний аналіз масових політичних репресій дійсно видається досить ґрунтовним. Зазначено, що історичні передумови, джерела й особливості виникнення, а також першопочаткові форми укорінення сталінського тоталітарного способу

соціальної організації розкриваються в роботах лідерів і вождів революції, які з часом винищені як «вороги народу» за стандартними для тих часів звинуваченнями. На думку вченого, найбільш глибоко участь каральних органів у масових репресіях допомагають зрозуміти такі дослідники як Ю. Борисов, Г. Бордюгов, В. Козлов, М. Маслов, О. Хлевнюк. Вони зосередили основну увагу на проблемі зародження сталінізму, формуванні тоталітарного радянського режиму. В українській історичній науці події другої половини 1920-х – 30-х рр., особливо масові репресії проти інтелігенції в цей період та місце і роль в них каральних органів, ще не знайшли достатнього наукового осмислення. Не можна не погодитись із даною тезою. Справедливо зазначено, що незважаючи на значний обсяг публікацій, в кінці 90-х рр. зроблено лише перші спроби аналізу цієї проблематики. Це, на думку В. Коцура, фахово зроблено вітчизняними вченими, а саме В. Даниленком, С. Дібровим, Г. Касьяновим, С. Кульчицьким, І. Курасом, В. Марочко, М. Панчуком, Ю. Шаповалом, В. Ткаченко. Ми не можемо з цим не погодитись, про що буде зазначено пізніше. Певне значення для вивчення діяльності репресивних органів мали видання протягом 1989-1991 рр. довідково-документальних матеріалів з багатьох сфабрикованих справ. Були введені в науковий обіг архівні матеріали, що характеризують чисельність жертв сталінських політичних репресій, статистичні дані про депортації, документи, які тривалий час були недоступними для аналізу. З'явилися наукові розвідки про діячів, із чією допомогою Й. Сталін чинив злочини (В. Балицький та ін.). В. Коцур доречно зауважує, що дослідники значно розширили поняття «репресивного апарату», чітко визначили його структурні елементи, розкрили основні прояви механізму насильства в Україні, форми реалізації репресивної політики щодо різних верств: інтелігенції, робітників, селян. Дійсно, у роботах вітчизняних дослідників вивчаються репресії проти інтелігенції, що проходили під гаслом боротьби проти «націонал-ухильників», згортання політики українізації, розгрому науково-педагогічних кадрів, діячів культури тощо. Багатий

інформативний матеріал щодо трагічних наслідків утвердження сталінського терористичного способу соціальної організації в Україні, свідчення і факти своєрідного геноциду, який чинили репресивні органи проти українства як етносу, здійсненого в цей важкий період історії, містять публікації колишніх політв'язнів, біженців з України в довоєнні і післявоєнні часи, «дисидентів», дружин та дітей репресованих. Ми погоджуємось, що здебільшого опубліковані за кордоном, вони можуть розглядатись як живе свідчення доби злочинів сталінізму. Важливе місце у вивченні репресивної сутності тоталітарного суспільства в Україні посідає, як зазначено в науковому дослідженні, дослідницька діяльність вітчизняних істориків та дослідників Г. Касьянова, О. Рубльова та ін. [2-4]. Їх дослідження на значному фактологічному матеріалі розкривають каральні акції органів ВУНК, що обрушилися на вчених і наукову інтелігенцію, на ВУАН і суспільні та професійні організації інженерно-технічної та наукової інтелігенції. Частково досліджено розправу з науковими школами видатних українських вчених – академіків М. Грушевського, С. Єфремова, М. Яворського, М. Василенка [5; 6]. Зауважено, що в кінці 90-х рр. значний розвиток отримала така форма вивчення минулого, як історична персоналістика 20-30-х рр. Вона відтворює політичні біографії відомих державних, партійних, наукових і військових діячів, членів уряду, керівників окремих регіонів або галузей, репресованих в другій половині 30-х рр. Серед авторів науково-біографічних робіт, які досліджують різні аспекти діяльності ДПУ, конкретні судові процеси, докторант називає дослідників та істориків, які активно звертаються до архівних джерел, – І. Біласа, Ю. Шаповала [7-10] та ін. Вірним постає твердження, що в 90-ті рр. з'явилося чимало публікацій про процес «СВУ», осіб, котрих засуджено у цій справі. Дійсно, авторам публікацій вдалося, перш за все, зробити «корекцію» старої офіційної версії, за якою ніхто не постраждав даремно і всі 45 представників інтелігенції України засуджені обґрунтовано.

Аналіз історичної та юридично-правової літератури дозволив зробити В. Коцуру принциповий, на нашу думку, висновок, що протягом 1920-30-х рр. створювалось «юридично-правове» поле для репресивної діяльності каральних органів в Україні. Він справедливо підкреслює, що більшість кримінально-правових норм 20-х рр. зберігала свою силу протягом наступних трьох десятиліть, тобто всієї доби сталінізму. Підводячи підсумки історіографічного огляду літератури, автор робить висновок, що історія ДПУ, масові репресії другої половини 20-х – 30-х рр. за його участю проти українського народу, вже стали предметом історичних та етнополітичних досліджень, але вивчені не в такій мірі, як того настійно потребують історична наука та соціальна практика. Більше того, історія НК-ДПУ-НКВС писалися або в білих, або в чорних кольорах залежно від кон'юнктури і суб'єктивного сприйняття та часу висвітлення подій автором. Картину змальовували здебільшого ті, хто був по різні боки громадянського протистояння, хто був штучно занесений до різних списків – «своїх» і «ворогів народу», а тому історичні події та їх діючі особи відображувались не об'єктивно.

Відповідно до цього, повертаючись до перших років здобуття Україною незалежності, перейдемо безпосередньо до власного аналізу проблеми. В рамках окремих конференцій [11] все частіше починає лунати проблемна тема. Символічним для першої половини 90-х рр. в розвитку історіографії проблеми постає робота міжнародної наукової конференції у Києві «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки» (15-16 вересня 1994 р.), матеріали якої надруковані лише в 1998 р. [12]. Найбільше привертають увагу, в зв'язку із використанням широкої джерельної бази та різноплановістю, багатоаспектністю дослідження нашої проблемної теми, доповіді і наукові розвідки П. Панченко (Тоталітарна природа держави і політичне коріння переслідування інакомислячих), Ю. Шаповала (Україна як об'єкт політичного терору (20-і – початок 50-х рр.)), Р. Пиріга, О. Гранкіної (Архівно-слідчі справи репресованих як історичне

джерело), А. Санцевича (Українські видатні історики під репресивним пресом сталінщини), Л. Шевченка (Інтелігенція України – жертва тоталітаризму), В. Гусєва (Про депортацію групи української інтелігенції за кордоном у 1922 р.), С. Кокіна (Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УСРР (1920-1922 рр.) та ін. Відтоді набув нового дихання процес пошуку, нагромадження, аналізу та оприлюднення значного фактологічного матеріалу, присвяченого масовим політичним репресіям в Україні.

Не дивно, що окремо взята тема репресивної діяльності органів держбезпеки, яка все частіше представлена крізь призму мемуарної літератури, набула нового піднесення в цей період. Ще на початку 90-х рр. вийшла книга спогадів і роздумів М. Павлова, заслуженого юриста України, генерал-майора у відставці, людини, яка причетна до перегляду справ безпідставно репресованих в 1937-1940 рр. [13]. В радянський період ця книга не побачила б світу. Автор ставить питання: чому ж не був поставлений заслон масовим репресіям? Відповіддю, на його думку, можуть бути долі репресованих прокурорів – Харківського і Київського округів (К. Романовського та Є. Перфільєва).

Набагато слабшою, в розумінні рівня джерельної бази, є оповідання-пошук В. Прянишникова, який зосередив увагу на житті свого батька, репресованого, як потім доводить автор, за сфабрикованою справою в 1937-1938 рр. [14].

Цікавою з точки зору інформативності стала книга спогадів М. Хрущова [15]. Щоправда вона дещо не вписується в традиційну українську історіографію, але людина, яка фігурує в ній – цілком і повністю. Найбільш цінною в контексті досліджуваної нами проблеми є матеріали, що стосуються 30-х рр. В спогадах М. Хрущов зазначає, що партійне керівництво вважало – Й. Сталін не міг помиляться. Хоча арешти супроводжувались стратами, це ніде не пояснювалось і не оголошувалось, і

тому, як сказано, М. Хрущов та його оточення багато чого навіть не знали. Безумовно, до такого виду джерел необхідно ставитись критично.

Із здобуттям незалежності України відбулась «архівна революція», дослідникам відкрилась можливість працювати із закритими раніше фондами, які зберігались в чисельних державних архівосховищах. Відтоді систематичне розширення джерельної бази проблемної теми переходить на новий якісний рівень, це відбувається завдяки зверненням дослідників до центральних та обласних архівів. Аналіз джерельної бази монографій та спеціальних наукових праць з даної проблематики цього періоду дає змогу про це говорити. Так, репрезентативним є проаналізовані монографічні праці та дисертаційні дослідження, присвячені, наприклад, південному регіону України в контексті масових політичних репресій. Їх джерельна база свідчить, що саме із архівних справ дослідники дійсно отримали детальну та змістовну інформацію про період переходу влади від політики обмеження діяльності політичних опонентів, незалежних українських селян, до політики ліквідації владою народного опору в республіці. Інформація в документах дала авторам праць уяву про хід колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу, «контрреволюційні» виступи куркулів проти цієї політики, «терористичні» акти проти активістів, «терор і бандитизм» куркульства, про хід виселення куркулів, негаразди в селах та антиколгоспних настроях серед селянства, що потребувало негайного втручання місцевої та центральної влади, а також органів ДПУ-НКВС. Щоб проілюструвати, чим закінчилось невдоволення різних верств суспільства діями влади, автори наукових досліджень неодноразово звертаються до аналізу архівно-слідчих справ. Це дало їм змогу документально підтвердити той факт, що з 1928 по 1930 рр. певний відсоток вироків щодо однієї з найбільших верств суспільства – селян, виносився обвинуваченням за антирадянську агітацію (статті 54-10 і 54-13 КК УСРР), яка направлена проти заходів радянської влади на селі: хлібозаготівель, колективізації, організації СОЗів та ін. Люди засуджувались до різних термінів ув'язнення чи заслання

на Північ країни терміном від 3 до 5, або до ВТТ. Вказані напрацювання характеризуються різним рівнем інформативної насиченості та ступенем узагальнення. Проте найбільш вагомим з них, безумовно, є намагання відновити правду щодо долі репресованих. Цей напрямок має певні перспективи вивчення, так як дослідники тільки торкнулися в своїх дослідженнях найбільш відомих процесів, а відповідні архіви зберігають ще багато недосліджених справ.

Аналізи окремих архівно-слідчих справ та їх комплексів в 90-х рр. набувають все більших масштабів, виходячи на високий науковий рівень. В контексті останнього публікується збірник, автори якого головною метою вбачають в пошуку, аналізі та оприлюдненні матеріалів архівно-слідчих справ репресованих, а також виробленні методів праці із цими специфічними джерелами [16]. Р. Маньковській та Г. Ковальчук, як й багатьом дослідникам, такий вид джерел допоміг уточнити та оприлюднити маловідомі специфічні факти, пов'язані із терором в республіці. Підраховано, що до 1936 р. у жорнова репресивної машини потрапило не менше третини працівників центральних музеїв, а осередки, підпорядковані Наркомосу, позбулись до цього часу приблизно кожного четвертого співробітника. О. Михайленко зміг описати долю українського історика, археолога та літератора К. Коршака, репресованого в 1937 р., саме за таким видом джерел. В процесі вивчення архівно-слідчої справи автор з'ясував безпідставність звинувачень [17].

Опрацювання архівно-слідчих справ дало провідному вітчизняному історику С. Білоконю змогу оприлюднити ряд принципово важливих фактів, зокрема, щодо депортацій представників «ворожих національностей» (поляків, німців, естонців тощо), – коли справа дійшла до виселення, довелось використовувати навіть телефонні довідники [18; 19]. В перших його новітніх спеціальних дослідженнях справедливо визначається датування масового терору із зазначенням: «Протягом кількох десятиріч, принаймі у 1917-1956 рр., крайня форма насильства – масовий терор – була в СРСР одним з головних важелів державного управління» [20]. Слід відмітити, що

історіографічний напрямок в тематиці досліджень масових політичних репресій поки ще знаходиться на початковому етапі свого розвитку. Джерелознавчий аспект представлений набагато краще. Так, єдиною комплексною роботою джерелознавчого характеру, на думку чималої кількості дослідників, є монографія саме цього історика [21]. Автор піднімає ряд важливих питань, що містяться в розділі I «Влада й механіка державного масового терору» (с. 93-180) та розділі II «Формування управлінчої інформаційної системи» (с. 209-344). Обґрунтовується важлива теза про те, що існувала практика нищення неприємних документів. На підтвердження цього, автор оприлюднює певні документи та аналізує ланцюг подій. В результаті це дало змогу стверджувати, що М. Хрущов наказав знищити розстрільні списки, на яких стояли його підписи. Важливим для дослідників є інформація, що стосується Соловків, боротьби проти партійних конкурентів, планомірності чисток, нищення селянства, духівництва, проблема оцінки сталінського перевороту, організованого характеру Великого терору, чистки НКВС. Цікавою є теза про те, що один із міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав в тому, щоб усі злочини режиму персоніфікувати в одній-єдиній особі. Так, ревізіоністи XX ст. вказали такого «козла відпущення» – це був Й. Сталін. С. Білокінь зазначає: державний терор лежав в самій природі більшовизму (а не лише в особі Й. Сталіна), а події початку 20-х рр., і кінця 30-х виявляють дію одного й того самого механізму.

До розширення джерельної бази проблеми долучились й інші провідні історики та дослідники. Р. Подкур документально доводить факти ведення органами держбезпеки відстеження політичних процесів в середовищі колишніх політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства. Так, на його думку, саме інформаційні повідомлення Вінницького обласного відділу ДПУ дають можливість змалювати яскраву картину беззаконня, яке відбувалося на селі цього регіону [22; 23]. Результатом наукової діяльності дослідника став захист в 1998 р. дисертаційного дослідження на тему

«Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. XX ст.)» [24].

Джерельна база проблеми збагачувалась завдяки й опублікованим статистичним зведенням, які характеризують ступінь терору на той час. В світлі останнього з 1994 р. в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» розпочалась публікація різного роду наказів, звітів та статистичних зведень щодо діяльності центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України, про діяльність ДПУ УСРР на початку 20-х рр. [25-27]. Йдеться про функціональні аспекти в діяльності органів держбезпеки, а також масові політичні репресії щодо різноманітних верств населення. Відшукані документи дали можливість В. Дніпровцю констатувати, що однією з найважливіших функцій НК-ДПУ в 20-ті рр. була саме інформативна. В органах ДПУ накопичувалась досить широка інформація про життя губерній, яка й доступна дослідникам терору. Активне оприлюднення документів, які засвідчували факти репресій в різних галузях та щодо різноманітних категорій суспільства, продовжувалось й в наступні роки. Статистичні дані допомагають дослідникам з'ясувати цілий спектр питань. Ю. Бондарчук, після попереднього опрацювання статистики, зміг розглянути функціонування українських залізниць в першій половині 30-х рр. крізь призму цілого ряду каральних операцій [28]. Раніше Ю. Бондарчука, професор Є. Складенко оприлюднив звітну документацію, завдяки якій можна уточнити списки працівників управління Південно-Західної залізниці та деяких її установ і організацій в м. Києві, які репресовані органами НКВС за «контрреволюційну діяльність» [29]. В черговому звіті про роботу органів ВУНК-ДПУ в перші післяреволюційні роки, оприлюдненому на сторінках журналу, зазначено, скільки саме внаслідок проведеної чистки звільнено, а скільки позбавлені права працювати в органах ДПУ. В 1997-1998 рр. Є. Складенко разом з П. Кулаковським публікують звіти про діяльність ДПУ УСРР, завдяки чому

можна прослідкувати динаміку та масштаби арештів осіб різного соціального походження та професійної приналежності, окремо мовою документів ведеться розповідь про розкриття ДПУ організації під назвою «Київський обласний центр дії» [30; 31].

Паралельно із розвитком джерельної бази досліджуваної проблеми, активно розвивається її історіографія. Наступна праця [32] має узагальнюючий характер, демонструючи еволюцію поглядів вчених на сутність державного репресивного режиму та його складових, в тому числі й карально-політичних структур. Л. Беренштейн справедливо доводить, що всі політичні процеси 20-30-х рр. представлялись як об'єктивна необхідність розправи з «ворогами народу» та «агентами фашизму» [32, с. 8]. Автор робить принциповий висновок: політичні репресії СРСР стали одним з проявів геноциду сталінської тоталітарної системи по відношенню до всіх національностей [32, с. 172]. Цей висновок дещо встає в протиріччя із тезою про сплановане винищення саме українців як нації. Тим не менш, це не йде в розріз загальної концепції.

Роботи, в яких висвітлюється доля громадян республіки різних національностей та віросповідання, різного соціального походження чи професійної приналежності, а також уточнюється статистика жертв державного свавілля, набувають особливого значення. Адже вони дають можливість увіковічнити пам'ять невинно вбитих та покалічених (із-за будь-чого, іншої національності або інших політичних поглядів) як окремих громадян республіки, так і цілих груп населення. Так, В. Орлянський один з перших на дисертаційному рівні висвітлює соціально-політичні аспекти проживання національних меншин Півдня України в 20-ті рр., звертаючи особливу увагу на перехід від мирного співіснування до майбутніх жорстких заходів у взаємовідносинах влади із нацменами [33]. Я. Верменич в дисертації змалювала «специфіку» процесу здійснення українізації у 20-30-х рр. в контексті складного політичного розвитку республіки [34]. Звісно, важливим постає, в контексті розробки нашої теми, авторський аналіз джерел

та літератури, історіографічна складова піднятих перед науковим співтовариством проблем.

На початку 90-х рр. в Києві виходить книга «Репресоване «відродження» [35], матеріали якої стали прямим свідченням державного терору щодо різноманітних прошарків суспільства, й, особливо, інтелігенції. Дійсно, відродження української культури в 20-ті рр. саме набувало розквіту, коли сталінські поплічники розпочали полювання на її найвидатніших діячів. Про долю М. Василенка, М. Філянського, С. Єфімова, В. Підмогильного, П. Филиповича, М. Яворського, Ф. Ернста та багатьох інших, безневинно засуджених і в переважній більшості знищених в сталінських таборах, розповідається у цій книзі.

Визначальною є книга «Репресоване краєзнавство (20-30-і роки)» [36], в якій на основі широкого кола джерел, зокрема, архівів СБУ, висвітлюється стан краєзнавства в Україні міжвоєнного періоду, розповідається про найбільш активних діячів краєзнавчого руху, що стали жертвами незаконних сталінських репресій. Підготовлене видання є одним з перших в українській історіографії, в якому широко використані документи та матеріали Комітету державної безпеки СРСР, республіканських комітетів Держбезпеки та їх обласних управлінь. Подібне поєднання зусиль наукових установ та правоохоронних органів дозволило з'ясувати чимало складних і суперечливих сторінок в історії України.

Подібною тематикою, але дещо під іншим кутом, в цей період часу займається П. Бондарчук, який в своїй книзі розглядає початок 20-х рр. ХХ ст. крізь призму національно-культурної політики більшовиків в Україні [37]. Автором констатується важливий факт: в результаті чистки 1921 р. найбільше постраждали прибічники національних реформ – вихідців з інших партій в КП(б)У залишилось 8,9% або 4746 чол., тоді як перед чисткою їх було більше ніж 18%.

Саме факти та причини переслідування політичних супротивників влади (дійсних та уявних), «антирадянських партій» та осіб, причетних до

них, стають одним з основних предметів уваги вітчизняних дослідників. Зазначені питання ґрунтовно висвітлені й в дисертаціях. Предметом дослідження О. Бриндака [38] є міжпартійна боротьба політичних партій та їхніх філій в Україні в 20-х рр. ХХ ст., яка завершилась встановленням монопартійного режиму, а також діяльність державних, в першу чергу каральних, органів, які сприяли цьому. З огляду на те, що основним знаряддям боротьби більшовиків з опонентами були каральні органи НК-ДПУ, одним із головних завдань дослідження стало з'ясування особливостей діяльності каральних органів. Значну увагу приділено принципам, умовам роботи органів НК-ДПУ, методам їхньої боротьби з політичною опозицією, визначенню дійсних масштабів репресій партійців-опозиціонерів. Заслужують на увагу висновки автора, які ґрунтуються на аналізі широкого кола джерел. Масові операції проти легально або напівлегально існуючих опозиційних партійних організацій початку 20-х рр., після їхнього розгрому замінені на агентурне спостереження за підпільними групами та практикою полювання на поодиноких партійців і тих з них, хто вже відбув покарання. Усі подальші репресії кінця 20-х – 30-х рр., які в тій чи іншій мірі були зв'язані з партійним рухом, на думку автора, не можна розглядати як політичну боротьбу з опозицією. Це якісно інший процес, процес остаточного укріплення тоталітарного режиму в країні, де покінчено з опозицією та встановлено однопартійну систему. Датувати її встановлення в Україні можна кінцем 1924 – початком 1925 рр., коли, практично одночасно, завершено ліквідацію основних партійних структур загальноросійських (есери та меншовики) та націонал-комуністичних (УКП) партій. Подібні думки висловлені в черговій дисертації, присвяченій багатопартійності в Україні (1917-1925 рр.) [39]. Але О. Козак поглянула на цю проблему крізь призму її розробки в історіографії. Дисертантка виділяє з-поміж усіх науково-дослідницьку діяльність М. Панчука, С. Кокіна, О. Мовчан та Ю. Шаповала, завдяки якій, на її думку, найбільш ґрунтовно висвітлено роботу та ліквідацію українських партій упродовж першої половини 20-х рр.

В роботі зроблено ряд важливих висновків. Проблема багатопартійності, яка існувала в Україні протягом 1917-1925 рр. сучасна історична наука розглядає в контексті національно-демократичної революції і державотворення. Поширену свого часу думку про «самоліквідацію» політичних партій спростовано новими розвідками істориків, які довели факт цілеспрямованої їх ліквідації більшовиками.

Зазначені питання висвітлені на документально-публіцистичному та монографічному рівнях. Так, репресії на Донбасі на початку 1920-х рр. змальовані в дослідженні В. Бурденюка [40]. Основне положення, яке обґрунтовується, полягає в тому, що з центру на місця надходили продубльовані регіональними органами НК вказівки про знешкодження, точніше арешти, інакомислячих, себто членів РСДРП, есерів та інших опозиційних більшовикам партій. На матеріалах Донбасу виконана праця дослідниці З. Лихолобової, присвячена вивченню процесів функціонування радянської держави як тоталітарної, завершенню еволюції партійної моносистеми та її каральної системи [41]. Авторка зуміла досить вдало здійснити узагальнення досягнень історичної науки у з'ясуванні сутності та мети політики масових репресій, і дійшла висновку, що в Україні специфіка політичного терору пов'язана з національним питанням. З. Лихолобова, продовжуючи працювати в даному напрямку, зуміла обґрунтувати ще одну тезу. Терор в 1937 р. в донецькому регіоні спрямовувався проти партійно-радянського і господарського активу, інтелігенції, поширився на всі соціальні верстви і національні групи населення. В контексті останнього, досить актуальним постає вихід колективної монографії про репресії 20-30-х рр. на сусідній території – Луганщині [42].

Національні аспекти в репресивній діяльності органів державної безпеки, політичні репресії, яких зазнали національні меншини в окремих регіонах України, досліджуються й поодинокими дослідниками. О. Єрмак один з перших розпочав розробку питання долі репресованих болгар (П. Бонєва, І. Пєєва, Х. Пізанті та ін.), хоча й на прикладі лише одного з

районів на Полтавщині [43]. Наступний дослідник вважає, що чистки охопили в однаковій мірі всі регіони України. Хоча Б. Чирко й визнає, що виявлені документи і матеріали дозволяють впевнено говорити про те, що з особливою серйозністю та ретельністю вони проводились в так званій прикордонній смузі та в районах проживання національних меншин [44].

В 1995 р. історики О. Рубльов та В. Репринцев свої напрацювання оприлюднили в ґрунтовній науковій студії, також долучившись до розробки проблеми репресій проти нацменшин [45]. Предметом їх дослідження стало «польське питання». Вони підкреслюють, що в 1932-1933 рр. органи НКВС сфабрикували справу про так звану «Польську Організацію Військову». Підраховано, скільки протягом 1937-1938 рр. в Україні по «польській лінії» НКВС заарештовано: 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. На сторінках провідних журналів мовою документів ведеться розповідь про виникнення вище згадуваної «ПОВ» і «методи проникнення польської агентури» в СРСР, розповідається про оперативний наказ № 00485 та ін. [46; 47].

Значно розширюють даний напрямок дослідження проблеми Р. Пиріг, Н. Маковська та А. Давидюк [48-52], в ґрунтовних статтях яких на базі виявлених матеріалів висвітлюються актуальні питання: перебирання правлячої комуністичної партії в Україні і її найвищого керівництва на себе владних функцій, посилення ролі секретних каральних служб у нищенні паростків демократії та решток свобод особистості. Окрім цього, Р. Пиріг та А. Давидюк, як й деякі інші дослідники, піднімають вперше питання щодо важкої долі близьких родичів провідних політичних опонентів влади (О. Грушевський, Р. Коцюбинський). Так, А. Давидюк з трагедії родини Коцюбинських робить висновок: по-перше, розправи не уникали навіть ті, хто вів боротьбу за «генеральну лінію партії»; по-друге, в системі масових більшовицьких репресій проти народу брат повинен відповідати за брата, дружина – за чоловіка.

В наступній російськомовній колективній монографії під редакцією Ю. Шемшученко [53] робиться ґрунтовне узагальнення трагічних подій того часу. Колективом авторів документально обґрунтовується важливе концептуальне положення: в 20-х – на початку 50-х рр. в Україні фабрикувались судові процеси і здійснювалась позасудова розправа над людьми, знищувались представники різних верств українського суспільства. Автори ілюструють, як створювались жорстокі закони тих років, аналізують конкретні архівні справи, викривають тодішню систему судочинства. Констатується, зокрема, що чисельність КП(б)У в 1937 р. скоротилась в порівнянні з 1934 р. на одну третину. До XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) 55 з 62 членів ЦК партії республіки, обрані на XIII з'їзді влітку 1937 р., репресовані [53, с. 32-34]. Показовими, в контексті винищення партпрацівників, є статті провідних вітчизняних дослідників А. Наберухіна, О. Довганич, О. Бажана [54-56], в яких висвітлені репресії проти окремих партійних функціонерів (М. Кіллєрога, І. Мондока та ін.) в різних регіонах України, особливо на Західній. Більшістю авторів доводиться теза про те, що західноукраїнські землі, а особливо інтелігенція та представники влади, перебували під особливою «опікою» органів держбезпеки.

Осібнo доцільно виділити праці стосовно питань депортації як засобу реалізації репресивної політики. Найґрунтовнішою серед досліджень цього аспекту можна вважати монографію історика І. Винниченка, предметом якої стали саме такі прояви тотального терору в Україні як депортації, заслання, вислання [57]. В підґрунтя дослідження покладено матеріали так званих «закритих архівів». Зазначено, що сам механізм ліквідації куркульства наприкінці 20-х рр. складався з двох частин: конфіскація майна і виселення людей [57, с. 18]. В наступних його дослідженнях звертається особлива увага на таке принципове питання. Поряд з депортацією як репресивною мірою, держава «вдосконалила» кримінальний кодекс. Зазначається, що кримінальна відповідальність дітей починалась вже з 12 років із вживанням всіх заходів покарання – аж до розстрілу [58]. Дослідник В. Жезицький,

погоджуючись із концептуальним наповненням цього питання, яке панувало на той період часу, відмічає, що саме в другій половині 30-х рр. за кількістю виселених сімей подібні заходи не мали аналогій в усій попередній практиці [59]. Головна думка, яку відстоює дослідник, містить тезу: політичні репресії в Україні у 20-30-х рр. виступали важливим засобом формування і функціонування тоталітарної системи, вони спрямовувались вищим політичним керівництвом країни і республіки. В. Жезицький вважає, що особливо масового характеру набули політичні репресії громадян у другій половині 30-х рр., коли заарештовано близько 300 тис., насильно депортовано десятки тисяч громадян республіки [60].

До речі, І. Винниченко не перший, хто звернув увагу на «особливості та певні метаморфози» КК УСРР-УРСР. Ще в 1992 р., а згодом в 1994 р. опублікована дуже важлива і така потрібна серія невеликих за обсягом російськомовних праць вітчизняних дослідників А. Мироненко та А. Бенько, предметом яких стало дослідження ричагів силового тиску на українське суспільство в міжвоєнний період [61-63]. Авторами слушно підкреслено, що новий Кримінальний кодекс України, який вступив в дію з 1 липня 1927 р., значно погіршував становище населення в Україні. 47 статей КК УСРР передбачали смертну кару, з 15 грудня 1930 р. – вже 51 стаття [63, с. 3-6]. Оприлюднюється сумна статистика – знищені практично всі громадяни України, які раніше притягувались до відповідальності по обвинуваченню в співпраці з Центральною радою, в «націонал-ухильництві», хто проходив по «шахтинському процесу», по справам про «Промпартії», «СВУ», «УНЦ» і ряду інших сфабрикованих раніше процесів. Підтверджено, що тисячі громадян України в 1937 р. і пізніше репресовані за «участь» в діяльності «ПОВ», «Об'єднаному троцькістсько-націоналістичному блоку на Україні» та інших міфічних націоналістичних групах і об'єднаннях [62, с. 7].

Як вже зазначалось, в сучасній українській історіографії проблеми масових політичних репресій починають розроблятись різні аспекти та напрямки досліджень.

Помітним для дослідників і важливим для подальшої розробки проблеми державного терору постає «інтелігентське спрямування» репресій, тобто гоніння на творчу та технічну інтелігенцію. Даний аспект починає не одноразово виступати об'єктом дослідження в працях провідних вітчизняних дослідників. Визначальним стає розробка теми такими провідними вітчизняними фахівцями як Г. Касьянов [64] та Р. Пиріг [65]. Паралельно виходять в світ монографії та чисельні статті з даного питання. С. Старовойтова на початку 90-х рр. одна з перших дослідила репресії в 20-30-х рр. стосовно творчої інтелігенції. В монографії авторка зауважує, що наприкінці 20-х – початку 30-х рр. проводилася «реорганізація» та «чистка» ВУАН. Одним з показових судових процесів-спектаклей, на її думку, була «справа українських есерів». Авторка справедливо вважає, що справа українських есерів мала чітко визначену національну специфіку, яка проявляла ще одну мету влади: засудити можливу в перспективі боротьбу української інтелігенції за незалежність України, за її суверенний розвиток [66]. Звертається увага на те, що в 30-ті рр. першою жертвою нелюдської машини адміністрації необюрократів стала ВАПЛІТЕ. Підраховано, що із 500 видатних поетів, письменників міжвоєнного періоду залишилися в живих лише 176 митців [66, с. 29-32]. Дослідники Г. Горбань та Л. Батюженко в невеликій праці також піднімають зазначені питання, звертаючи увагу краєзнавців та широкого загалу на трагічну долю письменників Прикарпаття [67].

В другій половині 90-х рр. ХХ ст., в контексті вище зазначеного напрямку, починають з'являтися одні за одними монографії та наукові дослідження В. Граб [68], І. Верби, В. Гусєва [69; 70], В. Очеретянко [71; 72], Л. Сухотеріної [73], Г. Бут, О. Бут [74], С. Гнітько [75], Б. Кияк, О. Проскура [76], О. Юркової [77] в яких підняті принципово важливі, для з'ясування особливостей терору проти вище зазначених верств населення республіки та представників професій, різнопланові питання: проблема публічних судових процесів проти інакомислячих на початку 20-х рр. («Центр дій», «Київський

обласний центр дій»), сексотство та інформаторство в світі науки (К. Штепа), історія та функціонування органів політичної цензури в Україні (в системі Наркомосу та Держполітуправління УСРР), боротьба з «економічною контрреволюцією» та маловідома широкому загалу «Будьонівська справа» над шахтарями (друга половина 30-х рр.), трагічні долі науковців Київської історичної школи М. Грушевського та ін. Думки більшості авторів сходяться по основним тезам: 1) висловлюється жаль, що в кінці 80-х – на початку 90-х рр. до сфальсифікованих процесів безпідставно зараховано процес «Центру дій», за яким проходило ряд найбільш авторитетних представників української інтелігенції. Наголошується, що постійні чистки професорсько-викладацького складу, студентства усували від роботи найбільш визнаних і авторитетних вчених, позбавляли студентських квитків талановиту молодь (В. Очеретянко); 2) на відміну від процесів початку 20-х рр., переважно політичного змісту, з метою зруйнувати альтернативні партії, процеси середини 20-х рр. над технічною інтелігенцією мали іншу специфіку. Вони спрямовані на виправдовування виробничих невдач (Л. Сухотеріна); 3) наприкінці 20-х рр., коли прискорені темпи в усіх сферах суспільства стали нормою життя, почалося і форсоване «перевиховання» старої інтелігенції. Так з'явилась, зокрема, сумнозвісна «Шахтинська справа», яка стала початком «великого терору». Головною метою суду була необхідність підтвердити, по-перше, наявність класової боротьби і, по-друге, визначити її загострення. Отже, «шкідництво класових ворогів» повинно стати аргументом, за висловом київської дослідниці С. Гнітько, для наступних репресій.

Поступово все більше й більше розширюється різноплановість напрямків та багатоаспектність розробки вітчизняними дослідниками проблемної теми. Необхідно зауважити, що в кінці ХХ ст. стан розробки цих напрямків перебував на початковій стадії, дослідники лише пробували сили в нових темах. Питання щодо «селянської лінії» в контексті репресивної діяльності висвітлюється в монографії Є. Шаталіної [78], яка побачила світ в

1997 р. Авторка висвітлила передумови, причини, перебіг та наслідки депортацій «куркулів» та «підкуркульників». Заперечується теза про псевдоактивність самих селян щодо виселенства їх односельців, а також нібито «процес йшов знизу, а власті ні при чому» [78, с. 24]. Зроблено важливий висновок про те, що непослух центру існував, але якщо з'являлась для цього примарна можливість. Подібний аспект на даному етапі розвитку історіографії проблеми розробляється відомим вітчизняним істориком В. Марочко, який має в своєму активі величезний науковий доробок (зокрема, щодо голодомору 1932-1933 рр. в Україні). Тим не менш, важливим для розробки нашої теми є наступне спеціальне дослідження історика, в якому справедливо підкреслюється, що система породила карально-репресивні заходи, використовуючи їх як засіб упокорення населення: селян, робітників, службовців, творчої інтелігенції. Історик стверджує: репресії проти економістів-аграрників, кооператорів, службовців Наркомзему, науково-дослідних установ, агрономів, як свідчать матеріали архівних справ, партійно-державні органи влади пов'язували з ідеєю та здійсненням масової колективізації [79].

В 90-х рр. ХХ ст. серед нових напрямків дослідження масових політичних репресій міжвоєнного періоду з'являються релігійні (церковно-сектантські) аспекти державного терору. Цей аспект все частіше стає предметом активних наукових студій. Але на жаль, він недостатньо представлений на монографічному рівні.

Виключно даній темі присвячені наукові розвідки Н. Рубльової [80], В. Пащенко [81], Г. Славути [82]. Так, В. Пащенко в своїх ранніх дослідженнях, після опрацювання документів та матеріалів, спростовує чимало міфів за радянських часів про православну церкву. Один із них про обновленський рух. Він робить принциповий висновок: цікавість до обновленського руху в кінці 20-х – на початку 30-х рр. втратили не тільки віруючі маси, але й влада, оскільки він не виправдав надій на розкладання патріаршої церкви. Тож не дивно, що наприкінці 20-х рр. обновленців почали

все частіше зараховувати, як і ортодоксальне духовенство, до табору контрреволюціонерів. Чимало з них не уникли репресій 30-х рр. Певним підсумком наукової діяльності дослідника стала ґрунтовна монографія [83].

Науковець Г. Славута, перейнявши наукову ініціативу на себе, звернула увагу на чистки серед віруючих працівників освіти в 20-х рр. Вона справедливо вважає, що саме в результаті того, що ЦК КП(б)У в резолюції «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (1928 р.) поставив перед спілкою працівників освіти завдання розгорнути широку роботу серед учительства щодо притягнення його до активної участі в антирелігійній пропаганді, в боротьбі з «релігійною пошестю», по країні прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – «чистка» студентсько-викладацького складу.

Дослідженням юридичного підґрунтя, процесу створення репресивного апарату, функціонування його механізму, а також вивченням місця та ролі партії, держави, органів держбезпеки та відповідного керівництва в створенні каральних органів й організації їх діяльності займається ряд таких вітчизняних істориків як В. Ченцов, С. Кульчицький, М. Шитюк, Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, О. Пшенніков, С. Кокін [84-91]. В переважній більшості, їх дослідницька діяльність має як узагальнюючий характер, що вносить суттєві корисні зміни до загальної концепції та розробки проблеми, так і вузько-проблемне окреслення. До речі, цей напрямок найбільш розроблений і представлений ґрунтовними дисертаційними та монографічними дослідженнями, науковими розвідками на сторінках провідних журналів України та світу не лише за їх авторства, тому й зупинимось на цьому напрямку більш детально.

Серед праць в рамках зазначеного напрямку виділяється науковий доробок В. Ченцова, в якому піднімається на новий науковий рівень розробки проблема цензури та політнагляду за громадянами республіки на зорі зародження репресивного державного механізму, і як крайня форма прояву – влаштовані в 20-х рр. відкриті судові процеси над відомими

представниками релігійного культу та іншої професійної приналежності. Для історика напрямок його досліджень оформився ще в 1992 р., коли відбувся захист його дисертації [92]. В. Ченцовим взяті за основу документи органів державної безпеки як джерело з вивчення соціально-політичній історії України в 1921-1925 рр.

Масштабним характером, ґрунтовністю дослідження вирізняються ґрунтовні монографії історика [85; 86], які вийшли в світ в кінці 1990-х та одна з яких перевидана на початку 2000-го року. Вони є спробою вивчення історії політичних репресій з різного ракурсу на основі залучення широкого комплексу нових архівних джерел, головним чином документів радянських органів держбезпеки. Зокрема, в монографії під назвою «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки» доведено, що наприкінці 20-х рр. система органів державної безпеки склалася організаційно, структурно і функціонально, забезпечуючи специфічними силами, засобами, методами реалізації політики комуністичної партії. Повноваження НК в застосуванні репресивних заходів багато в чому залежали від політичних обставин, які склалися [86, с. 48-49]. В. Ченцов робить ряд головних висновків. Після закінчення громадянської війни ДПУ здійснювало інтенсивні репресії щодо т. зв. контрреволюціонерів. В останні роки бойових дій, напередодні введення НЕПу, політичні репресії спрямовані проти реальних сил, що намагалися повалити більшовицький режим. В 1921-1922 рр. каральні акції розповсюджувалися на опозиційні кола, які містили в собі потенційну загрозу існуючому ладу. Тим не менш, в період розгортання нової економічної політики керівництво держави відмовилося від масштабних каральних акцій проти політичних опонентів. Наголос зроблений на таємні методи боротьби з опозицією (агентурне спостереження, провокацію, дискредитацію, показові процеси і т. ін.) [86, с. 97-111]. Наприкінці праці історик робить остаточний важливий підсумок: особливістю політичних репресій кінця 20-х рр. є фальсифікація кримінальних справ, фабрикація показових судів. Необхідність зміни політичного курсу країни і перехід до

тоталітарної системи вимагали обґрунтування, яке треба створити будь-якими можливими засобами. Політичні ж репресії відігравали в цій справі не останню роль. Репресії, які застосовувались щодо українського селянства в 1920-1922 рр., так і не змогли викоренити повстанський рух [86, с. 177-209].

В контексті зазначеного напрямку активно розробляється питання щодо долі керівників органів держбезпеки, слідчих, прокурорів тощо, які в більшій або меншій мірі сприяли ескалації насилля в найбільш трагічних 30-х. Тут слід найбільше виділити оприлюднені результати наукових пошуків, в яких відбито обставини справ щодо тих працівників органів держбезпеки, які самі стали жертвами репресій. До робіт про репресованих «чекістів» та їх жертв можна віднести дослідження С. Скотнікова [93; 94], В. Бурденюка, В. Мариніна [95], В. Ковалю [96]. Не остання увага звертається на особу М. Бачинського, начальника Української робітничо-селянської міліції, заступника народного комісара НКВС УРСР, по кримінальній справі якого проходила велика кількість керівних співробітників органів НКВС України. Дослідники наполягають, що саме 1937 р. розпочались масові арешти працівників різних структур, від яких гіпотетично відчувала загрозу влада.

Не оминуло увагою наукове співтовариство факт виходу в світ ґрунтовної монографії відомого історика С. Кульчицького [97]. Зокрема, науковці М. Дмитрієнко та Д. Табачник погоджуються із концепцією, яку вчений відстоює. Немає підстав і нам з нею не погодитись. Дійсно, видається вірним, що діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, центр припинив її на початку 30-х рр. і репресіями ліквідував негативні для себе наслідки національно-культурного піднесення [98]. Подальші напрацювання в даному напрямку досліджень, аналіз документів та матеріалів, дали С. Кульчицькому можливість стверджувати, що для місцевого партійно-радянського апарату самостійність чекістів стала явищем небажаним і навіть загрозливим. Започатковане з часів В. Леніна використання органів державної безпеки для нагляду за партійно-радянськими органами на місцях розвинуте і вдосконалене Й. Сталіним.

Документи галузевого архіву СБУ, виявлені істориком, неспростовно доводять, що придушення троцькістської опозиції стало одним з основних напрямків роботи ДПУ УСРР [99]. В контексті останнього, вчений Я. Калакура уточнює важливу тезу – в соціальному відношенні в числі репресованих в 20-ті рр. переважали представники українського селянства та інтелігенції, а в 30-ті рр. – робітництво, колгоспники, працівники каральних органів. Він стверджує, що більшість «показань» досягались злочинним шляхом, фізичними методами дізнань. Позасудові ухвали приймалися на основі звинувачень, висунутих без слідства або лише на підставі «особистого зізнання» репресованого.

Важливою в розумінні юридичного оформлення безправ'я простих громадян постає дослідження С. Кульчицького та Т. Вронської [100; 101]. Авторами зроблена вдала спроба охарактеризувати систему внутрішніх паспортів як елемент тоталітаризму. Підкреслюється важливий факт, що в 1927 р. вигнання за межі Радянського Союзу проголошено безстроковим, а ще з початку 20-х рр. в губернських реєстраційно-статистичних відділах ДПУ існував облік «неблагонадійних» у вигляді алфавітної картотеки. Без згоди цих відділів людина не могла отримати дозволу на влаштування на роботу, виїзд за кордон, зміну прізвища та призов на військову службу. Відстоюється теза про те, що такого сплеску боротьби репресивно-каральних органів по виявленню «нелояльного елементу» країна ще не знала [100, с. 34-39].

Деякі праці наступного провідного вітчизняного історика М. Шитюка вже розглянуті в першому розділі. Величезний науковий доробок вченого буде підданий ґрунтовному історіографічному аналізу в наступному підрозділі нашого дослідження. Треба зазначити, що окрім ключових питань репресіології, М. Шитюк звернув особливу увагу на цілий ряд специфічних питань, а саме, на регіональне впровадження органами НКВС наприкінці 30-х рр. операції по ліквідації куркулів, які повернулися на Миколаївщину після відбуття покарання [102]. Історик, використовуючи матеріали фондів

вітчизняних архівосховищ, досить детально висвітлив особливості проведення національних операцій НКВС. Зазначено, що чималий відсоток громадян республіки інших національностей проходили в сфабрикованих слідчих справах за приналежність до різноманітних іноземних розвідок [103].

До найбільш фактологічно повних та глибоких за змістом робіт, що охоплюють всі аспекти репресивної діяльності каральних органів за певні періоди радянської історії, на думку провідних істориків, є сенс віднести, перш за все, ґрунтовні монографії Ю. Шаповала [104; 105]. Треба зазначити, що праця «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» стала першим комплексним дослідженням проблеми політичних репресій в Україні, через багатогранність поставлених та вирішених автором проблем. Історик побудував її на архівних матеріалах, переважно на документах ДПУ-НКВС-МДБ, «закритих» архівах, які десятиріччями недоступні навіть для фахівців. Спираючись на згадані матеріали, він проаналізував складний, а часом трагічний перебіг суспільно-політичних подій в Україні 20-х – початку 50-х рр., відтворив замовчувану раніше історію гучних політичних процесів, маловідомих сфабрикованих справ, окремі людські долі, понівечені жахливою «механікою» сталінізму. Справедливо зазначається, що проведення «форсованої колективізації» з її «розкуркулюванням», примусові хлібозаготівлі, які призвели врешті-решт до голодомору 1932-1933 рр., – в усьому цьому слід обвинувачувати не лише Й. Сталіна, а й його українських колег: С. Косіора, П. Постишева, В. Чубаря, Г. Петровського, П. Любченка, М. Скрипника, М. Демченка, В. Балицького, М. Хатаєвича та ін. Вони, за словами автора, безперечно багато знали і багато чого робили свідомо [105, с. 50]. Ю. Шаповал й в наступні роки продовжив роботу над цією тематикою, результатом чого стало спеціальне дослідження, присвячене визначенню коріння «волобуєвщини» [106].

Вже зазначалось, що на початку 90-х рр. XX ст. провідною тематикою стають питання показово-відкритих судових процесів в різний період панування більшовицької влади на теренах України. Не залишились осторонь

цієї проблематики й Ю. Шаповал та В. Пристайко, які випустили в світ спільну монографію [107]. На думку переважної більшості дослідників, структура праці за їх авторства обрана вдало: перший розділ «Пролог великого терору» являє собою авторське дослідження ходу, місця і ролі процесу в справі «СВУ» в історичному контексті 20-30-х рр., другий – «Справа «СВУ»: документи і матеріали» включає в себе добірку документів і матеріалів, переважно архівних, що стосуються цієї справи, які практично публікуються вперше. Щоправда, тема і обсяг книги не дали змоги авторам детальніше прослідкувати долю вершителей процесу «СВУ». Деякі дослідники вважають, що доречно хоч якоюсь мірою торкнутись подій 1932-1934 рр. на партійно-державному олімпі УСРР [107, с. 130-132]. Їх монографія та ряд інших спеціально присвячених цій темі наукових розвідок [108-110], відповідають на питання, з якою метою організовано цю справу, чому підсудні, до яких належало чимало відомих українських інтелектуалів, визнавали безпідставні обвинувачення на свою адресу, як склалися в подальшому їхні долі, а також долі «режисерів» з ДПУ, котрі керували процесом. Зокрема, В. Пристайко в окремій статті не забув також згадати й про справу «УНЦ». Він справедливо говорить про те, що вістря слідчих дій спрямовувалось проти некомуністичних партій, які діяли в ті часи в Україні. Більшість осіб, яким інкримінувалась участь в УНЦ, були службовцями, працювали в системі народної освіти, в наукових закладах. До них приєднали і двох видних діячів української науки – академіків М. Грушевського та М. Яворського.

Зазначимо, що значна кількість публікацій присвячена саме справі «СВУ». В них висловлюються принципово важлива думка про те, що більшість заарештованих по «справі СВУ» дійсно пройнята антирадянськими почуттями. Окрім вищезазначених фахівців даним питанням в цей період займається історик В. Даниленко [111], дослідники Л. Соколова, Л. Латишева [112], Ю. Лавров [113]. Останній доречно виокремлює справжній «СВУ»

(Союз визволення України) початку 20-х рр. від міфічного – кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст.

В контексті іншого політичного судового процесу початку 30-х рр., позитивним, на думку істориків та рецензентів є те, що згадувані вище В. Пристайко та Ю. Шаповал в черговій ґрунтовній монографії «Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934)» [114] одні з перших використали нові унікальні документи, виявлені ними в ДА СБУ [115; 116]. Видається вдалою структурування документального матеріалу на три розділи: перший присвячено передню погрому ВУАН і закриттю інституцій М. Грушевського; в другому висвітлюється питання арешту академіка та механізму творення процесу «УНЦ»; третій присвячений останнім декільком рокам життя та діяльності історика до його трагічної смерті. Критиками слушно зауважено, що деякі аспекти проблеми досить ґрунтовно висвітлені іншими авторами. Тим не менш, характер джерел дозволив авторам монографії краще дослідити важелі й механізми відносин влади з істориком і представниками його наукової школи, краще зрозуміти внутрішні мотиви вчинків партійного керівництва щодо національної інтелігенції, її стратегію і тактику в цьому питанні.

Окремо продовжує розроблятися тематика, присвячена чекістам, які часто ставали жертвами репресій. Ю. Шаповал та В. Золотарьов в спільній ґрунтовній статті недаремно звернули увагу на особу К. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу (1937 р.), засудженого до розстрілу в 1938 р. Автори справедливо вказують, що коли ми згадуємо, скажімо, письменників І. Багмута, Г. Епіка, М. Куліша, В. Підмогильного та ін., то слід також пам'ятати, що за ґрати вони потрапили завдяки ордерам на арешт, які підписував в 1936 р. начальник УНКВС по Харківській області К. Карлсон [117].

В. Золотарьов в серії наукових розвідок вдався до аналізу певної кількості біографій репресованих чекістів СРСР, склавши щось на кшталт словника [118-120]. Важливою постає дослідницька увага автора до

начальника Управління Робітничо-селянської міліції НКВС УРСР (в липні-листопаді 1937 р.), майора державної безпеки Я. Камінського. Він зазначає, що останній брав активну участь у фабрикації справ «УНЦ» (за яким проходив М. Грушевський як керівник) та «Військово-офіцерської організації «Весна».

Як бачимо, простежується певна закономірність: більшість дослідників звертають наукову увагу на долі видатних людей, які попали під жорна репресивної машини. Долі ж пересічних громадян, часто, залишаються десь на другому-третьому плані.

Наприкінці 90-х рр. В. Пристайко, Ю. Шаповал, О. Пшенніков, О. Рубльов на правах провідних фахівців в цьому питанні, на широкій джерельній базі в серії спеціальних досліджень, присвячених Соловецькому табору [121-123], розглядають процес еволюції органів державної безпеки. Історики підсумовують: в 30-х рр. відбувалась партійна «чистка», ось чому за такими справами, як «УНЦ» (1932), «УВО» (1933), «Об'єднання українських націоналістів» (1934), «Контрреволюційна боротьбистська організація» (1935, 1937), «Українська контрреволюційна націоналістична організація» (1936) та ін. проходили представники української інтелігенції, діячі з партійного й державного керівництва.

Подальші пошуки документів та їх аналіз привели до публікації О. Пшенніковим та С. Кокіним спільної наукової студії. Автори зацікавились методами, які використовували працівники НКВС для «викриття» «військово-фашистської змови у Червоній армії». Ними підготовлені тематичні добірки документів з архівних кримінальних справ репресованих в 1936-1937 рр. військових керівників Київського військового округу [124]. Один з висновків, який роблять автори, досить ґрунтовний: збільшення арештів в другій половині 1936 – на початку 1937 рр. значною мірою пов'язане з ходом слідства в справах «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру».

Продовження «соловецької тематики» отримало в наступному серйозному виданні. В 1998 р. виходить 2-й том праці під назвою «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т.» [125], в якому міститься продовження науково-аналітичної розвідки «Шлях на Соловки». В ньому друкуються документи з тюремних справ, а також унікальні матеріали оперативної розробки соловецьких в'язнів. Окрім цього виходять дослідження, в яких містяться документальні нариси про трагічні долі українців, замордованих і розстріляних в колимських таборах ГУЛАГу, а тепер офіційно реабілітованих. В продовження публікується збірник, до якого увійшли матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 р. [126]. Зазначено, що 3 і 4 листопада 1937 р. більшовики розстріляли в урочищі Сандармох на околиці Медвежогорська, що в Карелії, і закопали 515 доставлених із Соловецької тюрми політв'язнів, з них 189 українців [127].

Сутність сучасних наукових розробок щодо проблеми виявлення та аналізу документів, пов'язаних із жертвами розстрілів органами НКВС, можна прослідкувати за спеціальними розвідками таких вітчизняних дослідників як О. Гранкіна, О. Лошицький, М. Роженко, Е. Богацька [128-130]. Підтверджено, що тіла 9439 чоловіків та жінок, віднайдених в центрі Вінниці в 1943 р., пролежали в землі в середньому 5-6 р. В працях ведеться документальна мова й про злочини в Биківні. Опубліковано документальні матеріали колишніх спецслужб, пов'язані з масовими політичними репресіями на Київщині. Дослідники все більше знаходять матеріалів, які підтверджують факт, що на околиці Києва, в лісі біля селища Биківня, починаючи з 1929 р. «великого перелому» і аж до Вітчизняної війни сталінські кати заривали свої жертви. Попередні підрахунки свідчать, що там знаходяться від 200 до 300 тис. так званих «ворогів народу» [131].

Необхідно відзначити початок розробки нового, паралельного напрямку в розробці досліджуваної нами теми – питання визначення необхідності пошуку ефективних та негайних шляхів реабілітації

репресованих і діяльності різних органів та установ в цьому спрямуванні. Це питання не входить в предмет нашого дослідження, але так чи інакше, безпосередньо його торкається. Найкращим чином про тенденції та здобутки цього напрямку діяльності вчених, за словами дослідника О. Мусієнко, свідчить робота «Мартиролога України» по виявленню й оприлюдненню списків невинних жертв окупаційних режимів. Дослідник підкреслює, що вже напередодні проголошення незалежності України щойно заснований тоді «Мартиролог України» мав змогу ретельно вивчити судово-слідчі справи на той час уже реабілітованих літераторів республіки – жертв сталінського терору – і випустити в світ поминальник «З порогу смерті». Черговим етапом в діяльності СПУ «Меморіал» стала робота над тритомником «Олтар скорботи» (І-ий том – мартиролог українського письменства, II-ий том – мартиролог української культури, III-ій том – мартиролог української науки) [132].

Отже, узагальнення та аналіз літератури та джерел з проблем масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду дозволяє зробити такі висновки. Сучасні дослідники сходяться на думці, що державний терор лежав в самій природі більшовизму (а не лише в особі Й. Сталіна), а події початку 20-х р., і кінця 30-х виявляють дію одного й того самого механізму. Політичні ж процеси кінця 1920-х – початку 30-х рр. – це інспіровані ДПУ УРСР операції для прикриття провалів сталінської політики «економічних стрибків». Дослідники спростовують стереотип радянської історіографії, що поєднував повстанський рух з кримінальним бандитизмом, дискредитуючи таким чином важливу складову частину національно-визвольних змагань українського народу 1917 – першої половини 20-х рр. Доводиться, що ленінський терор спрямовувався проти елітарних класів – в першу чергу проти великої буржуазії та національної аристократії, дворянства. Дослідники підтверджують, що одним з головних завдань, яке вирішувала тоді влада, стала ліквідація професійних військових та політичних опонентів, що становили пряму загрозу для нового режиму.

Нами умовно визначено основні змістовні групи, в межах яких за різними напрямками йшов розвиток історіографії проблеми та розширення джерельної бази. Репресіологія представлена різноманітними напрямками та аспектами дослідження, різним рівнем «відповідальності» та достовірності оприлюдненої інформації. Детальний розгляд цього виру праць та напрямків, які з'явилися за перше десятиліття доби незалежності України, йшов в контексті наступної схеми. Необхідно зазначити, що певні її критерії та засади визначені за класифікацією, яку пропонує історик В. Нікольський [133]. Так, поява історіографічних фактів на тлі соціокультурних факторів в перше десятиліття доби незалежності України проходила в рамках умовно об'єднаних змістовних груп: 1) аналізи певних архівно-слідчих справ або їх комплексів; якісне піднесення джерелознавчих та історіографічних праць, роботи статистичного та соціологічного змісту, бібліографічні покажчики, мемуарна література (М. Павлов, С. Білокінь, Р. Подкур та ін.); 2) дослідження юридичного підґрунтя, процесу створення репресивного апарату, функціонування його механізму, а також вивчення місця та ролі партії, держави, органів держбезпеки та відповідного керівництва в створенні каральних органів й організації їх діяльності (В. Ченцов, М. Шитюк, Ю. Шаповал, О. Бажан, І. Винниченко та ін.); 3) наукові праці та розвідки за різноманітними аспектами та певними напрямками — економічна контрреволюція, репресії щодо технічної та творчої інтелігенції, селянства та інших верств населення, депортації, національні та галузеві аспекти репресій тощо (Є. Шаталіна, Н. Рубльова, О. Проскура, З. Лихолобова, В. Репринцев та багато ін.); 4) узагальнюючі дослідження за історичними періодами радянської доби (Л. Беренштейн, Ю. Шемшученко); 5) персоналії жертв тоталітарного режиму (Р. Пиріг, А. Давидюк, О. Гранкіна, Е. Богацька та ін.). Необхідно одразу зазначити, що кожна праця певного історика чи дослідника може представлена як в одній так і іншій умовній групі, а іноді — й в усіх групах одночасно.

3.2 Новітня історіографія масових політичних репресій міжвоєнного періоду: перспективність подальших досліджень

Наукова діяльність вітчизняних вчених на початку ХХІ ст. створила сприятливі умови для подальшого якісного та повноцінного розвитку історіографії масових політичних репресій. Історики та дослідники значно розширили коло наукових проблем, пов'язаних з репресіологією. Почали використовуватись більш жорсткі критерії та методи із опрацювання документальних матеріалів та залучення їх до наукового обігу, праці стали на багато ґрунтовнішими та соліднішими. Відбулись та активно проводяться й зараз захисти вітчизняними вченими дисертацій, присвячених ключовим питанням державного терору та масових політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні. Кожного разу дослідники торкаються проблеми рівня розробки визначеної теми, долучаючись до процесу становлення історіографії досліджуваної нами проблеми. Стався певний прорив в розробці малодосліджених аспектів, з'явилися поодинокі історіографічні праці, присвячені безпосередньо різним проявам державного терору. Тому цей підпункт набуває особливої ваги та займає у відсотковому відношенні найбільше місця в нашому дисертаційному дослідженні.

Як зазначено вище, джерельна база проблеми значно розширилась, збагатившись різними видами епістолярних та документальних джерел. З-поміж багатьох видів джерел мемуари зберігають за собою особливе значення, адже дозволяють поглянути на той період життя республіки очима сучасників. В таких працях аналізуються певні складові джерелознавчого характеру, але окремі публікації лише накреслюють напрямки досліджень, вводять до наукового обігу відповідні архівні матеріали та особисті спогади репресованих громадян республіки. Так, Б. Буяльський опублікував спогади О. Трачука про 1937-1940 рр., які є прямим підтвердженням катувань в лабетах НКВС [1]. Дослідники П. Слободянюк та Ю. Телячий на основі архівних документів і щоденника очевидця тих соціальних потрясінь

О. Радченко досить доступно та популярно висвітлили офіційну політику органів радянської влади щодо українського селянства та її наслідки в період трагічних подій колективізації та голодомору 1930-х рр. в Україні [2]. Колектив авторів на чолі з П. Слободянюком в наступній монографії відійшли від загальної проблематики, зосередивши головну увагу на жертвах сталінських репресій – педагогах в одному з регіонів України [3].

Окрім використання свідчень поодиноких свідків беззаконня, до праць залучаються й групові спогади. Характерним прикладом таких процесів є унікальна книга Г. Гордасевича, яка опублікована в 2002 р. у Львові [4]. Це опис-спогади трагічної долі 115 українських жінок-політв'язнів комуністичних тюрем та таборів, дружин, сестер, матерів відомих в першій половині ХХ ст. активних учасників боротьби з тоталітарним режимом. Книга містить величезний документальний матеріал. В ній вказується, зокрема, на трагічну долю родичів репресованих громадських діячів – М. Петлюри та Ф. Петлюри, К. Грушевської та ін. В іншій книзі розкриті трагічні долі колишніх політв'язнів та членів їх родин, – нині реабілітованих, – що постраждали від репресій за часів тоталітарного режиму в Україні [5].

Цікавою є книга літературознавця, культуролога і публіциста Ю. Лавріненка (1905-1987 рр.), в якій автор намагався максимально подати імена репресованих в 20-30-х рр. ХХ ст. діячів радянської України [6]. Те, що зроблене, розпочато ще 1948 р. в Німеччині в таборах для переміщених осіб, а потім продовжено в Нью-Йорку. В 2005 р. ця книга опублікована без виправлень, саме так, як задумав її автор.

На початку ХХІ ст. продовжується активне систематичне розширення джерельної бази дослідження. Аналіз джерел монографій та дисертацій, а також спеціальних досліджень з досліджуваної нами проблематики дає змогу про це традиційно говорити. В більшості монографій та дисертацій вітчизняних дослідників матеріали фондів архівосховищ, архівно-слідчі справи займають панівне та гідне становище. Документи, залучені до монографій, дають їх авторам гарну можливість документально підтвердити

факт остаточної ліквідації куркульства як класу, скласти уяву про «контрреволюційні» виступи куркулів проти цієї політики, про антиколгоспні настрої серед селянства, що потребувало негайно втручання органів ДПУ-НКВС із застосуванням рішучих жорстких репресивних мір. Склалась чітка картина щодо становища нацменшин, інтелігенції та ін. в тисках репресій. Щоб побачити, як влада поступила із громадянами республіки, які становили їй загрозу, історики та дослідники продовжують активно звертатись до матеріалів архівно-слідчих справ. Це дало їм вкотре змогу зробити важливий висновок, що з 1931 по 1938 рр., певний відсоток вироків щодо громадян республіки склало засудження до заслання на Північ терміном на 3 роки., до 8-10 рр. ВТТ, виселення за межі країни. Але більшість вироків, особливо в 1938 р., стосувалися смертної кари.

В 2006 р. це питання піднято на дисертаційному рівні Е. Петровським. Він вважає, що архівно-слідчі справи репресованих в 1937-1938 рр. є найбільшим за обсягом документальним масивом, яким можуть і повинні користуватись дослідники «великого терору» (з певними застереженнями, обумовленими чинним законодавством). На прикладі справ по засудженим на Одещині автор доводить, що їх єдиною метою стало отримання зізнань заарештованих в «скоєних» злочинах, а форми і методи здобуття до уваги не бралися [7; 8]. Дослідник підкреслює, що матеріали архівно-слідчих справ при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити багато невідомих сторінок історії масових репресій, розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дозволяють більш об'єктивно підійти до вирішення дослідницьких проблем. Використання при роботі з ними текстового, порівняльного, структурного та інших методів, а також комплексне використання цих матеріалів разом з іншими джерелами гарантує високий рівень достовірності отриманої інформації.

Такий вид джерел, як з'ясувалось, найкраще підходить за різними критеріями до табірної тематики, а також напрямків досліджень, предметом яких стала пенітенціарна система країни, ведення слідства та винесення ВМП

за вироками «найбільш гуманного суду в світі». Так, дослідники Д. Веденєєв та С. Шевченко звернулись до проблеми таборів. В 2001 р. вони опублікували збірник [9], в якому містяться нариси, науково-популярні статті історичної тематики про пошукові експедиції, що працювали на Соловках, в Архангельську, Республіці Карелія (Петрозаводськ, Медвежєгорськ, Сандармох), а також документальні розповіді про долі українських політв'язнів – визначних діячів розстріляного Відродження, митців, політиків, інших історичних осіб, репресованих за доби тоталітаризму. С. Шевченко свої нароби та результати досліджень оформив в одноосібній монографії «Архіпелаг особливого призначення» [10]. В наступні роки дослідник продовжив розробку даного питання [11].

Позитивно рецензентами та істориками відзначена публікація в 2003 р. в Києві 2-х томника, присвяченого розстрілам соловецьких в'язнів з України в 1937-1938 рр. [12]. Особливо рідкісним видаються матеріали, що містяться в третьому розділі праці. Завдяки ним дослідники мають змогу дізнатись про «внутрішньотабірну «змову» та проаналізувати документи з тюремних справ, а також матеріали оперативної розробки в'язнів» [12, с. 483]. М. Романенко розширив тему, висвітливши етапи вшанування громадськими організаціями та української влади пам'яті страченого в карельському лісовому урочищі Сандармох знаменитого «соловецького етапу» в складі 1111 політв'язнів-українців.

Певним проміжним підсумком стала діяльність видавництва «Смолоскип», яке в 2011 р. розпочало новий видавничий проект – друком вийшов перший том науково-документального видання «Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920-1930-х років». Це – публікація витягів з допитів, заяв репресованих в сталінські часи українських письменників та їхніх родичів [13].

Але найбільша увага, традиційно, прикута не лише до опублікованих джерел. Великий інтерес становлять, власне, наукові праці, в яких вже чітко

простежується концепція, думки авторів, робляться важливі та принципові висновки.

Темп на початку ХХІ ст. задають численні міжнародні науково-теоретичні конференції з досліджуваної проблеми, на яких піднімаються актуальні питання, обговорюються шляхи та заходи подальшої розробки теми. Так, на нашу думку, ключовими є конференції з таких тем: «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка» (Київ, 25 листопада 2000 р.) [14], «Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті» (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.) [15] «Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті» (Вінниця, 24 листопада 2005 р.) [16] та багато ін. На засіданнях робочих секцій та в доповідях висвітлено питання терору голодом, демографічних втрат населення, форми, методи та наслідки політичних репресій карально-репресивної системи тоталітарного комуністичного режиму. Описано специфіку розгляду судами справ у період тоталітаризму у 1920-1950-ті рр., репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу 1920-1936 рр., масові репресії проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінщини. Розглянуто державний терор як засіб легітимізації радянської влади в Західній Україні у 1939-1941 рр. Найбільш позитивних результатів в розробці різноманітних аспектів проблемної теми, як видно з пленарних засідань та роботи секцій згаданих конференцій, досягли такі вітчизняні дослідники та історики як С. Білоконь, В. Нікольський, М. Дорошко, М. Шитюк, В. Шкварець, Ю. Шаповал, В. Паліюк, О. Рубльов, В. Прилуцький, О. Удод, П. Соболь, І. Шуйський, І. Винниченко, М. Кузменко, В. Васильєв, А. Давидюк, В. Бондарчук, О. Романів, В. Окіпнюк, Г. Мокрицький.

Продовжують з'являтися роботи, в яких безпосередньо досліджується саме історіографія проблеми. В 2003 р. перевидається праця відомого українського історика-емігранта, вихованця і викладача Київського університету О. Оглоблина [17]. В ній простежено поступ національної

історичної думки за 1917-1956 рр. як в Україні, так і поза її межами. Зазначено, що наприкінці двадцятих років завдано декілька більш серйозних ударів по українській історичній науці (переслідування СБУ в 1929-1930 рр., ідеологічна чистка ВУАН 1930 р., депортація М. Грушевського до Москви (1931 р.) та його смерть (1934 р.), арешт багатьох істориків та офіційне засудження наукової діяльності історичних наукових установ та провідних українських істориків (1930-1932 рр.). В 1937 р. та 1938 р. (час так званої єжовщини) багато істориків як старшого, так молодшого поколінь заарештовані, заслані, покарані або зазнали тортур під час допитів, або ж загинули на засланні.

Того ж року виходить солідне шеститомне видання «Політична історія України. XX ст.: т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938 рр.)» [18], написаного переважно вченими, які безпосередньо пов'язані із науковою діяльністю Інституту історії України НАН України. В праці, подекуди даючи історіографічний аналіз попередніх праць, детально розглянуто питання встановлення комуністичної монопартійної системи, створення партійно-державної кадрової номенклатури (розділ II, автори – В. Греченко, Ю. Шаповал. – С. 83-144). На широкому колі джерел описано основні риси радянського тоталітарного режиму, його економічну політику, а також розкрито суть української радянської державності (розділи III, VII, автор – С. Кульчицький. – С. 145-220, 329-432). Велика увага приділена висвітленню ролі органів державної безпеки у системі тоталітарної влади (розділ V, автор – С. Кокін. – С. 261-276) та ін. Всі розділи так чи інакше взаємопов'язані між собою єдиною проблемою – масові політичні репресії міжвоєнного періоду. Колектив авторів ставить серйозні перед собою запитання-завдання: чому стались три голодомори, як розгадати загадку «Великого терору», яка кінцева мета політики модернізації 1930-х рр. На ці питання даються вичерпні відповіді.

З огляду на історіографічний дискурс, відомий вітчизняний історик С. Кульчицький звертає увагу на події, які відбулись в лютому 2006 р. Тоді

українські ЗМІ широко відзначили 50-річчя XX з'їзду КПРС. Фраза першого секретаря ЦК КПРС «на съезде не говорит о терроре» не повинна заводити в оману – стверджує історик. Зазначено, що в боротьбі за владу М. Хрущов зробив ставку на використання проти своїх суперників ретельно дозованої (щоб не зачепила його самого) інформації про сталінський терор [19]. На підтвердження цього С. Кульчицький говорить про те, що впродовж 1937-1938 рр. в Україні, коли певний час перебував при владі М. Хрущов, розглянули справи на 198918 осіб. Як результат – 62% розстріляні, 34,7% – відправлені в табори, 2,1% – ув'язнені в тюрми, 0,5% – засуджені до заслання, 0,3% – звільнені [20].

Вищезазначена теза знайшла підтвердження в одному із російськомовних посібників [21]. Підкреслюється, що після XX з'їзду КПРС, який засудив «культ особи» Й. Сталіна та його зловживання владою, радянська класична модель сталінізму замінена. Перелічивши дуже обмежений ряд «помилوک» і «крайнощів», які здійснив Й. Сталін, влада скерувала все розуміння лише на його особу. В 1970-ті ж рр. офіційне радянське ставлення до сталінізму та репресій в республіках, зокрема, полягало в тому, що «ленінські норми» порушені в «період культу особи», але основи системи, не дивлячись на це, збереглись.

В 2007 р. виходить ґрунтовна праця, предметом якої стали історіографічні україно-російські студії [22]. В книзі вміщено матеріали міжнародної наукової конференції «Україна – Росія: діалог історіографій», що проходила в Чернігові 22-25 серпня 2002 р. за участю істориків з Канади, США, Росії та України. В VI розділі «Сталінська репресивно-каральна система» книги висвітлюються актуальні проблеми сьогодення (до розділу ввійшли роздуми російського дослідника М. Петрова, українського історика Ю. Шаповала, дискусії за участю Т. Демченко, М. Бойка, О. Лисенка, В. Росстального).

Певний аналіз історіографії проблеми в рамках ряду спеціальних досліджень зробив Л. Місінкевич. Він вважає, що дослідження історіографії

середини 1950-х – початку 60-х рр. засвідчило наступне. Як правило, науковці в працях не заглиблювалися в «проблеми» сталінських перекосів соціалістичного будівництва та репресій [23]. Узагальнюючи досліджені матеріали, Л. Місінкевич пропонує власний погляд на процеси з увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., які проходили через певні етапи із відповідними заходами: 1) відкриття доступу до матеріалів спеціальних фондів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, пов'язаних із репресіями, і передача їх до державних архівів; 2) активізація роботи громадських організацій, утворення товариств політв'язнів та жертв репресій, формування історико-культурних просвітницьких товариств «Меморіал»; 3) розробка Державної програми увічнення пам'яті жертв сталінізму та створення Головної редакційної колегії з підготовки багатотомного науково-документального видання книг «Реабілітовані історією»; 4) формування регіональних (обласних) редакційних колегій, науково-редакційних груп для опрацювання відкритих архівних матеріалів, підготовка та видання на місцях томів серії «Реабілітовані історією» [24]. В якості ілюстрації тези, наведеної автором в четвертому пункті, можна навести факт виходу чергових випусків «Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921-1950-ті роки: Збірник» [25; 26], в яких опубліковані результати наукових пошуків регіональних дослідників та істориків.

Виходячи за рамки процесів, які відбувались у вітчизняній історіографії, на доповнення вищесказаного дослідник Н. Лаас подає загальну характеристику розвитку історіографії проблеми [27]. Він виділяє в контексті дослідження сталінізму та, відповідно, терору в Україні, дві дискусії – 1986-1987 та 2007-2008 рр., ініціатором яких стала дослідниця доби сталінізму, радянолог Ш. Фіцпатрик. Найбільше дослідник звертає увагу на дискусії початку ХХІ ст., коли Ш. Фіцпатрик в журналі «History and Theory», в рамках обговорення проблеми ревізіонізму в історіографії, опублікувала статтю, в якій підсумувала дослідження ревізіоністського руху

з вивчення сталінізму, праці представників якого передусім асоціювалися з соціальною історією. Н. Лаас зазначає, що окрім архіву Л. Троцького, «Смоленського архіву» та деяких інших зібрань, американські дослідники репресій в Україні та в СРСР загалом користувалися вже опублікованими працями. Найбільш використовуваним типом джерельних матеріалів стали офіційні усні та опубліковані заяви вищого радянського керівництва, преса (передусім московська), радянські друковані наукові та науково-публіцистичні видання, оприлюднені статистичні дані, законодавча база, враження від перебування в Радянському Союзі нечисленних громадян із західних країн, нелегально перевезена на Захід дисидентська література тощо. Тоталітарна концепція – найпопулярніша, займала домінуючі позиції протягом другої половини 40-х – середини 70-х рр. XX ст., а в публічному дискурсі та на рівні повсякденної свідомості залишалася нездоланою аж до початку 90-х рр. Ревізіонізм – інша течія в радянології – сформувався, як слушно зауважує автор, на противагу попередній тоталітаристській концепції, користувався певною популярністю в середині 70-х й до початку 90-х рр. Його репрезентувало нове покоління спеціалістів-радянологів, які загалом були незадоволені теорією тоталітаризму як пояснювальною концепцією щодо історії республік Радянського Союзу.

Наступна авторка, на відміну від узагальнюючої тематики Н. Лааса, віддає пріоритет у дослідженні терору в Україні саме вітчизняним історикам. Дослідниця І. Терлецька підкреслює, що історіографічні праці Р. Подкура, О. Рубльова, М. Хагена, Ю. Шаповала, В. Коцура, Г. Васильчука ґрунтовно висвітлюють стан історіографії репресій, особливо її окремі аспекти. Серед «піонерів перебудови» в історичній науці названі фахівці з історико-партійної науки. Серед перших – Ю. Шаповал, Р. Пиріг, В. Репринцев та ін. [28]. Найбільшу увагу істориків привернула монографія цієї дослідниці [29], в якій наведено теоретико-концептуальне обґрунтування сталінізму як форми тоталітаризму. Вивчено сталінізм як суспільне явище в «перебудовчій» історіографії 1987-1991 рр., феномен «культу особи», «сталінізму» та

«сталінщини» в російській та українській історіографії. Цікавим, в контексті досліджуваної проблеми, постає аналіз історіографії сталінізму на різних етапах її розвитку.

Вище зазначене стосується загальних тенденцій досліджуваного періоду розвитку історіографії проблеми. Зупинимось більш детально на локальних процесах, які протікали в рамках визначених етапів в контексті основних тенденцій. Адже без них не було б загального поступу.

Так, вітчизняний історик Ю. Шаповал особливо підкреслює важливі наслідки, спричинені роботою в 1987 р. Комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х рр. [30, с. 22]. Він зазначає, що центр критичних досліджень історії комунізованої України знаходився в Північній Америці, особливо в Гарвардському університеті (США) та в Едмонтоні (Канада). В Україні ж, на його думку, не існує спеціальної установи або якогось центру, які б займалися виключно історією терору. Щоправда, такі дослідження здійснюються передусім фахівцями, які працюють в Інституті історії України НАНУ, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, Національному Київському університеті ім. Тараса Шевченка, інших дослідницьких і учбових закладах Києва та в інших містах. За нашими даними, це основні чотири центри, навколо яких гуртуються дослідники: Київ – Ю. Шаповал, І. Білас, С. Білокінь, Р. Подкур, Дніпропетровськ – В. Ченцов, Донецьк – В. Нікольський, З. Лихолобова, Миколаїв – М. Шитюк, І. Ніколаєв. Безперечно, це далеко не всі, про яких піде мова нижче.

Віддаючи шану цьому позитивному процесу, ще в 2001 р. виходить в світ чергова ґрунтовна монографія Ю. Шаповала «Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії» [31], яка викликала неабиякий інтерес істориків та рецензентів. Важливою в концептуальному розумінні є теза про «набуття репресій в Україні в першій половині ХХ ст. «антинаціоналістичного забарвлення» [32]. Автором вивчено недоступні раніше архівно-документальні джерела та висвітлено невідомі аспекти історії

України у драматичному ХХ ст. Досліджено діяльність відомих особистостей (М. Грушевського, К. Осмака, Ю. Бачинського, Д. Ісаєвича, Є. Рихлика), долі яких у добу комуністичної диктатури склалися трагічно.

Результатом наступних пошуків, стало оприлюднення в статтях інформації про еволюцію державно-репресивного механізму в республіці в міжвоєнний період [33]. Спираючись на досягнення своїх попередників, разом із тим він один з перших використовує в працях важкодоступні документи і матеріали, які дозволили глибше зрозуміти причини і наслідки справи й процесу СВУ. Вказується на те, що досить солідною є західна історіографія щодо «СВУ», де представлено й публікації, які обстоюють реальність її існування. Цю версію, за словами Ю. Шаповала, захищав (і досі захищає) дехто з дослідників в Україні [34].

Треба сказати, що тема судових процесів за цією та іншими сфабрикованими справами паралельно розробляється в цей період розвитку історіографії в статтях таких авторів як Т. Демченко, Т. Климович [35], С. Трухманова [36], В. Очеретянко [37], Т. Зарецька [38], Т. Григор'єва [39] та ін. В. Очеретянко, на відміну від Ю. Шаповала, в своєму дослідженні стверджує, що звертаючись до характеристики «СВУ», було б невірним спиратися на думку ряду істориків, які твердять про абсолютну безпідставність цієї кримінальної справи. Щоденник академіка С. Єфремова, листування і висловлювання цілого ряду діячів науки і культури засвідчують, що в кінці 20-х рр. в середовищі української інтелігенції поступово зростало невдоволення радянською владою. Автор робить ряд висновків: 1) саме з ініціативи вищого політичного керівництва, органів ВУНК-ДПУ-НКВС в Україні порушено ряд кримінальних справ, спрямованих безпосередньо проти інтелігенції; 2) в досліджуваний період пропагандистську мету переслідувала організація відкритих, показових процесів, які мали скомпрометувати представників «старої» інтелігенції серед широких верств населення.

В 2005 р. світ побачила монографія Ю. Шаповала та І. Верби «Михайло Грушевський» [40]. На підставі узагальнення праць Л. Винара, І. Гирича, Я. Дашкевича, С. Кіржаєва, О. Оглоблина, Р. Пирога, С. Плохія, Т. Приймака, маловідомих або недоступних раніше документів і матеріалів авторами висвітлено життєвий шлях, наукову та науково-організаційну діяльність М. Грушевського у контексті суспільно-політичних подій, учасником яких він був. Не остання увага приділена сфабрикованій органами ДПУ УСРР справі «УНЦ», безпосередньо пов'язаної з ім'ям історика. В контексті останнього оприлюднені важливі факти, які свідчать – завдяки двоюрідному брату М. Грушевського Г. Ломову (Оппокову) в 1931 р. з історика зняті обвинувачення в лідерстві в «УНЦ» [41].

На відміну від Ю. Шаповала історик І. Матяш дослідила долю О. Грушевського, рідного брата відомого вченого, історика, політичного діяча. Дослідження виконане в контексті проблеми репресій проти близьких родичів політичних опонентів влади. Автор пропонує увазі читача епістолярні джерела з фондів ЦДІАУ та ЦДАГОУ, що відтворюють вперту боротьбу подружжя Грушевських за справедливість [42].

До речі, тема родичів репресованих громадян республіки неодноразово піднімається впродовж досліджуваного нами періоду. Так, варто згадати про дисертацію Т. Вронської, захищену в Києві в 2009 р. [43]. В ній, окрім ґрунтовної історіографії питання, висвітлено ідеологічне та юридичне підґрунтя репресій проти родичів політичних опонентів тоталітарного режиму. Наведено докази того, що переслідування «ворожих» сімей мало системний характер, було чітко структурованим, жорстко та цілеспрямовано керувалося партійною верхівкою за участю всіх інститутів радянського правосуддя й органів держбезпеки, спрямовувалося на зміцнення режиму та створення у суспільстві атмосфери всеосяжного страху. В результаті опрацювання розлогого емпіричного масиву та нормативно-правових актів Т. Вронською пропонується власна періодизація досліджуваної проблеми у загальному контексті державного терору. Зазначено, що протягом 1937-

1938 рр. до дружин «ворогів народу» застосовувався весь спектр відомих позасудових покарань – від тривалого утримання у таборах ГУЛАГ, заслання, виселення з великих міст із дискримінаційним «набором» (позбавлення виборчих прав, пенсій, виключення з профспілок, навчальних закладів, звільнення з роботи тощо) до розстрілу (при перекваліфікації справи на більш сувору «контрреволюційну» статтю КК). В контексті наукового дослідження виконана й монографія вченої [44; 45]. Продовжуючи працювати над цією тематикою далі, вона прийшла до висновку, що репресії слід вивчати під кутом саме сталінської гендерної політики. І особливо, на її думку, це стосується доби «Великого терору» [46].

Повертаючись до аналізу праць за авторства Ю. Шаповала, треба відмітити наступне. В 2006 р. вийшла в світ ґрунтовна монографія історика філософсько-історичного спрямування [47]. Але більшість дослідників схвально поставились до виходу чергової монографії вченого, присвяченої Україні в добу «Великого терору»: 1936-1938 рр. Проте, на думку деяких з них, один із висновків автора доволі дискусійний: «теза про «вихід органів НКВС з-під контролю ВКП(б)», – не відповідає дійсності» [48]. Беручи до уваги різноплановість теми, Ю. Шаповал зосередив свою увагу на традиційних напрямках дослідження проблемної теми. Він продовжив давню плідну співпрацю із В. Золотарьовим, дослідивши республіканські керівні органи ДПУ-НКВС в міжвоєнний період, проаналізувавши їх національний склад [688].

Своєрідним підсумком співпраці стала книга дослідників С. Кокіна та М. Юнге, яка містить детальну інформацію про вищезазначену «Куркульську операцію» 1937-1938 рр. [49]. Особливою цінністю праці, на думку рецензентів та істориків є те, що упорядники вперше опублікували комплекс розсекречених архівних документів СБУ щодо підготовки, перебігу, результатів та жертв «куркульської операції» на території УРСР.

Відходячи від популярного серед дослідників «селянського» питання в репресіях, С. Кокін разом з іншим автором в спеціальному дослідженні,

присвяченому «викриттю» органами НКВС «Військово-фашистської змови у Червоній армії» [50], підготував тематичні добірки документів з архівних кримінальних справ репресованих в 1936-1937 рр. військових керівників Київського військового округу. Один з висновків, який роблять автори, має принципове значення: слідству треба визначити, в чому саме завинили ще не засуджені деякі високі воєнні чини перед радянською владою. Вигадали «військово-фашистську змову» в Червоній армії. У авторів є всі підстави вважати, що рішення про це прийшло саме з союзного наркомату.

З огляду на мету, яка постала перед вітчизняною наукою щодо досліджуваної нами проблематики, на одне з перших місць виходять праці, в яких міститься статистична та соціологічна складова. Саме в таких працях до уваги широкого загалу пропонуються кваліфіковані кількісні аналізи чисельних матеріалів, робляться узагальнення щодо діяльності каральних органів та з'ясовується реальна спрямованість їхніх дій. Треба одразу зазначити, що історико-статистичні дослідження репресивної діяльності органів державної безпеки, здебільшого, обмежуються спробами визначити загальну кількість репресованих чи їх окремих категорій. Так, С. Ільєвич зміг виділити з-поміж цілого спектру питань окремий аспект – на широкій джерельній базі в науковій розвідці висвітлив втрати серед селекціонерів в 1937-1938 рр. [51]. Зазначений напрямок проблеми розробляється паралельно на даному проміжку часу й іншими дослідниками. Хоча наступне питання достатньо розроблене С. Кульчицьким, продовжив працювати над особливостями паспортизації в Україні І. Романюк. Він погоджується з тезою відомого вченого, – щоб покінчити з непередбачуваними «міграціями» і «зайвими» пересуваннями на селі, в грудні 1932 р. відбулось встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів [52]. Наступні дослідники в своїх працях статистичного характеру досить активно розробляють вузькі аспекти питання: позбавлення виборчих прав на селі як підвид репресій (О. Акунін) [53], функції органів «правопорядку» та результати «профілактичної акції» ДПУ в українських селах в першій

половині 30-х рр. в Україні (В. Кривоніс) [54], процес становлення реєстрацій та обліків «політично неблагонадійного елементу» в контексті корекції органами безпеки репресій (С. Ляковська) [55; 56]. Останньою зроблено висновок про те, що при визначенні «політично неблагонадійних» осіб більшовики керувалися, насамперед, їх соціальним походженням, суспільним і професійним статусом часів Російської імперії й громадянської війни, а також партійною належністю.

Однак, найголовніше місце серед праць даного напрямку займають монографії та спеціальні дослідження В. Нікольського. В 2000 р., продовжуючи наукову діяльність в рамках обраного напрямку, виходять його ґрунтовні статті саме статистичного спрямування. Справедливою, на нашу думку, постає виявлена істориком закономірність та особливість функціонування органів ДПУ УСРР початку 30-х рр. – все підпорядковувалось створенню штучного голодомору. Досить точно підраховано, скільки загалом за 1931-1932 рр. по УСРР притягнуто органами ДПУ до відповідальності осіб, а в 1933 р. розстріляно по УСРР [57]. Під час роботи над матеріалами ДА СБУ історик ознайомився з документами, які цілком достовірно дозволяють дослідити проблему політичних репресій 1937 р. в статистичному вимірі [58].

В 2003 р. вийшло в світ ґрунтовне монографічне дослідження вітчизняного історика [59]. Автор зумів вивчити та ґрунтовно проаналізувати широке коло джерел з обраної теми, провести дослідження репресивної діяльності ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ в Україні в 1920-1950 рр., яке ґрунтується на документах статистичної звітності цих структур, що зберігаються в ДА СБУ. В монографії систематизовано наукові праці попередників та розроблено історіографічну схему досліджень визначеної проблеми, розкрито спрямування і суть окремих її складових. В. Нікольським узагальнено та проаналізовано кількісні показники арештів і обвинувачень, та їх зміни у різні періоди, з'ясовано масштаби таємної мережі органів держбезпеки, досліджено згідно з прийнятою хронологічною концепцією,

соціальну та національну спрямованість репресивної діяльності каральних органів в Україні та її реальні результати. Вчений прийшов до наступних висновків: 1) кульмінацією в репресивній діяльності карально-політичної структури стала так звана «велика чистка», яка покликана створити необхідний соціально-політичний фон для подальшого розвитку «держави соціалізму, що переміг». Її проводили шляхом попереднього встановлення так званих «лімітів»; 2) розпочалося, ініційоване та роздмухуване згори, змагання між територіальними органами держбезпеки та безпосередньо в їх структурних підрозділах за проведення більш ретельної санації суспільства, що вилилося у вимоги нових «лімітів»; 3) для винесення вироків та ухвалення постанов, зазвичай, використовувалися нелегітимні позасудові структури, причому, поряд із тими, що існували у попередні роки, створювали нові – центральна «двійка» (для розгляду альбомних справ) та обласні «трійки»; 4) для перманентного залякування населення, створення необхідної для влади атмосфери «ворогоманії» застосовувалися показові процеси з поширенням ажіотажних кампаній всенародної підтримки діяльності «караючого меча пролетаріату».

Певним підсумком наукової діяльності В. Нікольського в галузі репресіології став вихід в 2011 р. до друку монографії під назвою «Політичні репресії 1937-1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки» [60]. Автором виявлено достовірні кількісні показники, що характеризують політичні репресії 1937-1938 рр. на Донеччині у загальному контексті каральної практики органів державної безпеки СРСР. Встановлено механізм каральних дій, показано, якими стали наслідки репресій в соціальному, національному, територіальному аспектах, їх вплив на подальшу долю людей. З'ясовано, яким чином отримувалися реальні результати репресій, якою мірою вони відповідали меті та завданням, що їх планували керівництво ВКП(б), радянська влада й органи НКВС. Головною заслугою автора є те, що він проаналізував, чи були передбачуваними результати та наслідки репресій. Окрім всього, автором протягом майже двадцяти років

досліджено понад 10 тисяч архівно-слідчих справ, які дали унікальний матеріал, що склав джерельні підвалини книги. За словами автора, праця є першою в Україні роботою, в якій комплексно, в широкому спектрі складових, досліджуються кількісні показники політичних репресій 1937-1938 рр. в окремому регіоні [60, с. 7]. Здійснене дослідження дозволяє зробити важливий висновок: по кількісних показниках репресій 1937-1938 рр. на Донеччині, порівняно з іншими регіонами, були наймасштабнішими в Україні. Важливим є окреслення В. Нікольським майбутніх напрямків дослідження різних аспектів проблеми: необхідне більш ретельне дослідження каральної діяльності в усіх галузях виробництва та суспільного життя; потребує розробки гендерний аспект репресій; необхідно провести аналіз вікових характеристик жертв тоталітарного переслідування; детально вивчити діяльність окремих партійних керівників, співробітників органів держбезпеки тощо [60, с. 184-185].

В контексті останнього важливим постає вихід монографії дослідниці З. Лихолобової, присвяченої політичним репресіям в Україні в другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону) [61]. В монографії відстоюється теза про те, що метою репресивних акцій стало розв'язання політичних, а також соціально-економічних проблем, які становили загрозу створеній моделі суспільства.

Відомий історик С. Білокінь продовжує займатись розробкою проблеми масових політичних репресій в республіці в міжвоєнний та післявоєнний періоди. В своїх дослідженнях вчений активно використовує розсекречені матеріали колишнього КДБ при РМ УРСР та Політбюро ЦК КПУ [62; 63]. Історик продовжує досліджувати роль масового терору як елементу державного управління в СРСР 1917-1941 рр., особливо звертаючи увагу на питання глобального нищення дворянства, офіцерства, духівництва, представників так званих дрібно-буржуазних партій та українських урядовців періоду Визвольних змагань, проблеми диференційованого підходу до різних прошарків селянства, зв'язку репресій з плановим народним господарством.

Для С. Білоконя основою для вивчення масового терору служить виявлення і дослідження всього спектру джерел різного походження, оскільки він мав всеохоплюючий характер і поширювався на всі сфери економічного, політичного й духовного життя суспільства. В монографії, опублікованій в 2000 р., автор відстоює тезу про те, що державна політика передбачала ліквідацію частини населення, і поставленої мети держава досягла. В наступних працях ця теза неодноразово підтверджується виявленими новими документами та матеріалами, до того ж наводиться сумна статистика – ті з громадян, що вже мали досвід боротьби з більшовиками, підлягали якнайшвидшій ліквідації. Безоглядним терором більшовики переламали хід отаманщини – селянської війни, що тривала в 20-ті рр. на півдні Київщини, на Черкащині та Уманщині. С. Білокінь стверджує, що цю тему в історичній науці повністю не розкрито. Дійсно, причиною є те, що архівно-слідчі справи на селян, репресованих під час отаманщини, не розсекречено. Важливим є наголос на тому, що напередодні «Великого терору» активно проводились репресії. Історик подає ґрунтовне обґрунтування цьому твердженню, виділяючи саме 1933 рік як час репресій проти творчої української інтелігенції [64].

В іншій монографії історика [65] показані втрати, яких зазнала українська культурна спадщина за більшовиків (1918-1941 рр.). Довгоочікуваним і так необхідним для сучасних науковців постає сьомий розділ книги автора «Биківня і Вінниця в історіографії терору» (с. 81-150). Здійснено детальний аналіз зарубіжної, радянської, еміграційної та новітньої історіографії проблеми.

Дослідник А. Амонс в наступній книзі обирає зовсім інший предмет дослідження [66]. Результатом його спільної діяльності із Л. Абраменко стало вдале розкриття особливостей та специфіки функціонування прокуратури республіки в добу зародження та розвитку репресій. Широка джерельна база дала змогу авторам висвітлити трагічну долю репресованих прокурорів України. До книги залученні документи, архівні матеріали

спецслужб, а також фотографії та нариси про долю прокурорських працівників республіки. Відстоюється важлива теза. Серед широкого загалу працівників прокуратури були окремі люди, які намагались пригальмувати оберти політичних репресій. До речі, в 2009 р. вийшло 2-е видання цієї книги, змінене і доповнене [67]. Авторами розглянуто судові справи вищого керівництва прокуратури України, обласних і військових прокурорів, подано інформацію про репресії у Криму та Західній Україні, спеціальні комсомольсько-спортивні групи «вбивачів» і «броньбійників» і головних партійних організаторів масових політичних репресій, зокрема, М. Криленка, В. Ульріха. За 5 років безперервної роботи зі збирання матеріалів, їх упорядкування, перевірки і створення книги (I і II), авторами виявлено, затребувано й вивчено понад 15 тисяч архівних справ і близько 50 тисяч наглядових проваджень. Дійсно, ця книга є першим і єдиним виданням про трагічну долю захисників законності – прокурорів не тільки в Україні, а й в країнах колишнього СРСР.

В 2010 р. побачила світ спільна монографія Р. Подкура та В. Ченцова [68]. Авторами проведено джерелознавчий аналіз документів органів державної безпеки УРСР 1920-1930-х рр. Висвітлено механізм збору інформації державними партійними органами, громадськими організаціями. Увагу приділено дослідженню організаційно-розпорядчих документів, архівно-слідчих справ, оперативних матеріалів. Зокрема, аналіз матеріалів органів державної безпеки розкриває механізм використання інформації лідерами СРСР-УСРР, в тому числі з метою здійснення політики державного терору. Зазначено, що один з основних висновків дослідника, який аналізуватиме інформаційну систему 1920-1930-х рр., – керівники СРСР-УСРР знали справжній стан речей, негативне ставлення значної частини населення до «реформ», і навмисно продовжували курс на насильницьку модернізацію країни.

Яскравим прикладом історіографічного аналізу є бібліографічний показник [69], який став певним підсумком роботи вітчизняних дослідників

політичних репресій з виявлення та оприлюднення архівних документів. В розділі «Історіографія терору: спроба аналізу» увазі читачів пропонується дві статті «Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.)» (Р. Подкур, О. Рубльов) та «Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації» (С. Білокінь), які розкривають етапи, головні напрями та тенденції дослідження радянського політичного терору в СРСР та Україні. Бібліографічний покажчик включає видання, що стосуються здійснення державного терору в Україні. Авторі-упорядники свідомо використали також основні газетні публікації центральних та деяких обласних газет Радянської України, які розповідали про основні політичні процеси 1930-х рр., маловідомі постаті вітчизняних політичних діячів, митців, урядовців тощо. Р. Подкур та О. Рубльов доводять, що політичні процеси кінця 1920-х – початку 1930-х рр. – це інспіровані ДПУ УРСР операції для прикриття провалів сталінської політики «економічних стрибків». Звертається увага як на законодавчому рівні відбувалось становлення та оформлення бази для розкриття усієї правди про масові політичні репресії в Україні міжвоєнного періоду і не тільки.

Певний вклад в репресіологію вніс історик В. Ченцов, який найбільш детально та ґрунтовно в дослідженнях вивчає події кінця 1919 р. – початку 1930-х рр. в контексті масових репресій в масштабах республіки. В дисертаційному дослідженні, вперше, на базі нових джерел, у вітчизняній історіографії вченим проведено комплексне дослідження механізму формування і здійснення репресивної політики в Радянській Україні в 1920-ті рр. Запропоновано механізм упровадження політичних репресій протягом 20-х рр., виділено головні етапи й особливості репресивної політики в Україні, з'ясовано специфіку репресій стосовно окремих соціальних верств населення: творчої та технічної інтелігенції, робітничого класу, селянства, молоді. Доведено, що в 20-ті рр. в країні існувала в різних проявах опозиція існуючому режиму. В дисертації простежено етапи розправи правлячої партії з членами опозиційних партій соціалістичної орієнтації та опозиційно

настроєними комуністами. Зроблено ряд важливих висновків: 1) Політичні репресії в 20-ті рр. стали невід'ємною частиною суспільно-політичного життя України, але перебільшувати їх вагу не слід, бо тогочасне життя радянських людей визначалося багатьма складниками. Неможливо перекреслити досягнення в галузі економіки, культури, освіти, науки тощо. 2) Впродовж 20-х рр. радянське законотворення рухалося у напрямку розширення надзвичайних методів тиску на політичних опонентів. Це неминуче вело до гіпертрофії функцій каральних органів, які все більше переходили з-під контролю держави під контроль партійної олігархії. Особлива роль у здійсненні політичних репресій відводилась органам НК-ДПУ, що зосередили в своїх руках повноваження інформаційних, цензурних, фіскальних, слідчих, судових інстанцій. 3) Аналіз архівних матеріалів 20-х рр. дозволяє зробити висновок про наявність значного опору більшовицькій владі. Найбільшу загрозу режиму становило селянство, що складало абсолютну більшість населення України [70, с. 28-29].

Гідної уваги заслуговує наукова діяльність українського вченого та історика М. Шитюка, відомого широкому загалу своїми численними працями, виступами на всеукраїнських та, особливо, міжнародних конференціях, присвячених державному терору в радянський період. З-поміж багатьох актуальних проблем, увага вченого приділена питанням взаємодії правоохоронних органів, державних архівів, редакційно-видавничих груп, комісій у справах реабілітованих під час використання архівно-слідчих справ, а також масовим репресіям проти освітян Південної України в період 1920-50-х рр.; причинам та страхіттям голодоморів, спричинених, не в останню чергу, терором та репресіями. Так, в його ґрунтовній монографії [71] проаналізовано законодавчу і нормативну бази, напрями розкриття «законодавчих» засад карального позасудового законодавства, а також безпосередній механізм проведення масових політичних репресій у південних областях України. В контексті розвитку репресіології, важливим постає захист вченим дисертаційного дослідження на здобуття наукового

ступеня доктора історичних наук [72]. Професором М. Шитюком комплексно досліджено механізм формування та здійснення масових репресій, спрямованих проти населення південно-західного регіону УРСР у добу сталінщини. Вивчено механізм впровадження політичних репресій протягом 1920-х – на початку 50-х рр., визначено головні етапи й особливості репресивної політики в Україні. Детально з'ясовано специфіку репресій стосовно окремих соціальних груп населення: селянства, робітничого класу, інтелігенції, представників національних меншин, релігійних конфесій. Простежено етапи розправи правлячої верхівки з членами партій соціалістичної орієнтації та опозиційно настроєними комуністами. Заслужують на увагу ряд важливих висновків, до яких прийшов вчений в результаті своїх досліджень: 1) політичні репресії спрямовувались проти всього населення, однак найбільших втрат внаслідок арештів і депортацій зазнало селянство; 2) багатонаціональний склад населення регіону обумовив масові репресії серед національних меншин, яких найчастіше звинувачували у шпигунстві, участі в контрреволюційних, фашистських або націоналістичних організаціях; 3) впродовж досліджуваного періоду законотворення рухалось в напрямку розширення надзвичайних методів тиску на політичних опонентів; це вело до гіпертрофії функцій каральних органів, що все більш переходили з-під контролю держави під контроль партійної олігархії.

В статті Н. Платонової [73], в якій використані документи ДА МВС України, приділена увага законодавчим та відомчим нормативним актам щодо спецпоселенців з України. До них автор відносить розкуркулених, виселених за національною ознакою (німці, татари, болгари, поляки, греки, вірмени та ін.), членів сімей учасників ОУН і УПА, осіб, віднесених до «неблагонадійного елементу».

Повертаючись до аналізу праць М. Шитюка, треба відмітити його тісну співпрацю з цілим рядом дослідників із Миколаївщини. В контексті останнього, звертає на себе увагу його монографія «Тоталітарний режим і

військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50 роки ХХ століття», написана спільно із І. Ніколаєвим [74]. Авторами проаналізовано політичні процеси 1920-30 рр. проти військовослужбовців та працівників ДПУ-НКВС України на основі відомчих архівів СБУ та МВС. Підтверджене припущення, що враховуючи факт великої кількості селян серед червоноармійців, арешти в Червоній армії початку 30-х рр., пов'язані саме з спробою влади забезпечити політичну стійкість армії під час проведення операцій проти куркульства. Один з головних висновків, до якого прийшли автори, видається вельми корисним для подальшої розробки цієї тематики. Аналіз слідчих справ показав, що були наявні критичні настрої щодо існуючого режиму серед працівників органів держбезпеки та військовослужбовців. Тим не менш, стверджується про відсутність системного опору, наявності опозиційних, антисталінських організацій в лавах Червоної армії та ДПУ-НКВС України [74, с. 124-131]. Оприлюднено ряд важливих висновків. Фабрикування «справ» проти військової інтелігенції в Україні мало деякі відмінності від тодішніх репресивних заходів проти інших категорій радянських громадян – усі висунуті обвинувачення базувалися на нібито маючих місце «шпигунських» та «троцькістських» діях. Відводячи для органів держбезпеки роль надійного знаряддя репресивної політики, сталінське керівництво під гаслами захисту соціалізму від «замаскованих ворогів» знищувало тисячі працівників апарату, які в більшості своїй лояльно ставились до існуючого ладу [75, с. 16]. Продовження теми знайшло відображення в наступних дослідженнях І. Ніколаєва [76]. Подібна тематика, але вже на прикладі Миколаївщини, на певному рівні розроблена В. Скороходовим та О. Хімченко [77].

Видається плідною співпраця М. Шитюка із такими дослідниками як Р. Крайнік та Т. Іванова, результатом чого став вихід в світ в 2010 р. ґрунтовних монографій з різних аспектів державного терору: репресій проти працівників промисловості та залізничного транспорту, а також нацменшин у Південній Україні в міжвоєнний період [78; 79]. В спільній монографії

М. Шитюка та Р. Крайніка висвітлено становище робітників і технічної інтелігенції Півдня України під час застосування радянською владою масового політичного терору в 1930-ті рр. Розглянуто форми, методи, історичні передумови підготовки, впровадження, ідеологічне забезпечення заходів терору проти робітників і технічної інтелігенції Півдня України.

Необхідно особливо зауважити, окрім загальної тематики та узагальнюючого аспекту, активно розвиваються різноманітні напрямки дослідження проблеми. Чисельність захищених з певної тематики дисертацій, велика кількість опублікованих праць та наукових розвідок з вузьких питань дозволило нам умовно оформити науковий доробок вітчизняних істориків та дослідників в галузі репресіології у вигляді цілого ряду умовно визначених напрямів досліджень в історіографії проблеми, які не достатньо окреслені в цьому розділі. Ці наукові праці різного формату та обсягу є важливим та необхідним доповненням в рамках процесу узагальнення проблеми. Вони створюють «історіографічний фон», завдяки якому можна оцінити якість та комплексність базових академічних видань та серйозних монографічних досліджень провідних істориків України на початку ХХІ ст.

Розвиток історіографії проблеми набуває стрімких обертів завдяки розробці окремих її аспектів та цілого комплексу питань на дисертаційному рівні такими вітчизняними істориками та дослідниками, як: Н. Литвин [80; 81], А. Парфіненко [82], О. Сирота [83], О. Висовень [84], О. Тригуб [85], О. Бойко [86] та ін. В окремих частинах наукових досліджень на високому науково-методичному рівні розроблені ключові аспекти історіографії досліджуваної нами проблеми.

Найменш розробленим, але перспективним є молодіжний напрямок державницького терору. Він яскраво представлений працями В. Прилуцького. В монографії, предметом якої стала молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.) [87], відстоюється теза про те, що далеко не всі комсомольці погоджувалися виконувати роль жандармів

по відношенню до своїх односельців-куркулів. В наступних дослідженнях [88; 89], присвячених молоді в лабетах тоталітарного режиму, автор відстоює важливе концептуальне положення: незважаючи на могутні важелі, що застосовував правлячий тоталітарний режим для поширення впливу на молодь, значна частина незгодна з його політикою воєнно-комуністичного штурму. Щоб упередити спроби молоді організувати опір, тоталітарний режим в 1928-1933 рр. за допомогою ДПУ фабрикував справи проти своїх дійсних і потенційних «молодих» ворогів.

Значно краще виглядає розробка вітчизняними дослідниками питання переслідування політичних супротивників влади (дійсних та уявних). В контексті історіографічної розробки одного з ключових аспектів даного питання, важливим постає історіографічне дослідження С. Зборець [90]. Дослідниця зуміла проаналізувати еволюцію історичних наук різних часів про ліквідацію політичних партій України, з'ясувати спільні і відмінні риси сучасної української, а також радянської та зарубіжної історіографії, дослідити рівень висвітлення організаційних та ідейно-теоретичних підвалин ліквідації багатопартійної системи в Україні в 1920-1925 рр. Привертає аналіз сучасної історіографії проблеми. С. Зборець підсумовує, що незважаючи на розмаїття думок і поглядів, в роботах не без підстав домінує думка про те, що націонал-комуністичні партії зійшли з політичної арени країни шляхом «злиття», «вливання», «приєднання», «зближення» з більшовиками заради співпраці. Саморозпорошеність і неузгодженість опозиційних партій, амбітність деяких їх лідерів, неготовність останніх до компромісів не дозволили утворити серйозну і впливову політичну силу. На думку дослідниці, такі дослідники як Ю. Шаповал, О. Бриндак, В. Ченцов переконливо довели факт цілеспрямованої штучної ліквідації опозиційних партій більшовиками.

Розробкою питання боротьби влади із політичними опонентами, але крізь призму депортацій, активно займається В. Адамовський. В 2007 р. вийшла в світ його монографія «Ешелони у вічність. Депортації населення в

першій половині XX ст.» [91]. Дослідником активно вивчається механізм, причини та наслідки масових депортацій населення у першій половині XX ст. Наукова увага звернена на масові депортації 1920-х рр., зокрема, стосовно діячів колишніх політичних партій та організацій, національно свідомої української інтелігенції, священнослужителів і віруючих. Доводиться, що найбільш масового характеру набули депортації у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у період здійснення суцільної колективізації сільського господарства. В. Адамовський справедливо зауважує, нічим не можна виправдати масові депортації громадян України за національною ознакою, що здійснювались у другій половині 30-х рр. [92, с. 3]. Окрім цього, в дослідженнях автора депортації як форма державного терору в Україні (1930-1950-ті рр.) розглядаються крізь призму термінологічного та історіографічного аналізу [93]. Підкреслюється, що в процесі утвердження радянської влади масові депортації розглядалися як одна з найбільш дійових форм «боротьби з контрреволюцією». Органи ВНК-ДПУ в координації з партійними та судовими органами ще на середину 20-х рр. повністю ліквідували осередки «непролетарських» політичних партій та громадських організацій [94]. Подібної думки дотримуються дослідники Я. Верменич [95] та А. Войнович [96], додаючи, що боротьба проти «націоналістичних ухилів» в Україні доведена до логічного кінця: в контрреволюційній діяльності звинувачено майже всю партійну і радянську верхівку республіки. Важливими для розуміння даного питання, на думку В. Адамовського, є наступні тези: 1) масові депортації українського селянства, наукової, технічної та творчої інтелігенції, робітництва торкнулися долі більше 3 млн. громадян, які виселені за межі України, зазнали величезних моральних та матеріальних втрат; 2) депортації польського, німецького, єврейського населення стало супровідним фактором для згортання політики коренізації, яка, врешті-решт, призвела до ліквідації національних районів, національних культурних закладів, породжувала недовіру до тих наших співвітчизників, які пов'язали свою долю з Україною; 3) депортації населення України в 20-

30-х рр. XX ст. проводилися без будь-яких наявних на те правових підстав, відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б), яке дублювалося ЦК КП(б)У. На основі політичних вказівок приймали відповідні постанови РНК СРСР та РНК УРСР.

Найбільш повно ключові аспекти питання відбиті вченим М. Дорошко, який особливу увагу приділив розробці теми партійно-радянської номенклатури УРСР в досліджуваний нами період часу. В монографії [71] та статтях [429; 709] вченого доведено, що партійно-радянська номенклатура УРСР не тільки перетворилася на привілейований прошарок суспільства, але й стала об'єктом подвійного контролю, який здійснювався офіційними партійно-державними структурами та органами ВЧК-ГПУ-НКВД. Визначено мотиви знищення функціонерів УРСР сталінським режимом під час масового терору 1937-1938 рр. М. Дорошко документально підтвердив, що перша хвиля масової заміни партійного керівництва в УСРР припадає на сумнозвісні 1931-1932 рр. А упродовж 1933-1934 рр. в Україні під керівництвом П. Постишева і надісланого з Москви Д. Мануїльського відбулася чергова партійна чистка, особливостями якої стало прагнення сталінського керівництва розквитатися з тими, хто недостатньо виконував план хлібозаготівель, був прихильником націонал-комуністичних поглядів або ж вихідцем з інших партій.

На жаль, цей напрямок недостатньо представлений у монографічному вимірі. Тим не менш, наукові студії Г. Єфіменко [97; 98], В. Акопяна [99] та інших дослідників складають важливе доповнення до узагальнюючих праць провідних істориків України, в яких ці питання неодноразово піднімаються. Так, Г. Єфіменко обґрунтовує принципову думку, що для завершення плану Й. Сталін потребував знищення всього керівництва компартії України, навіть тих, хто ніколи не був причетним до українського національно-визвольного руху. Справедливим видається виділення дослідниками двох хронологічних етапів боротьби із українським націоналізмом. Перший з них – кінець 1932 р. (від постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р.) до літа 1937 р., коли

розпочалися масові арешти членів партії України. Другий етап розпочався черговим наступом на українських «буржуазних націоналістів» в серпні 1937 р. і закінчився восени 1938 р., коли відбулися певні зміни в міжнародних відносинах, які суттєво вплинули і на внутрішню політику компартійного керівництва.

Важливим та одним з найбільш розроблених аспектів досліджуваної проблеми є наступний напрямок. Саме тема репресій проти наукових установ та їх співробітників, технічної та наукової інтелігенції взагалі, одна з найбільш висвітлених в наукових працях вітчизняних істориків. Ця тема розробляється паралельно та в контексті національного питання, яке гостро стояло в багатонаціональних регіонах та прикордонних районах. Так, наприклад, Житомирщина стала предметом дослідження не випадково. Насамперед специфікою регіону, справедливо зауважено дослідниками, був багатонаціональний склад населення. Тут національні меншини становили понад 30% населення, а в Україні в цілому – 18%. Тому й репресії проти нацменшин носили особливий характер. Подібна ситуація склалась на Півдні України. Репресії проти нацменшин тут мали найбільші масштаби, а інтелігенція – як рупор та представник місцевого населення, зазнала найбільших гонінь. На початку 2000-х рр. продовжують розроблятись два підходи – репресії проти галузі в цілому та окремих представників творчої та технічної інтелігенції, зокрема. Різняться дослідження й за територіальним показником – масштаби нищення або в рамках республіки, або на прикладі окремо взятого регіону. Лейтмотивом більшості праць, присвячених даній проблематиці, стали наступні положення: 1) ідеологічний чинник відіграв головну роль в організації політичних репресій проти наукової інтелігенції та суттєво впливав на їх масштабність; 2) політичні процеси проти наукової інтелігенції, підготовлені спеціальними органами, мали за мету політично скомпрометувати наукову інтелігенцію, обґрунтувати потребу усунення її з усіх сфер діяльності і, відповідно, сприяти народженню нової радянської інтелігенції, яка б відповідала вимогам більшовицької влади;

3) характерними рисами у репресивній політиці проти інтелігенції стали постійні «чистки» в закладах та установах, під час яких «знаходили» так званих шкідників. Найбільш небезпечні, з точки зору радянської влади, особи притягались до кримінальної відповідальності. У цілому звинувачення характеризуються своєю неконкретністю та невідповідністю соціальному статусові заарештованого; 4) адміністративна, соціально-економічна, переселенська політика уряду, репресії стали головними факторами денаціоналізації життя в країні; 5) лише з кінця 90-х рр. подаються праці суто історіографічного характеру, виокремлюються історіографічні частини в дисертаціях, монографіях щодо досліджуваної проблеми.

Ця тема неодноразово піднімалась в документально-публіцистичних та монографічних виданнях. В книзі «Репресії проти освітян Запоріжчини» [100] детально проаналізовано педагогічну спадщину відомих педагогів та вчених Р. Коцюбинського, І. Курила-Кримчака, О. Зверєва та ін. Авторський колектив не можна назвати виключно професійним, адже до нього ввійшли студенти та викладачі Мелітопольського державного педагогічного університету. Проте всі разом вони на певному рівні відтворили реальний процес – роботу репресивної машини тоталітарного режиму проти освітян Запоріжчини та деяких інших регіонів України.

Трагічні долі поета Г. Чупринки, композиторів М. Леонтовича, Я. Степового і К. Стеценка стали предметом дослідження М. Шиповича [101]. Автор виокремлює та обґрунтовує три етапи еволюції (від співпраці до обмежень, а згодом – нищення) взаємовідносин інтелігенції із владою: 1920-1924 рр., 1925-1928 рр., 1929-1930 рр. – коли держава почала нещадно винищувати творчих людей. Дослідниця О. Коляструк зосередила увагу лише на 20-х рр., визначивши декілька етапів в царині взаємин більшовицької влади з інтелігенцією [102]. Відстоюється теза про те, що з 1921 р. в більшовицькому керівництві взяла гору «м'яка» лінія стосовно інтелігенції: обмежено цензуру, надана можливість працівникам розумової сфери публічно висловлювати свої погляди. 1923-1925 рр. в стосунках влади і

інтелігенції автор умовно називає періодом дискусій. «Діалог» національної інтелігенції з владою в умовах «українізації» обернувся провокуванням «шумськізму», «хвильовізму», «волобуєвщини».

Серед тем даного напрямку, найбільш показовими є наступні: 1) окремі видатні представники творчої інтелігенції в лабетах терору [103; 104]; 2) боротьба влади (діяльність А. Хвилі) з інакодумцями та інтелігенцією в контексті розгляду системи політичної цензури в УСРР [105], В. Бабюх [106; 107]; 3) наслідки репресій серед студентського складу вищих навчальних закладів радянської України протягом 1920-х рр. [108]; 4) репресії проти наукових установ, організацій та рухів в кінці 20-х – 30-х рр. XX ст., а саме: терор проти представників кооперативного руху на Вінниччині [109], краєзнавчих організацій із провідними науковцями та діячами центральних і місцевих органів охорони пам'яток [110-112], знищення співробітників Всенародної бібліотеки України [113], Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та її місцевих органів [114; 115], мережі наукових установ з дослідження історії та культури національних меншин в системі ВУАН [116], співробітників ІЧП та ВУАМЛІН [117-119]. Автори дійшли до спільного висновку, який складається із наступних тез: фабрикація справ СВУ, УНС, УВО та інших служила своєрідним обґрунтуванням політичних репресій в ВУАН. Міфічна «справа «контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні» – щодо «дільності» вчених ВУАМЛІН та інших науково-педагогічних закладів України – розглядається як пряме свідчення про намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР позбутися потенційних ворогів. Оприлюднена статистика втрат: так, лише в 1937 р. в Україні заарештовано 1027 інженерно-технічних працівників (1,3% від загалу репресованих та 23,8% – від кількості заарештованих службовців) та 149 наукових працівників (відповідно 0,2% та 3,4%). Зазнали репресій 2418 педагогів (вони склали найбільшу групу серед заарештованих службовців – 55,9%), 299 лікарів, 91 працівник літератури і мистецтв. На думку авторів, за 1938 рік аналогічні показники приблизно того ж порядку.

Підраховано, що в середньому по західних областях заарештовано в 8 разів більше вчених, ніж по інших регіонах.

В монографії Є. Стрижака [120], проаналізовано причини, перебіг і наслідки масових репресій проти педагогічних кадрів 1930-х рр. Автором наведено кількість репресованих педагогів за період 1930-1940 рр., а також надано список освітян, репресованих у сфабрикованій «справі» так званої «СВУ». За приблизними підрахунками автора, упродовж 1930-х рр. у підрадянській Україні репресовано понад 20 тис. учителів, професорсько-викладацького складу середньої спеціальної й вищої школи. Водночас, автор цього видання схильний поділяти думку професора В. Марочко, що терор проти вітчизняних педагогів був ще більшим – сягнув третини усього їхнього складу.

Характерною ознакою історіографії проблеми та складових її аспектів стала поява великої кількості регіональних досліджень. Специфічність цих робіт полягає в тому, що їх автори, на загальному тлі репресій в СРСР та в Україні, намагаються з'ясувати місцеві особливості, певні закономірності та притаманні цим конкретним територіям характерні риси, які залежали від багатьох чинників та визначали загальні наслідки репресій, їх динаміку та спрямованість. Необхідним та виправданим постає, зокрема, розгляд фахівцями політичних репресій сталінського режиму в західних областях України у 1939-1941 рр. як невід'ємної складової радянської тоталітарної системи. Акцент робиться на застосуванні основних судових і позасудових механізмів політичної юстиції щодо опозиції та широких соціальних і національних груп населення. Важливою складовою в розумінні загальних процесів є розкриття форм та методів боротьби влади з українським і польським підпіллям, переслідування релігії та церкви. Документально доводиться, що каральні заходи мали численні форми й прояви: від обмеження права на проживання, вислання з місця постійного проживання, заслання в певну місцевість, виселення на спецпоселення, ув'язнення в тюрмах, таборах та колоніях тощо – аж до розстрілу [121].

Приєднання західноукраїнських земель розглядається дослідниками В. Даниленко та І. Іллюшиним виключно в контексті масових політичних репресій [122; 123]. Опрацювання київським фахівцем О. Бажаном матеріалів фонду 42 «Оперативно-статистична звітність» СБУ дало змогу оприлюднити в серії статей [124-126] інформацію про людські втрати в одному з регіонів України. В результаті його співпраці з П. Гуцалом тема «золотого вересня» постала в цифрах крізь призму Тернопільщини [127]. Автори змогли довести, що в перші тижні «утвердження» радянської влади в Західній Україні репресії охопили, насамперед, представників колишніх польських органів влади, діячів польських, українських та єврейських політичних партій і громадських організацій, широкі кола інтелігенції, військовослужбовців.

Корисним для розуміння даного питання є аналіз стану наукової розробки становища населення Західної України після її приєднання до республіки, зробленого Т. Гуменюком [128]. Зазначено, що радянська історіографія замовчувала негативні наслідки «золотого вересня» для населення Західної України. Під іншим кутом зору розглядали події 1939 р. на західноукраїнських землях українські історики діаспори, в працях яких, слово «возз'єднання» західноукраїнських земель з Українською РСР не вживається. Наголошується, що в працях сучасних вітчизняних істориків С. Кульчицького, І. Біласа, М. Бугая, В. Нікольського, І. Іллюшина, І. Андрухівця ґрунтовно розкрито політичні репресії в зазначеному регіоні.

В контексті даної тематики публікуються монографії, присвячені репресіям на Поділлі, Волині та Прикарпатті в міжвоєнний період [129-131] Авторами традиційно розглядається соціально-політичні обставини та причини, загальні закономірності й особливості політичних репресій в регіоні в різний період часу. Обґрунтовується важлива теза. На кінець 20-х рр. для проведення масових репресій виникли усі передумови: необхідна законодавча база, наявність величезного банку даних про «неблагонадійних» осіб, перехід від непу до політики «великого перелому», не кажучи вже про політичну волю партійно-державного керівництва СРСР. Депортація ж

подільських і волинських селян здійснювалась блискавичними темпами. Вона фактично вилилась у заслання, яке мало безстроковий, сімейний характер у поєднанні із важкою примусовою працею в суворих умовах Півночі.

Дослідницька увага прикута до причин та наслідків репресій на території й інших регіонів України. Ключові тези, важливі факти та висновки знаходять своє підтвердження та уточнення на рівні спеціальних досліджень Н. Тітової, О. Посвістака [132-134], О. Лошицького [135], В. Гамзи, А. Ліньова, М. Дяченко [136; 137] та ін. На основі документів, архівно-кримінальних справ СБУ, архіву УСБУ в Житомирській області, ДАЖО ґрунтуються дослідження Т. Рафальської та Ю. Шевчука. Автори акцентують увагу фахівців та широкого загалу на специфіці та технології репресій 1938-1939 рр. проти інтелігенції, інших прошарків населення на Житомирщині [138; 139]. Т. Рафальська справедливо вважає, що «Великий терор» у своїй основі не був «сліпим», арешти і засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Ініціаторами арештів були не тільки органи НКВС або партійні органи, але й конкретні особи. Їх заяви, мотиви доносьства різні. Вірно зауважено, що створена і культивована в СРСР атмосфера істерії, викриття «ворогів народу», а також необхідність виконання «лімітів» в пошуках таких ворогів створювали ідеальні умови для свавілля, зведення особистих рахунків тощо.

В 2010 р. дослідниця М. Лутай опублікувала солідну монографію [140], предметом розгляду якої стала історія німецьких поселень в Україні та на Волині, життя німців за радянської доби. Авторкою розкрито трагічну долю німців у роки сталінського тоталітарного режиму – масові репресії проти німецького населення на Житомирщині. Найбільші поневіряння німців М. Лутай пов'язує із періодом «Великого терору». На підтвердження цього, значне місце в книзі відведено персоналіям репресованих німців (с. 73-491).

Певним підсумком наукових пошуків в рамках зазначеного напрямку стала монографія С. Цвілюк, присвячена політичному і національному

терору в Україні [141]. Підводячи ризик під трагічними втратами української науки й культури, автор скористався підрахунками, зробленими відомим ученим, теоретиком та істориком української літератури, професором Г. Костюком (Б. Подоляк) – свідок і жертва сталінських репресій, який під час Другої світової війни емігрував за кордон: 1) сталіністи знищили основоположника і творця новітньої української історичної школи академіка М. Грушевського, всіх його учнів і послідовників. Знищено багато наукових закладів, особливо тих, де працювали академіки М. Яворський, Юринець, директор С. Пилипенко; 2) знищено театр «Березіль», а його керівника – Л. Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено; 3) ліквідовано УАПЦ з усім єпископством, духівництвом і багатьма віруючими. Протягом 1938 р. заарештовано 118 викладачів, молодих вчених, студентів.

Якщо підсумувати загальну картину, то ми побачимо наступне. В рамках цього напрямку досліджень масових політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні, в авторських висновках простежується ряд ключових та принципових положень: 1) в боротьбі з інакомислячою інтелігенцією в різних регіонах України в 20-х рр. радянська влада застосовувала перевірені методи державного терору: розстріли, ув'язнення, вислання та депортації звільнення з роботи та інші заходи; 2) велетенська кількість репресованих по «українській» і «польській» лініях в 1937-1938 рр. авторами пояснюється репресивною ксенофобською ментальністю тоталітарного керівника СРСР Й. Сталіна; 3) особливість акцій тоталітарного режиму проти польського населення України 1933 р. полягала в тому, що справа так званої «ПОВ» розгорталася паралельно й майже синхронно із сфабрикованою справою «Української Військової Організації»; 4) управління НКВС в областях свідомо фабрикувало групові справи, щоб продемонструвати наявність організованої антирадянської опозиції з боку нацменшин.

Релігійні (церковно-сектантські) аспекти репресій формують окремий напрямок досліджень, в рамках якого працюють як відомі вчені, так і широке

коло дослідників. На початку 2000-х рр. публікуються один за одним документальні матеріали, присвячені церковній тематиці, проблемі репресивного тиску на релігійні установи РКЦ в 1919-1937 рр. [142; 143]. На основі раніше не оприлюднених документів ДА СБУ та інших маловідомих документів і матеріалів, доведено, що в 1925-1926 рр. під різними приводами здійснено серію арештів серед римо-католицького духовенства для того, щоб спонукати ксьондзів до таємної співпраці з ДПУ. Оприлюднені документи свідчать, що в 1930 р. процес ліквідації УАПЦ довершено внаслідок постанов І «надзвичайного» церковного собору в січні місяці, потім судовим вироком в справі «СВУ», в тому числі й проти діячів УАПЦ і, нарешті, в грудні 1930 р. утворення вже цілком лояльної до радянської влади структури – Української православної церкви на чолі з архієпископом Харківським І. Павловським.

В монографіях та наукових студіях цього періоду представлений ґрунтовний аналіз та оприлюднено ряд важливих висновків з таких проблемних питань, як: ключові події в історії УАПЦ (УПЦ) під кутом обмеження свободи віросповідання шляхом фізичного винищення служителів культу та процес уточнення фактів з біографій релігійних діячів Українського «розстріляного відродження» (А. Киридон, І. Преловська, В. Пащенко) [144-147], трагічна доля священнослужителів православної церкви в період 30-х рр. ХХ ст. як в масштабах республіки, так і на регіональному рівні (М. Михайлуца, В. Вашкевич, А. Погорєлов) [148-150], організоване переслідування протестантських проповідників та віруючих в міжвоєнний період (Ю. Зінько) [151], роль органів державної безпеки в організації, підготовці і проведенні кампанії по вилученню церковних цінностей в Україні, форми їх участі у розгорнутій політиці цькування православної церкви і патріарха Тихона під час її реалізації (Л. Бабенко) [152; 153], розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні в 1922-1927 рр. (О. Тригуб) [154], особливості взаємозв'язку між основними заходами партійно-державного керівництва СРСР та УРСР,

місцевих партійних та державних органів щодо релігії та церкви, наслідки реакції на них з боку духовенства й віруючих, здійснення масових політичних репресій проти цього прошарку населення, процесу їх реабілітації та інших верств населення на сучасному етапі (О. Бойко, Л. Місінкевич, Є. Складенко, Н. Лапчинська) [155-159].

В працях даного напрямку підкреслюється, що відносно зменшення репресій проти священнослужителів в 1932-1934 рр. різко змінюється ситуацією, яка виникла в 1937-1938 рр. Ці зміни пов'язують із наказом НКВС від 5 жовтня 1937 р., який орієнтував працівників відповідних органів на проведення в найкоротші терміни широкої операції з метою рішучого розгрому «церковно-сектанських контрреволюційних кадрів». За свої релігійні переконання в добу «Великого терору» зазнали репресій всі ті, хто дивом уникнув переслідувань в попередні роки. Вивчення ж архівних документів, на думку авторів, не підтверджує масового опору духовенства і віруючих цій кампанії. Тому цілком слушно виноситься на обговорення теза про свідоме перебільшення його масштабів, як приводу до посилення наступу на церкву. Тим не менш, дослідниця Т. Євсєєва звернула увагу на цікаву закономірність – по селах, де активніше виявився церковний і національний рух, розстріли масові. На разі, цей напрямок дослідження розробляється достатньо інтенсивно. Його особливість полягає в тому, що до узагальнення та аналізу залучаються не тільки документи центральних та місцевих архівів (включаючи архіви СБУ), але й безпосередньо релігійних організацій.

Таким чином, узагальнення та аналіз літератури в сучасний період з проблем масових політичних репресій в Україні дозволяє зробити такі висновки. На початку XXI ст. розвиток вітчизняної історіографії проблеми розвитку та апогею масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду проходив стрімко, відбулось значне розширення джерельної бази та поява чисельних напрямків дослідження. Ми вважаємо, що цей складний процес також можна дослідити, після попереднього аналізу, синтезу,

систематизації та узагальнення, крізь метод об'єднання історіографічних фактів на тлі соціокультурних факторів, що впливали на їх появу, в рамках наступних змістовних груп: 1) роботи загального характеру та узагальнюючі дослідження за історичними періодами радянської доби (Ю. Шаповал, С. Білокінь, В. Ченцов, М. Шитюк); 2) джерелознавчі та історіографічні праці, рецензії, бібліографічні покажчики, мемуарна література, аналізи певних архівно-слідчих справ або їх комплексів (Е. Петровський, А. Щелкунов, Л. Місінкевич, Н. Лаас, І. Терлецька, Р. Подкур); 3) праці, присвячені дослідженню юридичного підґрунтя, наслідкам дії репресивного апарату, функціонуванню його механізму, а також вивченню місця та ролі партії, держави, органів держбезпеки та відповідного керівництва у функціонуванні каральних органів й забезпеченні їх повноцінної діяльності (Ю. Шаповал, М. Шитюк, В. Золотарьов, В. Васильєв, С. Кокін, С. Білокінь, А. Амонс, Л. Абраменко, Т. Вронська); 4) наукові праці та розвідки за різноманітними аспектами та певними напрямками — економічна контрреволюція, репресії в армії, щодо технічної та творчої інтелігенції, селянства, духовництва та інших верств населення, депортації, національні та галузеві аспекти репресій тощо (Р. Крайнік, Т. Іванова, В. Прилуцький, М. Дорошко, О. Рубльов, В. Ткаченко, С. Цвілюк, О. Тригуб, Л. Місінкевич); 5) роботи, в яких висвітлюється проблема масових політичних репресій на території окремих регіонів України (М. Шитюк, В. Нікольський, В. Ченцов, З. Лихолобова, Н. Тітова, О. Посвістак); 6) дослідження статистичного та соціологічного змісту (В. Нікольський, О. Бажан, С. Ільєвич). Знову таки, стає зрозумілим, що чималий відсоток праць може представлений одночасно в декількох умовно визначених нами групах.

ВИСНОВКИ

Радянська та сучасна історіографія масових політичних репресій 20-х – 30-х рр. XX ст. в Україні надзвичайно складне та багатоаспектне явище, яке неможливо розглянути в рамках одного культурного середовища чи наукової концепції. Незважаючи на особливості в підходах до вивчення проблеми, її динамічний розвиток протягом 1920-2014 рр., в значній мірі, вплинув на інтерпретацію радянської історії доби сталінізму. Резонанс, спричинений дослідженнями міжвоєнного періоду, вийшов далеко за межі вивчення державної репресивної політики. Полеміка навколо причин запровадження державного терору на початку 1920-х рр. та його апогею наприкінці 30-х не обмежилась лише науковою дискусією, а й привернула увагу як міжнародної громадськості, так і політичних еліт в різний період існування України. На основі комплексного історіографічного аналізу праць радянських, зарубіжних, сучасних вітчизняних дослідників та істориків діаспори авторами зроблена спроба з'ясувати стан, повноту і достовірність вивчення масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду.

Відповідно до поставлених завдань автори дійшли наступних висновків:

1. Проблема масових політичних репресій в Україні в 20-х – 30-х рр. XX ст. ще не стала предметом самостійного історіографічного дослідження. Усі наявні дотепер історіографічні дослідження не дають комплексного аналізу генези історіографії масових політичних репресій. Джерельну базу дослідження склала вся сукупність матеріалів багатопланового характеру, починаючи від газетної періодики міжвоєнного періоду та перших розвідок і закінчуючи фундаментальними академічними монографіями, дисертаціями з різних аспектів теми й узагальнюючими працями теоретико-методологічного характеру. Головними в дослідженні стали принципи історизму й об'єктивності. Серед основних прикладних методів найбільш уживаними є

проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, метод логічного аналізу.

Дослідження впливу суспільно-політичних умов та ідеологічних факторів на становлення і розвиток історіографії масових політичних репресій міжвоєнного періоду підтверджує одну з важливих закономірностей історіографічного процесу – пряму залежність його змісту і спрямування від суб'єктивних чинників, у першу чергу, від характеру політичного режиму, потреб ідеології й суспільної свідомості. Криза тоталітаризму, зумовлена масштабними репресіями й реальною загрозою знищення комуністичної системи, сприяла висуненню теми політичних репресій в розряд найбільш значних і актуальних. У повоєнний період і всю наступну радянську добу міфологізована і героїзована тематика «всенародної підтримки» заходів як надзвичайних органів безпеки, так і держави взагалі, по виявленню ворогів народу, засиллю шпигунів, зрадників, шкідників, куркулів та інших небезпечних елементів залишалася «зручним» інструментом формування «правильної» ідеологічної свідомості народних мас загалом та патріотичного виховання молоді зокрема. Водночас, тематика наслідків державного терору подавалась як результат перекручування «генеральної лінії» на місцях. Про об'єктивне дослідження історії репресій, головних їх винуватців як з центру, так і на місцях не могло бути й мови. У сучасну добу тематика масових політичних репресій нерідко потрапляє під «перехресний вогонь» різних політичних сил, які намагаються використати її в своїй боротьбі за прихильність населення, маніпулюючи масовою свідомістю на питаннях, пов'язаних з історією України в добу тоталітаризму.

2. Сучасний об'єктивний аналіз особливостей процесу нагромадження знань про масові політичні репресії дозволяє виділити основні періоди в їх історіографії. Весь «історіографічний час» (1920-2014 рр.) поділяється на дві доби – радянську (1920-1991 рр.) і сучасну (1991-2014 рр.). 1991 р. взятий умовно, для зручності поділу між існуванням СРСР та його розпадом, адже відомо, що якісні зрушення в історіографії масових політичних репресій

відбулись раніше здобуття союзними республіками незалежності, а саме в 1987-1989 рр., в період горбачовської перебудови. В свою чергу, радянську історіографію дослідження масових політичних репресій в Україні варто поділити на кілька періодів: 1) 1920-ті рр. – середина 50-х рр. – коли радянська влада утвердилася на території України, прагнучи втілити в життя політику «коренізації», коли країну поглинув процес переходу від масової до суцільної колективізації. Впровадження політики «ліквідації куркульства як класу» висвітлювалось істориками під ретельним наглядом влади, а згодом, завдяки керівництву Й. Сталіна, будь-які дослідження української історії повинні повністю відповідати ідеям та настановам «Короткого курсу історії ВКП(б)», а будь-які відхилення відразу ж оголошувалися «буржуазним націоналізмом»; 2) середина 1950-х – середина 1960-х рр. – період «хрущовської відлиги», під час якого радянські дослідники почали говорити про проблему масових політичних репресій в СРСР, що стало можливим після оприлюднення на XX з'їзді КПРС доповіді М. Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки», розпочався процес реабілітації жертв політичних репресій; 3) друга половина 1960-х – середина 80-х рр., коли в працях радянських істориків практично не виокремлювалася проблема масових політичних репресій в Україні, як аспект досліджень, лише констатувався факт цієї трагедії; 4) друга половина 80-х рр. – початок 90-х рр., – в часи «перебудови» частина істориків почала в своїх працях замислюватись над результатами діяльності карально-репресивної системи як в Україні, так й в СРСР в цілому, цей період характеризувався процесами розвитку демократизації та гласності. Характерним для цього часу є кількісне зростання досліджень як радянських, так і вітчизняних істориків, тематичне розмаїття праць. Вважається етапом, в період якого розпочався початок різкого розвитку історіографії масових політичних репресій. Радянська періодизація вивчення масових політичних репресій визначається не рівнем розвитку самої науки і ключовими тенденціями, які повинні впливати на методологію, характер і зміст досліджень, а кардинальною зміною

суб'єктивних чинників: на зміну сталінській концепції шпигуноманії, шкідництва, прийшла «хрущовська» відлига, яка на деякий час покращила стан вивчення тоталітаризму загалом і масових політичних репресій в Україні зокрема, однак вже невдовзі відбувся певний «відкат» до «ліберального сталінізму» брежнєвського типу з надмірною актуалізацією історико-партійної тематики за рахунок усіх інших аспектів історії репресій, міфологізацією й героїзацією «боротьби» надзвичайних органів із засиллям ворогів народу в усіх галузях народного господарства.

Новітня доба розпочалась після горбачовської відлиги, в 1991 р. У пропонованому дослідженні сучасний історіографічний процес можна поділити на два періоди: 1991-1999 рр. – зародження науки репресіології, повний плюралізм думок, становлення й формування незалежної вітчизняної історичної науки; 2000-2012 рр. – прихід на зміну концептуальним пошукам 90-х рр. антропоцентризму, розумне застосування якого у поєднанні з доступом до найширшого теоретико-методологічного апарату та широкої джерельної бази стає гарантом високого рівня сучасних праць.

3. Історіографи сходяться на думці, що історіографічне осмислення характеру політичної влади і суспільства в СРСР за часів керівництва держави Й. Сталіним почалось ще з 30-х рр. XX ст. Тоді побачили світ поодинокі праці колишніх громадян Радянської держави та згодом репресованих діячів партії, що мали раніше теоретико-публіцистичний характер. У них з критичних позицій аналізувалось суспільство, правляча партія більшовиків, політична влада і методи керівництва партією і країною, створені Й. Сталіним. Особлива увага зверталась на постать самого Й. Сталіна як диктатора, який викривив політику В. Леніна, партії, узурпував владу. Йдеться, зокрема, про публіцистичні праці Л. Троцького, в яких вголос заявлено про відповідальність Й. Сталіна за нечувану бюрократизацію й одержавлення більшовицької партії. Радянські історики розпочали «обережно» писати історію масових політичних репресій в Україні вже в повоєнний час. Тематика «боротьби влади крізь призму діяльності

надзвичайних органів із політичними опонентами та ворогами народу» (масові політичні репресії розглядались на той час саме під цим кутом) практично відразу зайняла провідне, особливе місце серед великої кількості тем, над якими працювали історики республіки в першій половині XX ст. До її розроблення залучалися не лише науковці, але й публіцисти, громадські діячі, державні і партійні функціонери. Абсолютна більшість праць мала агітаційно-патріотичне забарвлення, героїчний пафос. Головними завданнями такого виду робіт стали викриття «злочинної» суті діяльності політичних опонентів, шкідництва на виробництвах, «негативного» впливу на розвиток держави окремих представників творчої та технічної інтелігенції, розповсюдження закликів до пошуків ворогів народу та боротьби з ними. І з цим завданням наукова література тодішнього формату успішно впоралась. Пласт означених науково-популярних і публіцистичних джерел ніс у народні маси потужний сигнал до таких негативних явищ як доноси на близьких, рідних та знайомих, появи відчуття всеосяжної підозрілості до один одного, вироблення покірності та страху перед опором державній політиці як в центрі, так і на місцях. Розпочався розвиток джерельної бази, утвердження наукової концепції взаємодії влади та її «опонентів», як явних, так і вигаданих. Однак наукових праць, безпосередньо присвячених масовим політичним репресіям в Україні міжвоєнного періоду, створено не було. Перелік літератури з проблемної теми обмежується великою кількістю газетних і журнальних статей, кореспонденцією науково-популярного змісту, збірниками документів і матеріалів із слабкою джерельною базою й рядом публіцистичних нарисів ідейно-пропагандистського характеру. До того ж, саме в першій половині XX ст. покладено початок багатьом «білим плямам» в історії політичних репресій та міфам про «всенародне схвалення викривальних дій влади з пошуків ворогів народу», «цілковиту підтримку дій влади прокуратурою в центрі і на місцях», «виходом з-під контролю комуністичної партії надзвичайних органів безпеки, НКВС, зокрема, в період активної фази репресій», «одноосібну провинну в злочинах проти народу

провінційної влади в результаті перекручування «генеральної лінії» на місцях», а також забороні використання будь-яких фактів, які не вписувались в офіційну концепцію боротьби влади з політичними опонентами в добу шпигунства, заколотів та ворогоманії. До останніх в першу чергу належить діяльність надзвичайних органів влади (під безпосереднім керівництвом партії на чолі з Й. Сталіним та його оточенням), яка змальовувалась виключно в рамках «необхідної самооборони» держави від її внутрішніх та зовнішніх ворогів, укривався факт зустрічних планів, лімітування кількісних показників «виявлених» ворогів, шпигунів, диверсантів та шкідників, участі окремих вищих посадових осіб, партійних діячів в репресіях задля просування по кар'єрних сходах тощо. Репресії («боротьба по виявленню зрадників та ворогів, тих, хто активно займається підризом устоїв державного порядку та добробуту») подавались як необхідні, вимушені засоби і дана концепція (з обмовленням, в контексті часткової реабілітації, про невинних та випадкових жертв цих процесів по обидва боки) укорінилась у вітчизняній науці на всі подальші роки існування радянської влади.

Перша ефективна спроба радянської історіографії вивчити й осмислити характер, певні риси явища, яке згодом назвуть сталінізмом, відбулась саме в період хрущовської «відлиги» (з 1956 р.). Завдяки доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді партії 25 лютого 1956 р. в суспільних науках відбулись істотні зміни парадигмального характеру. Хоча тоді доповідь не оприлюднена для всієї країни, її зміст став відомим громадськості. А з другої половини 60-х рр. і до 1987 р. в суспільних науках і, перш за все історичній, проблема масових політичних репресій взагалі зникла як така. Новим могутнім поштовхом до вивчення проблеми стала доповідь Генерального Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР та Верховної Ради РСФР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції у 1987 р. Вперше за всю історію СРСР лідер партії і держави надав таку критичну оцінку історичному минулому й сталінській системі, зокрема

М. Горбачов визнав, що після XX і XXII з'їздів КПРС процес відновлення справедливості не було доведено до кінця й фактично призупинено з середини 60-х р. Саме після цієї доповіді М. Горбачова розпочався процес десталінізації суспільних наук. Якщо протягом 1987-1989 рр. на перше місце із висвітлення державного терору претендувала публіцистика, то з 1990-1991 рр. спостерігається і кількісне, і якісне збільшення наукових досліджень, присвячених сталінізму в цілому та масовим політичним репресіям, зокрема.

Переломними для української історіографії стали 1989-1990 рр. Саме в цей період розпочався активний пошук і оприлюднення нових фактів, оцінок, ціннісних орієнтацій, нових методологічних парадигм у суспільних науках і особливо щодо державного терору у вигляді політичних репресій. Серед «піонерів перебудови» в історичній науці стали фахівці з історико-партійної науки. Серед перших Ю. Шаповал, Р. Пиріг, В. Репринцев та ін. Науковці звернулись до «білих плям» історії України – сталінських репресій в Україні, політики Й. Сталіна щодо селянства, колективізації, голоду 1930-х рр. в Україні, депортацій українського населення, демографічних втрат за часи сталінізму, механізму державної влади, що склався в цей період. Серед авторів, які першими порушили ці питання, були Н. Бугай, В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, О. Рубльов, Д. Табачник, Ю. Шаповал. Вчені вивчали долю державних, партійних, комсомольських діячів, військових, української інтелігенції. В цей період одна з провідних тем перегляду минулого – засудження злочинів сталінізму.

Таким чином, основні зусилля радянської історіографії в 1987-1991 рр. зводилися до спроб довести хибність концепції зумисного винищення націоналізму в республіці, та вироблення власної схеми розуміння трагічних подій початку 1920-х – кінця 30-х рр. В результаті наукової дискусії 1986-1991 рр., до історіографічного процесу долучались радянологи-ревізіоністи та радянські вчені. В зв'язку зі зникненням єдиної радянської історичної науки концепція сталінізму, як наслідок деформації ленінських принципів

Й. Сталіним, втратила свою актуальність, а історичні науки України та Росії, мали виробити власні підходи до інтерпретації проблеми. Врешті-решт, українські історики сприйняли концепцію колективної відповідальності за ці злочини, а російські дослідники відійшли від марксистсько-ленінських підходів до розуміння історії, але в абсолютній більшості не визнали репресії міжвоєнного періоду в Україні виключно антиукраїнським явищем. Це стало ґрунтом для посилення нових наукових суперечок та вироблення російськими дослідниками власного погляду на події 1920-1939 рр., згідно якого державний терор не мав етнічного забарвлення, а ситуація в Україні стала проявом загальних радянських тенденцій.

4. Результати дослідження сукупності праць зарубіжних учених дозволяють відзначити, що з-поміж великої кількості наукових, публіцистичних і мемуарних публікацій в зарубіжній історіографії немає жодної праці, в якій би окремо висвітлювався цілий комплекс питань, пов'язаних з репресіями саме в Україні, особливо це стосується доби Великого терору. Окремі аспекти репресій лише частково відобразилися на сторінках таких досліджень. Не дивлячись на широке тематичне розмаїття, різнопланові методологічні й теоретико-аналітичні підходи, зарубіжні історики, як і представники радянського наукового істеблішменту, не змогли створити об'єктивної історії репресій. Тенденційність, однобічність, неглибока джерельна база, створення деяких праць на замовлення «пропагандистських відділів» США – ось деякі з основних хиб зарубіжної історіографії масових політичних репресій в Україні в 20-х – 30-х рр. XX ст.

Перші вагомі зарубіжні праці з дослідження проблеми вийшли в 80-х рр., коли західні дослідники найбільше почали розробляти питання юридичного та судового забезпечення масових політичних репресій в СРСР. Заслужовують на особливу увагу узагальнюючі англomовні праці Л. Зоріна та Д. Легетті, предметом яких стало становлення та функціонування пенітенціарної системи в СРСР та Україні, зокрема. Актуальність і зацікавленість проблемною темою з боку зарубіжних дослідників

зумовлюються не стільки «пошуком наукової правди», скільки потребою викрити та засудити, власне, сам комуністичний лад та ті злочини, які мали місце в СРСР та Україні, зокрема. В працях зарубіжних дослідників насамперед ставилося завдання дослідити не стільки сам державний терор, скільки жахливі наслідки боротьби влади з політичними опонентами, творчою інтелігенцією, які збурювали народ, а також із «винуватцями» в спадах виробництва, занепаду сільського господарства, бойової готовності в військових частинах із пошуками в частинах та штабах заколотників, диверсантів, шпигунів.

В рамках західної історіографії державного терору наукові дослідження представників тоталітарного напрямку базувались на непрямих даних та були позбавлені посилань на архівні джерела, що в свою чергу, не давало в повній мірі об'єктивно оцінити трагедію 1920-1939 рр. в Україні. Для деяких істориків-ревізіоністів характерною стала надмірне применшення кількості постраждалих, знімання відповідальності за терор зі сталінського керівництва і намагання обілити режим.

Діаспорна історіографія презентована, головним чином, мемуарною літературою колишніх політв'язнів та громадян СРСР. Цим працям властива суб'єктивність та надмірна емоційність, але водночас – намагання об'єктивно проаналізувати події, в яких брали участь самі автори. Своєрідним підсумком напрацювань, присвячених встановленню терору в Україні на початку 20-х рр. XX ст., стала ґрунтовна монографія М. Ковалевського «Україна під червоним ярмом: Документи, факти», в якій найбільш чітко розвинута концепція розуміння більшовизму як окупантської влади із репресивною політикою від початку її встановлення в Україні. Певним підсумком досліджуваної проблематики на певному етапі розвитку історіографії проблеми стали напрацювання колишнього політв'язня Г. Костюка, який зробив важливу справу – після особистих зустрічей зібрав воєдино спогади українських письменників і вчених, які сиділи по різних радянських таборах та в'язницях.

Отже, в історичній науці української діаспори в 20-ті – на початок 90-х рр. активізація досліджень цієї проблеми припала на час «холодної» війни та антирадянської ідеологічної кампанії 50-х – початку 80-х рр. XX ст. Ця обставина суттєво вплинула на характер постановки проблеми та вибір методологічного апарату для її вирішення. Полемічний характер радянської історіографії проблеми проявився ще на початкових етапах розгортання історіографічного процесу. Протистояння відбувалось на ґрунті існуючої концепції всеосяжного терору, яку висунули західні дослідники та історики української діаспори. Концепція зазнала остаточного академічного оформлення в працях Р. Конквеста, Д. Соловея, П. Курінного, Г. Костюка, С. Підгайного та ін., і стала прецедентом для подальшої наукової дискусії. На нашу думку, протягом другої половини 1980-х рр. в радянській історіографії все ж таки розпочалось формування нової концепції розуміння репресій міжвоєнного періоду. І не останню роль відіграли саме історики української діаспори. Розпад Радянського Союзу надав принципово нового характеру історичним дослідженням. Після зникнення СРСР зі світової політичної арени радянська історична наука перестала існувати, а критика комуністичної системи з боку західних дослідників втратила актуальність.

Необхідно зазначити, в західній історіографії тривали суперечки між ревізіоністським та тоталітарним напрямками. Погляд на державний терор як багатфакторне та ситуаційне явище, отримав подальший розвиток на основі залучення нових архівних документів. В цілому ревізіоністам вдалось встановити взаємозв'язок масових політичних репресій 20-30-х рр. XX ст. з кризовими явищами в радянській політичній системі, політичною опозицією, селянським супротивом державній аграрній політиці, індустріалізацією та міжнародною ситуацією 1930-х рр. Як вже зазначалось, на початку 1990-х рр. дискусія в західній історіографії втратила свою гостроту в зв'язку із занепадом тоталітарної парадигми та посиленням позицій ревізіоністів.

5. Ще в період існування СРСР у вітчизняній історіографії політичних репресій розпочався новий, більш конструктивний етап. Дещо в новому

ракурсі тепер сприймалась діяльність органів держбезпеки, об'єктивніше досліджувалась роль партії, аналізувались прорахунки в державній політиці. Однак ці зміни були ще непослідовні й неоднозначні. Початок системного перегляду ключових питань державного терору в Україні, що розпочався після глобальних суспільно-політичних змін 1991 р. і хронологічно охопив останнє десятиліття XX ст., слід трактувати не як «революційний злам» (хоча цей період пройшов під гаслом «архівної революції»), а як перехідний етап, наукова база якого ілюструвала основні протиріччя цього переходу. Відбулась остаточна відмова від радянської методології й парадигми, проте і створення нової парадигми тривало досить повільно. Лише на початку 2000-х рр. розпочалося ґрунтовне комплексне багатоаспектне дослідження масових політичних репресій в Україні.

Окрім внутрішніх чинників, актуалізації тематики значно сприяли Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. та програма, затверджена постановами Кабінету Міністрів України № 530 від 11 жовтня 1992 р., та Верховної Ради України № 2256 – XII від 6 квітня 1992 р. про підготовку та видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в кожній області України.

Підводячи підсумок історіографічному дискурсу сталінізму протягом 1991-1999 рр., й, особливо в 2000-х рр., можна стверджувати, що в ці роки почали формуватись нові парадигми у вітчизняній історичній науці. Націоналізація історії, яка розпочалась в 1989-1991 рр., отримала логічне продовження. В цей період відбувся злам попередніх методологічних підходів і принципів і почався пошук нових. Одним з таких нових підходів стала концепція тоталітаризму, запозичена у західної і частково російської політичної науки. Продовжується «заселення історії людьми». В монографіях, наукових статтях значна увага приділялась розповідям про репресованих діячів, особливо інтелігенції. Також привернули увагу дослідників і постаті «творців» тоталітарної системи, в тому числі діячів репресивно-каральних органів. Особливе місце в історіографії зайняла тема

політичного й соціального терору – репресій, депортацій, голодоморів. Більшість дослідників підкреслювали антиукраїнський характер терору. Спостерігається протиставлення за етнічною ознакою: український етнос – жертва, росіяни – носії влади або посад в різних сферах, творці системи; репресій серед них значно менше. Провина за терор покладається на Й. Сталіна, його оточення, пануючу партію, зрошену з державою, і номенклатуру. Завзятими виконавцями названі органи безпеки, яким історіографія приділила чималу увагу. Важливим здобутком української історіографії стало оприлюднення численних документальних матеріалів, у тому числі архівів ЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. За ці роки вийшли збірки документів щодо репресій у різних регіонах України («Реабілітовані історією» та ін.), в'язнів з України в інших регіонах СРСР, про депортації населення. Серед істориків, які найбільш плідно опрацьовували тему сталінізму в цілому та масових політичних репресій в Україні, зокрема (розглядались виключно події в Україні, особливо, в Західній) можна назвати В. Ченцова, І. Біласа, М. Шитюка, С. Білоконя, О. Рубльова, Д. Табачника, Ю. Шаповала, Б. Яроша та ін.

Політологи та історики розглядали генезу концепції тоталітаризму: в західній суспільній думці (з кінця 20-30-х рр. ХХ ст.), в російській (з кінця 1980-х рр.) та українській (з початку 1990-х рр.). В 90-х рр. з'явилися нові парадигми: сама концепція тоталітаризму, яку раніше (1991-1992 рр.) не розглядали і не брали до уваги. Серед нових положень – ідея про партократію, партію-державу як основну ознаку сталінського тоталітаризму. Увага до партійно-державної номенклатури. Окремий аналіз діяльності репресивно-каральної системи. Позитивними рисами відзначені, перш за все, постановка цих нових проблем, їх достатнє ґрунтовне висвітлення. Спостерігається нова парадигма української історичної науки у справі дослідження «репресивної» проблематики, яка є пріоритетною у вітчизняній наратології 1990-х рр. Специфікою терору в Україні (йдеться не лише про репресії, але й про голодомор та депортації), є те, що він завжди мав

«антинаціональне», і «антиукраїнське» забарвлення, тому його частина науковців класифікує як геноцид проти народу України і як етноцид по відношенню до окремих етносів, зокрема, українського.

Важливим здобутком стали публікації нових документальних джерел, які розкривали специфіку історичних подій в різних регіонах України. Впродовж двох десятиліть (1989-2014 рр.) накопичено значний за обсягом і змістом фактологічний матеріал, запропоновано нові оцінки явищ і подій.

Дослідники вивчали репресії проти окремих верств і класів, проти етнічних груп, всередині партійно-державної влади та репресивно-каральної системи. Дослідженнями з цієї проблематики займались О. Бажан, С. Білокінь, З. Лихолобова, В. Нікольський, Р. Подкур, В. Пристайко, О. Рубльов, В. Ченцов, Ю. Шаповал, М. Шитюк та ін. Зокрема, протягом останнього десятиліття вийшли монографії і захищені докторські дисертації з «репресіології» В. Ченцовим, М. Шитюком, В. Нікольським, О. Рубльовим. Протягом останнього десятиліття історики звернули увагу на особливості репресивної практики сталінізму в різних регіонах України.

Репресіологія знайшла відображення в науковій періодиці. Зокрема, серед видань, які активно публікували статті з означеної проблематики, історики виділяють такі як «Український історичний журнал», «Грані», збірки статей, які виходили протягом багатьох років під егідою Інституту історії України НАН України «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» та ін. Серед праць, які досліджували репресивну діяльність каральних органів, необхідно назвати роботи О. Бажана, В. Нікольського, Р. Подкура, М. Шитюка та ін.; репресії щодо інтелігенції в науковій періодиці висвітлювали В. Марочко, В. Пристайко, Ю. Шаповал, В. Ченцов та ін. Автори звернули увагу на антиукраїнську спрямованість репресивної практики, на механізм політичного терору, політико-ідеологічне обґрунтування. Внаслідок цілеспрямованої діяльності влади, насильницькими шляхами знищувались різні групи населення, особливо ті, хто у 20-ті рр. чинив бодай якийсь опір системі, поширювалась сталінська ідеологія.

Практично «оновились» різні державні та партійні органи, соціальні верстви, в тому числі склад судової і карально-репресивної системи, склад інтелігенції тощо. Влада проводила всілякі пропагандистські заходи для обґрунтування політичних репресій. Радянсько-партійна пропаганда асоціювала боротьбу проти інтелігенції з боротьбою проти націоналістичних ухилів в українському суспільстві. Цим питанням також присвячені монографії та публікації.

Цей складний процес розвитку сучасної вітчизняної історіографії проблеми варто досліджувати в рамках таких змістовних груп: 1) роботи загального характеру та узагальнюючі дослідження за історичними періодами радянської доби; 2) джерелознавчі та історіографічні праці, рецензії, бібліографічні покажчики, мемуарна література, аналізи певних архівно-слідчих справ або їх комплексів; 3) праці, присвячені дослідженню юридичного підґрунтя, наслідкам дії репресивного апарату, функціонуванню його механізму, а також вивченню місця та ролі партії, держави, органів держбезпеки та відповідного керівництва у функціонуванні каральних органів й забезпеченні їх повноцінної діяльності; 4) наукові праці та розвідки за різноманітними аспектами та певними напрямками – економічна контрреволюція, репресії в армії, щодо технічної та творчої інтелігенції, селянства, духовництва та інших верств населення, депортації, національні та галузеві аспекти репресій тощо; 5) роботи, в яких висвітлюється проблема масових політичних репресій на території окремих регіонів України; 6) дослідження статистичного та соціологічного змісту. Нами виявлено чимало праць, які можуть бути представлені одночасно в декількох умовно визначених групах.

6. Аналіз інформативного потенціалу опрацьованого історіографічного комплексу дозволяє окреслити ряд пропозицій і рекомендацій щодо подальшого дослідження актуальних аспектів проблеми:

– необхідно дослідити ставлення населення до розгортання державного терору на початку 20-х рр. та зміни у психології його сприйняття наприкінці 30-х рр. XX ст.;

– поглибленого і всебічного вивчення вимагає проблема опору (пасивного та активного, реального та уявного) як серед простих громадян, так і серед партійних діячів, співробітників прокуратури та НКВС репресіям, уточненню відсоткового співвідношення таких людей до загальної кількості населення, «мовчазного свідка» державного терору;

– спеціального наукового дослідження потребує міра персональної відповідальності в репресіях окремо взятого політичного діяча, співробітника НКВС, прокуратури, а також тих, за наклепом та доносом яких засуджували невинуватих людей, достеменно з'ясувати, чи це наслідок пануючої на той час державної політики та аморальної атмосфери, чи все залежало від особистих якостей конкретної особи, її виховання та моральної стійкості;

– у контексті дослідження дій репресивних органів варто звернути увагу на встановлення жертв, серед яких дійсно були шпигуни, диверсанти, зрадники, шкідники, вороги народу, з'ясувавши тим самим необхідність застосування репресивних дій;

– необхідно встановити точну кількість жертв політичних репресій як окремо по регіонах, так і по Україні в цілому;

Подані аспекти зумовлюють потребу у продовженні та поглибленні конкретно-історичних досліджень масових політичних репресій в Україні в 20-30-х рр. XX ст., розширюючи хронологічні межі до 50-х рр.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Розділ 1

1. Авербух Н.И. Одесская «Чрезвычайка» – большевистский застеночек: Факты и наблюдения. Ч. 1. / Н.И. Авербух. – Кишинёв: Импримерия Статулуй, 1920. – 37 с.
2. Кошмарные тайны Киевской чрезвычайки: Рассказ «смертника». – К.: Юг, 1919. – 8 с.
3. Косіор С.В. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства / С.В. Косіор // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 21-66.
4. Хатаєвич М.М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів та піднесення сільського господарства / М.М. Хатаєвич // Більшовик України. – 1932. – № 21-22. – С. 1-20.
5. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток: [монографія] / В.В. Бондаренко. – К.: Изд-во Акад. наук УРСР, 1957. – 442 с.
6. Заремба Г. За суцільну колективізацію Одещини: [брошура] / Ганна Заремба. – Одеса, 1930. – 60 с.
7. Полтавець П. Куркуль і колгосп / Петро Полтавець. – Х., 1931. – 24 с.
8. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949. – 511 с.
9. Сорок років Радянської влади на Херсонщині (1917-1957). Збірник статей. – Херсон, 1957. – 167 с.
10. Учёные Одессы в социалистическом переустройстве народного хозяйства Одесской области к 30-летию Советской Украины [Зб. наук. статей]. – Одесса, 1948. – 181 с.

11. Котвицький С. Пам'ятати про капіталістичне оточення / С. Котвицький. – К.: Молодий більшовик, 1939. – 184 с.
12. Вирок у справі про шпигунство і зраду батьківщини Тухачевського, Якіра, Уборевича та ін. // Колбуд. – 1937. – № 6.
13. Всегда помнит о капиталистическом окружении: К делу Тухачевского, Якира и др. // Партийное строительство. – 1937. – № 12.
14. Наказ народного комісара оборони СРСР № 96, 12 червня 1937 р.: Про діяльність Тухачевського, Якіра, Ейдельмана та інших // Вісті. – 1937. – 14 червня.
15. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях: Доклад [...] XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 года / Н.С. Хрущев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3 (290). – С. 128-170.
16. Командарм Якир: Воспоминания друзей и соратников. – М.: Политиздат, 1963. – 177 с.
17. Шатов П. Й.Е. Якір на фронтах громадянської війни / П. Шатов // Укр. іст. журн. – 1966. – № 8. – С. 20-29.
18. Бойко О. Видатний військовий діяч / О. Бойко // Укр. іст. журн. – 1977. – № 7. – С. 41-56.
19. Дюжков Б. Військові трибунали в роки війни / Б. Дюжков // Рад. право. – 1985. – № 5. – С. 54-63.
20. Осташко Т. Й.Е. Якір на Україні / Т. Осташко // Укр. іст. журн. – 1986. – № 8. – С. 25-46.
21. Пиха Д. Командарм Й.Е. Якір / Д. Пиха // Український історичний журнал – 1971. – № 8. – С. 23-54.
22. Виноградский В. Полковник Шовкуненко рассказывает / В. Виноградский, И. Якименко // Коммунист Украины. – 1990. – № 1. – С. 23-36.
23. Усенко І. Позасудова репресія. Як це починалось / І. Усенко // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С. 40-53.

24. У истоков. Страницы органов госбезопасности Украины // Вечерний Киев. – 1989. – 10 января. – С. 8-10.
25. Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4. – С. 41-104.
26. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В.В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175-181.
27. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В.В. Цаплин // Вопросы истории. – 1991. – №4. – С. 154-163.
28. Письменники Радянської України. 20-30 роки: нариси творчості / [упоряд. С.А. Крижанівський]. – К.: Рад. письм., 1989. – 407 с.
29. Самое страшное преступление Сталина: Немецкие дипломаты о голоде на Украине в начале 30-х годов // За рубежом. – № 12. – 1989.
30. В комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х – начале 50-х гг. // Известия. – 1989. – 27 янв.
31. О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевшими место в период 30-40-х – начале 50-х гг. // Правда. – 6 янв. – 1989.
32. Чертков В. Не испить той чаши: О чекистах, которые противились произволу 30-х гг. / В. Чертков // Правда. – 1 мая. – 1989.
33. Репресоване «відродження» / упоряд.: О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 399 с.
34. Табачник Д. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) / Д. Табачник / Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики: Препринт № 2 / АН політики: Препринт № 2 / АН Укр.РСР, Ін-т історії. – Київ: Політвидав України, 1988. – С. 3-25.
35. Табачник Д. Командарм Якір. Останні роки життя / Д. Табачник // Трибуна лектора. – 1988. – № 6. – С. 12-25.

36. Табачник Д. Останній бій командарма / Д. Табачник // Робітнича газета. – 1988. – 30 березня. – С. 4.
37. Шаповал Ю. У ті трагічні роки / Ю. Шаповал. – К: Політвидав, 1990. – 143 с. (Компартія України і сторінки історії).
38. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: посібн. [для вчителів] / За ред. Ю.Ю. Кондуфора; Упоряд.: С.В. Кульчицький, А.А. Чуб, Н.А. Дегтярьова. – К.: Рад. шк., 1990. – 336 с.
39. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому»: [монографія] / С.В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
40. Медведев Р. Сталин и сталинизм / Роу Медведев. – М.: Прогресс, 1990. – 656 с.
41. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х гг. / Под редакцией Яковлева А.Н. – М.: Политиздат, 1991. – С. 280-311.
42. Сувениров О. Трагедия РККА 1937-1938 / О. Сувениров. – М.: Тера, 1998. – 528 с.
43. Петров Н. Кто руководил НКВД 1934-1941 гг. Справочник / Н. Петров, К. Скоркин. – М.: Звенья, 1999. – 502 с.
44. Залесский К. Империя Сталина. Биографический словарь / К. Залесский. – М.: Вече, 2000. – 353 с.
45. Папчинський А. Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК / А. Папчинський, М. Тумшис. – М.: Современник, 2001. – 362 с.
46. Мартиросян А.Б. Сталин и репрессии 1920-х – 1930-х гг. [Текст] / А.Б. Мартиросян. – М.: Вече, 2008. – 413 с.
47. Соловьев Б. Полководец Сталин / Б. Соловьев, В. Суходеев. – М.: Вече, 2001. – С. 201.
48. Баландин Р. «Клубок» вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-ые годы / Р. Баландин, С. Миронов. – М.: Вече, 2003. – 347 с.
49. Мухин Ю. Убийство Сталина и Берии / Ю. Мухин. – М.: Вече, 2002. – 429 с.
50. Карпов В. Генералиссимус. Кн. 1–2. – М.: РОССПЭН, 2002. – 365 с.

51. Сейерс М. Тайная война против Советской России / М. Сейерс, К. Сейерс. – М.: Красный пролетарий, 1947. – 456 с.
52. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений: Время и мы / А. Орлов. – Нью-Йорк, 1977. – 645 с. 2.7.470.
53. Герасимович І. Голод на Україні / І. Герасимович // Бібліотека українського слова. Ч. 31. – Берлін, 1922. – 295 с.
54. Герасимович І. Життя й відносини на Радянській Україні / І. Герасимович. – Берлін: Українське слово, 1922. – 104 с.
55. Solovey D. On the 30-th Anniversary of Great Man-Made Famine in Ukraine / D. Solovey. – Jersey City, 1963. – 26 p.
56. Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках / Д. Соловей. – Ч. 1. Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. – 88 с.
57. Сосновий С. Правда про голод в Україні в 1932-1933 рр. / С. Сосновий // Українські вісті. – 1950. – 2, 5 лютого.
58. Пігідо Ф.П. Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30 роках) / Ф.П. Пігідо. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 140 с.
59. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. Запланований штучний голод в Україні 1932-1933 років / М. Вербицький. – Лондон, 1952. – 112 с.
60. Haliy M. Organized famine in Ukraine 1932-1933 / M. Haliy. – Chicago, 1963. – 48 p.
61. Makohon P. Witness: Memoirs of the Famine of 1933 in Ukraine / P. Makohon; Transl. by V. Moroz. – Toronto, 1983. – 37 p.
62. Галій М. Організований голод в Україні 1932-1933 / М. Галій. – Чикаго: Укр. пул.-наук. ін-т, 1969. – 39 с.
63. Гришко В.І. Замах на життя нації / В.І. Гришко. – Детройт, 1983: Видання Фундації ім. В.П. Багряного. – 28 с.

64. Гришко В.І. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933-1963) / В.І. Гришко; мов.-літ. ред. Н. Щербини. – Нью-Йорк: Вид. «ДОБРУС» у в США, 1963. – 67 с.
65. Гришко В. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під советами. Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958) / В. Гришко. – Вид-во «Українські вісті», Н. Ульм. – 1958. – 224 с.
66. Давиденко В. Сорокаріччя великого голоду 1932-1933 рр. / В. Давиденко // Альманах Українського Народного Союзу на 1973 рік. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1973. – 115 с.
67. Марунчак М.Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі: [історична література] / М.Г. Марунчак. – Вінніпег (Канада): накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1985. – 143 с.
68. Mace J. Soviet Studies. Harvard University / J. Mace. – 1983. – Vol. 35. – P. 487-503.
69. Mace J. Communism and Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933 / J. Mace. – Cambridge, Harvard Univ. Press, 1983. – 334 p.
70. Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933: [Monograph] / A. Graziosi. – Cambridge, Ukraine Research Institute Harvard University, 1977.
71. Graziosi A. The Great Soviet Peasants War: Bolsheviks and peasants, 1917-1933 / A. Graziosi. – Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996. – 77 p.
72. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927-1938 роках / С. Максудов // Голод на Україні, 1932-1933: Вибрані твори / Н. Каратницька (упоряд.). – [Мюнхен], Сучасність, 1985.
73. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930-1938 рр. / С. Максудов // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 121-127.
74. Levin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization: [Monograph] / M. Levin. – London, 1968. – 535 p.

75. Конквест Р. Большой терор / Р. Конквест. – Т.1. – Рига :Ракстниеке, 1991. – 653 с.
76. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. / Р. Конквест; Літ. обробка Васильченко С. та ін. – К. : Либідь, 1993. – 383 с.
77. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: [монографія] / Б. Кравченко; Пер. з англ. – К., 1997. – 423 с.
78. Viola L. Peasants Rebels under Stalin: Collectivization and Culture of Peasants Resistance / Linn Viola. – Oxford University Press. – N. Y., Oxford, 1996. – 312 p.
79. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [монографія] / Г. Костюк. – К.: Смолоскип. – 1995. – 508 с.
80. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 786 с.
81. Бондарчук Ю.П. Залізничний транспорт України в умовах утвердження адміністративно-командних методів управління народним господарством (кінець 20-х – 30-ті рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / Ю.П. Бондарчук; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.
82. Жезицький В. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках. Загальні тенденції та регіональні особливості: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / В. Жезицький. – К., 1997. – 208 с.
83. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Дис. ...канд.. іст. наук: 07.00.02 / В.В. Масненко; КППМ. – К., 1993. – 239 с.
84. Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / В.І. Очеретянко; Харк. держ. ун-т. – Х., 1999. – 19 с.

85. Сасімов А.А. Вища школа радянської України (1926-1939 рр.): Дис. ...канд.. іст. наук: 07.00.01 / А.А. Сасімов; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – 161 с.
86. Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти [Текст]: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 / Табачник Дмитро Володимирович; Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. – К., 1995. – 103 с.
87. Репресії 20-30-40-х і початку 50-х років на Україні: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Ін-т історії України АН України, Держ. іст. б-ка України, Всеукр. спілка краєзнавців; упоряд.: Л. Ю. Ступак та ін. – К., 1992. – 186 с.
88. Гранкіна О. Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ / О. Гранкіна // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 208-223.
89. Кокін С. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній армії» /С. Кокін, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997-1999. – №1/2; 2000. – № 2/4.
90. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспіл.-політ. та іст.-прав. аналіз. У 2 кн. / І.Г. Білас. – К.: Либідь: Військо України. – 1994. – Кн. 2. – 686 с.
91. Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941 рр. / В. Золотарьов. – Х. : Фоліо, 2003. – 477 с.
92. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія / В.М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. – 624 с.

93. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: [монографія] / В.В. Ченцов. – НАН України; Інститут історії України / П.Т. Тронько (наук.ред.). – К., 1999. – 482 с.
94. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії: [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
95. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) : [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.
96. Шевченко С. Архіпелаг особливого призначення / С. Шевченко. – К.: Фенікс, 2006. – 367 с.
97. Шаповал Ю. Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К.: Стилос, 2002. – 466 с.
98. Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / Ю. Шаповал, В. Пристайко. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
99. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 607 с.
100. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919-1941 / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.
101. Бурносков В. Відлуння внутрішніх чисток / В. Бурносков, В. Нікольський / Зб.: Правда через роки. Статті, спогади, документи. – Донецьк: ДонНУ, 1995. – С. 88-90.
102. Бурженюк В. Японський шпигун, або сумна доля чекіста / В. Бурженюк, В. Мариніна // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1/2. – С. 94-97.
103. Золотарьов В. В.А. Балицький. На шляху до правди про нього / В. Золотарьов, Ю. Шаповал // Укр. іст. журн. – 1993. – № 3. – С. 51-82.
104. Золотарьов В. До бібліографічного словника чекістів 20-30-х років / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – №. 1/2. – С. 226-241.

105. Золотарьов В. Заручник системи Я. Каменський / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1996. – № 1/2. – С. 106-134.
106. Золотарьов В. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – №1/2. – С. 164-187.
107. Нікольський В. Історія діяльності особливих трійок НКВД на Україні в період «великої чистки» 1937-1938 р. / В. Нікольський // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету. – 2002. – № 2. – С. 118-131.
108. Нікольський В.М. Репресії за «лімітами» (1937-1938 рр.) / В.М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 210-223.
109. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР / В. Нікольський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 103-112.
110. Скотников С. Кримінальна справа за № 50045 / С. Скотников // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374-389.
111. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна / Ю. Шаповал // Укр. іст. журн. – №2. – 1992 р. – С. 23-67.
112. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки: [монографія] / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
113. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-1930 років. Соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
114. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К: Наукова думка . – 1991. – 96 с.
115. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хіллів ; Ін-т історії України НАН України, Марбурз. ун-т. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.
116. Верховинець Я. Василь Верховинець [музичний діяч]: шлях на Голгофу / Я. Верховинець // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 108-122.

117. Давидюк А. Як одвітив брат за брата : маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи / А. Давидюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 366-371.
118. Доброчаєва Д. Двоє вчених, дві знівечені долі: [про ботаніків Олександра Янату і Наталію Осадчу-Янату] / Д. Доброчаєва, О. Рибалко // Наука і культура: Україна: Щорічник. – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 260-276.
119. Кияк Б. Доля академіка Олександра Гольдмана / Б. Кияк, О. Проскура // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2. – С. 253-262.
120. Кошелівець І. Сергій Єфремов (1876-1939): [літературознавець] / І. Кошелівець // Нар. творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 7-8.
121. Маньковська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. / Руслана Маньковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 263-272.
122. Матяш І. Curriculum Vitae Катерини Грушевської: [донька М. Грушевського] / І. Матяш // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 95-11.
123. Михайленко О. Належить до негайного виконання : (Слідча справа [історика і письмен.] Кирила Коршака) / О. Михайленко, О. Лошицький // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 285-294.
124. Наумович С. Трагедія родини Крушельницьких / С. Наумович // Визвол. шлях. – 1996. – № 10. – С. 255.
125. Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського: [історик Олександр Грушевський] / Руслан Пиріг // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89-93.
126. Справа [режисера Леся Курбаса] № 103010 / підгот.: М. Лабінський, М. Шудря // Укр. театр. – 1993. – № 1. – С. 26-29.
127. Київ: жертви репресій. В 2-х томах / Авт.-уклад. Л.М. Авраменко. – К., 1997-1999. – 847 с.

128. Україна: Хроніка XX століття. Роки 1923-1924: Довід. вид. / О.М. Мовчан; В.А. Смолій (голов. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К., 2009. – 184 с.
129. Журецький Я.І. Освітняни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму [Текст] / Я.І. Журецький, М.М. Шитюк. – Миколаїв, 1994. – 68 с.
130. Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): монографія / З.Г. Лихолобова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 280 с.
131. Вардзарук Л. Дорога до безсмертя : [зб. нарисів про репресії і репресованих на Івано-Франківщині] / Л. Вардзарук ; Наук.-ред. від. «Реабілітовані історією» при Івано-Франк. облдержадмін. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 202 с.
132. Великий терор на Хмельниччині : іст.-краєзн. зб. (свідчення та док.) / Хмельн. обл. т-во «Меморіал» ім. В. Стуса та ін. ; [упоряд. В.А. Дмитрик та ін. ; авт. передм. М. Вавринчук]. – 2-ге вид., допов. і випр. – Хмельницький : Евріка, 2004. – 414 с.
133. Шитюк М.М. З власним народом війна / М.М. Шитюк. – К.: Акант, 1994. – 75 с.
134. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки XX століття / М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.
135. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в Радянській Україні / М.М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128-142.
136. Шитюк М.М. І герой і мученик / М.М. Шитюк // Прибузький вісник. – 1993. – № 36-43.
137. Шитюк М.М. Їх називали куркулями / М.М. Шитюк // Щотижня. – 1998. – 19 червня.
138. Шитюк М.М. Справа латишів / М.М. Шитюк // Вісті Вознесенщини. – 1994. – №45.

139. Шитюк М.М. У лабетах терору / М.М. Шитюк // Радянське Прибужжя. – 1999. – 24 вересня.
140. Шитюк Н. Сталинизм и интеллигенция Николаевщины / Николай Шитюк // Южная правда. – 2002. – 20 августа.
141. Ключенко Д. Вічний біль. Про репресованих освітян Одещини / Д. Ключенко // Одеські вісті. – 1996. – 8 жовтня.
142. Соболев П. «Велика чистка» 1937-1938 рр. на Миколаївщині / Петро Соболев // Щотижня. – 1997. – 18 січня (№3).
143. Соболев П.І. 1937: Шкідники і диверсанти / П.І. Соболев // Радянське Прибужжя. – 1998. – 28 вересня.
144. Соболев П.І. Мертвим не болить. Жертви сталінських чисток на Миколаївщині у 30-ті роки / П.І. Соболев // Радянське Прибужжя. – 1996. – 9 липня.
145. Соболев П. Коли докази вважалися зайвими: як фабрикувалася справа «Українського національного центру» на Миколаївщині: 1937-1938 роки / Петро Соболев // Радянське Прибужжя. – 1999. – 23 листопада.
146. Чунихин В. Фавориты террора: об атмосфере разоблачительства и массовых репрессиях в годы «ежовщины» / Вячеслав Чунихин // Южная правда. – 1991. – 22 окт.
147. Чунихин В. Шпионы у причала: Репрессии против инженерных кадров Николаева / Вячеслав Чунихин // Николаевские новости. – 1998. – 21 окт.
148. Кульчицкий С.В. Комунизм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928): [монографія] / С.В. Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – 336 с.
149. Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Україна крізь віки / С.В. Кульчицкий. – Київ.: Видавничий дім Альтернативи. – 1999. – 335 с.
150. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / [О.В. Андрущук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін.; В.А. Смолій (відп. ред.)]. – НАН

- України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. – 2006. – 652 с.
151. Безотосний М.Т. Україна в добу сталінщини: історія опору: [монографія] / М.Т. Безотосний. – К.: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 128 с.
 152. Белебеха І.О. Україна і комунізм / І.О. Белебеха. – Х.: Видання журналу «Березіль», 2000. – Кн. 1, Ч. 1-2: Україна напередодні комунізму (Ч. 1). Україна в полоні ленінізму, або Україна і Ленін (Ч. 2). – 2000. – 500 с.
 153. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання: [монографія] / Ігор Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
 154. Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття: [монографія] / Г.Т. Капустян. – Кременчук, 2003. – 324 с.
 155. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939): [монографія] / В.І. Прилуцький. – К.: НАН України; Ін-т іст. України. – 2001. – 249 с.
 156. Мороз О.Г. Українське селянство першої половини ХХ століття: Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – К.: Універсам, 1997. – 165 с.
 157. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.): [монографія] / О.І. Ганжа. – Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – 208 с.
 158. Білокин С.И. Механизм большевистского насилия: Конспект исследования / С.И. Білокин. – НАН Украины; Институт истории Украины. – К., 2000. – 128 с.
 159. Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокін. – НАН України; Інститут історії України. – К., 1999. – 447 с.
 160. Терещенко Р.К. Минуле з гірким присмаком : репресії в іст. ретроспективі рад. сусп-ва / Р.К. Терещенко, В.В. Іваненко,

- Л.Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : Наук.-ред. центр обл. редкол. по підгот. й вид. темат. сер. кн. «Реабіліт. історією»: Моноліт, 2002. – 238 с.
161. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Авторський колектив Д.В. Архірейський, О.Д. Бажан, Т.Б. Бикова та ін. під керівництвом С.В. Кульчицького. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с.
162. Волковинський В. Революційний тероризм в Російській Імперії і Україна (Друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Волковинський, І. Ніконова. – К.: Старий світ, 2006. – 416 с.

Розділ 2

2.1 Масові політичні репресії в Україні крізь призму праць радянських та вітчизняних дослідників: еволюція поглядів

1. Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте / М.Я. Лацис (Судрабс). – М.: Гос. изд-во, 1920. – 81 с.
2. Лацис (Судрабс) М.Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией / М.Я. Лацис (Судрабс). – [М.:] Гос. изд-во, 1921. – 62 с.
3. Schirvindt E. Russian Prisons / E. Schirvindt. – London, 1928.
4. Мельгунов С. Чекистский Олимп / С. Мельгунов // Борьба за Россию. – Париж.: 1931. – № 212.
5. Мельгунов С.П. «Красный террор» в России, 1918-1923 / С.П. Мельгунов. – Берлин: Ватага, 1924. – XXIV, 208 с.
6. Алинин К. «Чека»: Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке: С портретом жертв ЧК / К. Алинин. – Одесса, 1919. – 91 с.
7. Авербух Н.И. Одесская «Чрезвычайка» – большевистский застенок: Факты и наблюдения. Ч. 1. / Н.И. Авербух. – Кишинёв: Импримерия Статулуй, 1920. – 37 с.
8. Кошмарные тайны Киевской чрезвычайки: Рассказ «смертника». – К.: Юг, 1919. – 8 с.

9. Борисов М. Из документов Ч. К. / Марк Борисов // Вечерние огни. – 1919. – 26 августа / 8 сентября. – № 8. – С. 4.
10. Борисов М. Разложение «Красной армии»: По документам недавнего прошлого / Марк Борисов // Вечерние огни. – 1919. – 28 августа / 10 сентября. – № 10. – С. 3.
11. В концентрационном лагере // Объединение. – К., 1919. – 5/18 сентября. – № 8. – С. 1.
12. Две ночи в ЧК. // Вечерние огни. – 1919. – 26 августа / 8 сентября. – № 8. – С. 4.
13. Ир. [тенев] Вл. Раскопки «чрезвычайки» / Вл. Ир. [тенев] // Вечерние огни. – 1919. – 24 августа / 6 сентября. – № 7. – С. 3.
14. Ир. [тенев] В. Кровавое прошлое / В. Ир. [тенев] // Вечерние огни. – 1919. – 30 сентября / 13 октября. – № 36; 18 октября / 1 ноября. – № 52. – С. 3.
15. Предварительное следствие о «Чрезвычайке» // Вечерние огни. – 1919. – 24 августа / 6 сентября. – № 12. – С. 4.
16. Расследование деятельности чрезвычайек // Вечерние огни. – 1919. – 6/19 сентября. – № 17. – С. 2.
17. Расстрел монахов в Лубнах // Киевская жизнь. – 1919. – 27 августа / 9 сентября. – № 2. – С. 3.
18. Следствие об ужасах чрезвычайки // Русь. – К., 1919. – 22 августа / 4 сентября. – № 10. – С. 2.
19. Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстанство) / Б.В. Козельський / Держ. вид-во України, Х. – 1927. – 148 с.
20. Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины / Д. Лебедь. – Харьков, 1921. – 54 с.
21. Руднёв В. Махновщина / В. Руднёв. – Х., 1928. – 58 с.
22. Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции / Я. Яковлев. – Харьков, 1921. – 106 с.

23. Чистка: Проверка партии и госаппарата / Под ред. и с предисл. Д. Лебеда. – Х.: Госиздат Украины, 1924. – 178 с.
24. Малицкий А. Чека и ГПУ / А. Малицкий. – Х.: Изд-во: «Путь просвещения» при Наркомпросе УССР. – 1923. – 50 с.
25. Бадан О. Національне питання на Закарпатській Україні / О. Бадан // Червоний шлях. – 1928. – Ч. 1. – С. 130-150.
26. До виселення кол. [ишніх] поміщиків // Пролетарська правда. – 1925. – 3 листопада. – № 252 (1263). – С. 6.
27. Про стан боротьби на селі // Комуніст. – 1930. – 11 лютого. – С. 3.
28. Лідов П. Весняні рейди: Червона армія у боротьбі за суцільну колективізацію і весняний засів / П. Лідов, П. Пшеничний. – Х.; О.: Держвидав України, 1930. – С. 3-4.
29. Класи та класова боротьба в переходову добу / Упоряд. С. Баранник. – Молодий більшовик. – Харків, 1931. – 80 с.
30. Ковган С. За суцільну колективізацію, за ліквідацію куркуля як класу / С. Ковган. – Х.: Держвидав України, 1930. – 63 с.
31. Фалькевич І. Про великодержавницький і український шовінізм / І. Фалькевич. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – С. 76-94.
32. Гірчак Є.Ф. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. 3б. ст. 1926-1931 рр. / Є.Ф. Гірчак. – Партвидав «Пролетар». – Х., 1932. – 348 с.
33. Гірчак Є.Ф. Проти націоналістичної контрабанди та ліберального ставлення до неї / Є.Ф. Гірчак. – Київ, 1932. – 75 с.
34. Михайлик М. Українська контрреволюція перед пролетарським судом. Промова на процесі СВУ / М. Михайлик. – Х., Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1930. – 40 с.
35. Олександровський С. Інтервенти і шкідники / С. Олександровський. – Х.: Український робітник, 1931. – 63 с.
36. Орехов М. Наші труднощі переборюємо / М. Орехов / Держ. вид-во «Пролетарі», 1930. – 32 с.

37. Українська контрреволюція сама про свою роботу. Випуск III. – X., 1930. – С. 5.
38. СВУ. Стенографічний звіт судового процесу. Том I. – X., 1931 р. – 712 с.
39. Любченко П.П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націоналухильниках: Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року / П.П. Любченко // Червоний шлях. – 1933. – № 10. – С. 186-207.
40. Любченко П.П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націоналухильниках: Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року / П.П. Любченко // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 грудня. – № 280 (3971). – С. 2.
41. Скрипник М. Національні перетини. Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби / Микола Скрипник. – Держ. вид-во України. – Харків, 1930. – С. 5-20.
42. Так само. – С. 4-6.
43. Так само. – С. 9-10.
44. Мануїльський Д.З. Завдання чистки Київської партійної організації / Д.З. Мануїльський. – Б. м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. – 24 с.
45. Постишев П.П. Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи / П.П. Постишев // Більшовики України. – 1936. – № 3. – С. 9-33.
46. Постоловська Т. Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами, розгром контрреволюційних організацій і роль органів юстиції в розгромі / Т. Постоловська // Під марксо-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 58-60.
47. Дехтяренко П. Рік дев'ятнадцятий / П. Дехтяренко // Більшовик. – К., 1937. – 1 листопада. – № 252.

48. Перемыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) / И. Перемыслер // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 34-44.
49. Молотов В.М. Уроки вредительства, диверсии и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов / В.М. Молотов. – [М.:] Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – 44 с.
50. Сталінська конституція і радянська Україна. – Збірник / Партвидав ЦК КП(б)У. – 1937. – 335 с.
51. Так само. – С. 109
52. Петровський Г.І. Ради на історичному повороті / Вид-во ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право». – Київ, 1937. – 372 с.
53. Так само. – С. 14-15.
54. Вышинский А. Подрывная работа разведок капиталистических стран и их троцкистско-бухаринской агентуры / А. Вышинский // Троцкистско-бухаринские бандиты-поджигатели войны во всём мире: Сб. статей [М.:] Молодая гвардия, 1938. – С. 10-17.
55. Бойова програма дій більшовиків України // Більшовик України. – 1938. – № 7. – С. 25-34.
56. Вирок народу виконано // Більшовик України. – 1938. – № 3. – С. 1-8.
57. Белоусов С.М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі / С.М. Белоусов. – К., 1951. – 234 с.
58. Менаев В. Западная Белоруссия и Западная Украина под игом польских панов / В. Менаев. – М., 1939.
59. Петровський М. Західна Україна (історична довідка) / М. Петровський. – К., 1945. – 234 с.
60. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917-1939: Зб. документів і матеріалів / відп. ред.: Д. А. Яремчук. – К. : Наукова думка, 1979. – 558 с.
61. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі та возз'єднання з Радянською Україною: Зб. документів і матеріалів. – Ч. 1.

- 1921-1928 pp. / Упоряд. Л.М. Буднікова, З.А. Горохова та ін. – Луцьк, 1957. – 270 с.
62. За волю народу: Боротьба трудящих Рівненщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. (1921-1939 pp.). Документи і матеріали. – Львів, 1964. – 324 с.
 63. Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород. Т. 2, 1924-1929. – 1962; Т. 3, 1930-1933. – 1962; Т.4, 1934-1937 pp. – 1969; Т. 5, 1938-1944. – 1967.
 64. Мазепа І.І. Проти націоналістичних перекручень історії України / І.І. Мазепа. – Вид-во «Вільна Україна», Львів. – 1947 р. – 29с.
 65. Сейерс М. Тайная война против Советской России / Майкл Сейерс, Кан Сейерс. – М.: Красный пролетарий, 1947. – 456 с.
 66. Шерстюк Ф. В.І. Ленін, Й.В. Сталін – творці Української радянської держави. – К., 1951. – 32 с.
 67. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях: Доклад [...] XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 года / Н.С. Хрущев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3 (290). – С. 128-170.
 68. Березовчук М.Д. Комітети незаможних селян України. Історичний нарис (1920-1933 pp.): Дис. на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук / М.Д. Березовчук; Ін-т іст. партії і ЦК КП України – філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. К., 1967. – 833 с.
 69. Єрмак О.П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні (1927-1929 pp.): Дис. ...канд. іст. наук / О.П. Єрмак; КПІ ім. 50-річчя Великої Жовтневої революції. – К., 1974. – 294 с.
 70. Захарченко Н.А. Железнодорожники Украинской ССР на завершающем этапе социалистической реконструкции народного хозяйства (1933-

- 1937 гг.): Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.А. Захарченко; Донецкий гос. ун-т. – Донецк, 1988. – 245 с.
71. Блох Б.А. Деятельность М.В. Фрунзе на Украине. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук / Б.А. Блох. – Х., 1952. – 352 с.
 72. Кучер А.Е. Разгром вооружённой контрреволюции на Украине в 1921-1923 гг.: Дис. ...д-ра ист. наук / А.Е. Кучер; ХГУ им. А.М. Горького. – Х., 1973. – 494 с.
 73. Кукель Э.М. Части особого назначения (ЧОН) Украины в борьбе с вооружённой кулацкой контрреволюцией (1920-1924 гг.): Дис. ...канд. ист. наук / Э.М. Кукель; Днепропетровский ГУ им. 300-летия воссоед. Украины с Россией; каф. Истории КПСС. – Днепропетровск, 1974. – 194 с.
 74. Макаренко О.А. Провал імперіалістичних замірів щодо України (1924-1929 рр.) / О.А. Макаренко. – К., Наук. думка, 1967. – 252 с.
 75. Михайленко П.П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР / П.П. Михайленко. – Ч. I. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 438 с.
 76. Михайленко П.П. Уголовное законодательство и органы юстиции УСРР в период борьбы за советскую власть на Украине, 1917-1920 / П.П. Михайленко. – [Львов:] Изд-во Львов. ун-та, 1956. – 288 с.
 77. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України, 1917-1967 рр. / Д.С. Сусло. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 233 с.
 78. Голіченко В.Д. Вартові революції. Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. / В.Д. Голіченко. – К.: Політвидав України, 1966. – 222 с.
 79. Голіченко В.Д. Партійне керівництво органами державної безпеки / В.Д. Голіченко. – К., 1968. – 154 с.

80. Голіченко В.Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія в боротьбі з контрреволюцією (1918-1922 рр.) / В.Д. Голіченко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 52-61.
81. Бачинський П.П. Органи ВУЧК у захисті радянської влади на Україні (1918-1922 рр.) / П.П. Бачинський // Укр. іст. журн. – 1969. – № 1 (94). – С. 57-63.
82. На защите революции: Из истории Всеукр. Чрезв. Комиссии, 1917-1922 гг. – Сб. док. и мат. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1971. – XX ст. – 392 с.
83. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918-1922 гг.) / Л.Н. Маймескулов, В.В. Сташис, А.И. Рогожин. – Харьков, 1971. – 249 с.
84. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918- 1922) / Л.Н. Маймескулов, А.И. Рогожин, В.В. Сташис; Под ред.: Голушко Н.М. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Основа, 1990. – 345 с.
85. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923 гг.). Ч.1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией / Иван Яковлевич Трифонов, Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1964 . – 311 с.
86. Кучер А.Е. Разгром вооружённой контрреволюции на Украине в 1921-1923 гг.: Дис. ...д-ра ист. наук / А.Е. Кучер; ХГУ им. А.М. Горького. – Х., 1973. – 494 с.
87. Блох Б.А. Деятельность М.В. Фрунзе на Украине. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук / Б.А. Блох. – Х., 1952. – 352 с.
88. Кукель Э.М. Части особого назначения (ЧОН) Украины в борьбе с вооружённой кулацкой контрреволюцией (1920-1924 гг.): Дис. ...канд. ист. наук / Э.М. Кукель; Днепропетровский ГУ им. 300-летия воссоед. Украины с Россией; каф. Истории КПСС. – Днепропетровск, 1974. – 194 с.

89. Комуністична партія – організатор здійснення ленінської національної політики на Україні. – К.: Наукова думка, 1972. – 321 с.
90. Так само. – С. 105.
91. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській тюрмі / М. Василенко // Український історик. – Кн. 1-2 (33-34). – 1972. – С. 110-115; Кн. 1-2 (37-38). – 1973. – С. 130-138.
92. Бошко І. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця / Ірина Бошко // Україна. – 1989. – 14 травня. – № 20 (1684). – С. 17.
93. Щелкунов А.О. Політичні репресії кінця 1920-х – початку 1950-х років в пізньорадянській історіографії [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Щелкунов А.О.; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Д., 2012. – 210 с.
94. Историография истории Украинской ССР: Монография / АН Укр. ССР, Ин-т истории: Ред. кол.: И.С. Хмель и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 555 с.
95. Рибалка І.К. Сталінщина й розселянювання країни / І.К. Рибалка // Укр. іст. журн. – 1989. – № 11. – С. 12.
96. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) / Земсков В.Н. // Социологические исследования. – № 11. – 1990. – С. 4.
97. Табачник Д. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) / Д. Табачник / Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики: Препринт № 2 / АН політики: Препринт № 2 / АН Укр.РСР, Ін-т історії. – Київ: Політвидав України, 1988. – С. 3-25.
98. Табачник Д. За стандартними звинуваченнями / Д. Табачник, О. Сидоренко. – К.: Політвидав України, 1990. – 272 с.
99. Табачник Д. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х – начале 40-х годов: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Д. Табачник. – К., 1992. – 234 с.

100. Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І. Шаповал; Ред. кол.: Ф.М. Рудич, І.Ф. Курас та ін. / Інститут історії партії при ЦК Компартії України. – Філ. ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1990.
101. Шаповал Ю. У ті трагічні роки / Юрій Шаповал. – К.: Політвидав, 1990. – 143 с. (Компартія України і сторінки історії).
102. Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А. Шмідта / О.Й. Щусь / Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 382-405.

2.2 Наслідки впровадження насильницьких методів управління суспільством в Україні в дослідженнях західних та діаспорних істориків

1. Chamberlin W. The Ukraine a Submerged Nation / W. Chamberlin. – New-York, 1944.
2. Manning C. Outline of Ukrainian History / C. Manning. – Winnipeg, 1949.
3. Vowles H. Ukraine and its People / H. Vowles. – London, 1941.
4. Manning C. The Story of The Ukraine / C. Manning. – New-York, 1947.
5. Manning C. Twentieth Century Ukraine / C. Manning. – New York, 1951.
6. Manning C. Ukraine under the Soviets / C. Manning. – New York, 1953.
7. Manning C. Ukrainian Literature: Studies of the Leading Authors / C. Manning. – Jersey-City, 1944.
8. Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine, 1918-1953 / B. Dmytryshyn. – New York, 1956.
9. Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957 / R. Sullivant. – New York, 1962.
10. Ukraine: A Concise encyclopedia. – Toronto, 1963-1971. – Volume 1-2.
11. Armstrong J. Ukrainian Nationalism, 1939-1945 / J. Armstrong. – New York, 1963.
12. Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine / J. Borys. – Stockholm, 1982.

13. Kolars W. *Russia and Her Colonies* / W. Kolars. – New York, 1955.
14. Mace J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism and Soviet Ukraine. 1918-1933.* – Cambridge (Mass.), 1983.
15. Pipes R. *The Formation of the Soviet Union* / R. Pipes. – Cambridge (Mass.), 1954.
16. Zorin L. *Soviet Prisons and Concentration Camps: An Annotated Bibliography, 1917-1980* / L. Zorin. – Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980. – 118 p.
17. Leggett G. *The Cheka: Lenin's Political Police* / George Leggett. Oxford: Clarendon Press, Reprinted with corrections 1986. – 501 p.
18. Постников С.П. Библиография русской революции и гражданской войны (1917-1921) / С.П. Постников. – Прага, 1938. – 448 с.
19. Герасимович І. Голод на Україні / І. Герасимович // Бібліотека українського слова. Ч. 31. – Берлін, 1922. – 295 с.
20. Кати України: Альбум з 30 фотографіями (sic) бол[ь]шевиц[ь]ких комісарів. – Philadelphia, Pa., 1922. – 47 с.
21. Мельгунов С. Чекистский Олимп / С. Мельгунов // Борьба за Россию. – Париж.: 1931. – № 212.
22. Мельгунов С.П. «Красный террор» в России, 1918-1923 / С.П. Мельгунов. – Берлин: Ватага, 1924. – XXIV, 208 с.
23. Ессад Б. (Noussimbaum Leo). Змова проти світу: Г.П.У. / Бей Ессад. – Львів: Хортиця, 1936. – 180 с.
24. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Документи, факти / Микола Ковалевський. – Варшава; Львів: Схід, 1936. – 204 с.
25. Гришко В.І. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933-1963) / В.І. Гришко; мов.-літ. ред. Н. Щербини. – Нью-Йорк: Вид. «ДОБРУС» у в США, 1963. – 67 с.
26. Галій М. Геть маску! Національна політика на Радянській Україні в світлі документів / М. Галій, Б. Новицький. – Львів, Прага. – 1934 р. – 128 с.

27. Пам'ять замучених: До дванадцятиріччя розстрілу групи українських письменників // Літературний зошит. – Німеччина, 1947. – Січень. – Ч. 1. – С. 1-2.
28. Андрієнко О. Велика Руїна: [Про руйнування храмів у Києві в 1930-ті роки] / О. Андрієнко // Наступ. – Прага, 1942. – 22 лютого. – Ч. 8 (133). – С. 4-5; 1 березня. – Ч. 9. – С. 3-4.
29. Адамович А. Задачи изучения СССР в области идеологии и культуры / А. Адамович // VI конференция Института по изучению СССР. – Мюнхен, 1955. – С. 32-40.
30. Багряний І. Чому я не хочу вертатись до СРСР? / Іван Багряний. – Лондон, 1946. – 40 с.
31. Кравченко В. Я вибрав волю: Особисте й політичне життя радянського урядовця / Віктор Кравченко. – Торонто: Укр. робітник, 1948. – 497 с.
32. Приходько М.[Ф.] На роздоріжжях смерті / М. Приходько. – Вінніпег: Тризуб, 1949. – 158 с.
33. Atholl E. The Conscription of people / E. Atholl. – London, 1931. – 358 p.
34. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність [Текст] / упоряд. та наук. ред. Є.В. Пронюк. – К.: Український Центр духовної культури, 2007. – 680 с.
35. The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. – Vol. 1. – Toronto, 1953; Vol. 2. – Detroit, 1953.
36. Славутич Я. Розстріляна муза / Ярослав Славутич. – Сильвети [Detroit:] Прометей, 1955. – 96 с.
37. Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів / Р.Л. Суслик. – Англія, 1956. – 337 с.
38. Документи українського комунізму / Вступне стаття Івана Майстренка [New York]: Пролог, 1963. – 232 с.
39. Grishchenko M. One of millions / M. Grishchenko // The Challenge. – 1951. – October. – Vol. 1. – № 6.

40. Yakovenko Y. Among top criminals / Y. Yakovenko // The Challenge. – 1951. – April. – Vol. 4. – № 4.
41. Zurichenko A. How a camp was built? / A. Zurichenko // The Challenge. – 1950. – October. – Vol. 1. – № 2.
42. Beck F. Russian purge and the extraction of confessions / F. Beck, W. Godin / Transl. from German E.Mosbacher & D.Porter. – New York: Viking Press, 1951. – 277 p.
43. Штепа К. Чистка в Росії / К. Штепа, Ф. Гоутерманс; В перекл. з англ. Ю.Ранюка. – Х.: Фоліо, 2000. – 176 с.
44. Штепа (Штеппа) К.Ф. Советская система управления массами и ее психологические последствия / К. Штепа. – Мюнхен, 1951.
45. Штепа (Штеппа) К.Ф. В плену коммунизма / К. Штепа // Новый журнал. – Кн. LVII. – Нью-Йорк, 1959. – С. 169-190.
46. Штепа (Штеппа) К.Ф. Ежовщина / К. Штепа // Новый журнал. – Кн. LVIII. – Нью-Йорк, 1959. – С. 143-168.
47. Штепа (Штеппа) К.Ф. Ежовщина / К. Штепа // Новый журнал. – Кн. LIX. – Нью-Йорк, 1960. – С. 157-181.
48. Підгайний С.О. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939-41 / С.О. Підгайний. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – 93 с.
49. Соловецька каторга: Документи / Ред. Л. Чиколенко. – Варшава, 1931. – 72 с.
50. Юрченко В. [Справж. Карась-Глинський Юрій]. Шляхами на Соловки / В. Юрченко. – Львів, 1931. – 231 с.
51. Юрченко В. Зі соловецького пекла на волю / В. Юрченко. – Львів: Червона калина, 1931. – 287 с.
52. Киселев-Громов Н.И. «Лагери смерти в СССР»: Великая братская могила жертв коммунистического террора / Н.И. Киселёв-Громов. – Шанхай: Книгоизд-во Н.П. Малиновского, 1936. – 191 с.
53. Підгайний С.О. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939-41 / С.О. Підгайний. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – 93 с.

54. Сова Г. До історії більшовицької дійсності: 25 років життя українського громадянина в СРСР / Г. Сова. – Мюнхен, 1955. – VIII, 107 с.
55. Сова Г. Мій арешт, слідство, спецсуд трійки НКВД, етап на чужину / Г. Сова // Літопис українського політв'язня. – 1947. – Ч. 1-2. – С. 15-22.
56. Сова Г. Повернення з концтаборів Колими на Батьківщину: Окремий розділ з «Голос правди – советська дійсність в цифрах, фактах та особах / Г. Сова // Літопис українського політв'язня. – 1947. – Ч. 3-4 (10-11). – С. 15-18.
57. Савченко В. Безимлаг: Нарис із життя в советському концтаборі / В. Савченко. – Авґсбург, 1948. – 57 с.
58. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [монографія] / Г. Костюк. – К.: Смолоскип. – 1995. – 508 с.
59. Костюк Г. Гроза над Києвом: Від «Нової конституції» до самогубства П. Любченка / Г. Костюк // На магістралях доби. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 81-109.
60. Спогади і зустрічі [Гр. Костюка] з українськими письменниками і вченими по советських таборах і тюрмах // Наші дні. – 1943. – Ч. 11. – С. 14.
61. Розанов [Романенко] М. Соловецкий концлагерь в монастыре / 1922-1939 годы. Кн. 1-3 / М. Розанов. – Frankfurt am Main: Possev-Verlag. – 1979. – 87 с.
62. Канюка О.К. Від Гужівки до Біломор-Каналу: Свідчення концтабірника 1930-х рр. / О.К. Канюка. – Нью-Йорк, 1988. – 205 с.
63. Кузякіна Н.Б. За соловецькою межею / Н.Б. Кузякіна // Київ. – 1988. – № 7. – С. 111–134.
64. Трембовецький А. Злочин у Вінниці / А. Трембовецький. – Вінниця: Вінницькі вісті, 1943.
65. Злочин Москви у Вінниці. – Нью-Йорк: СУМ, 1951. – 56 с.

66. Розгін І. Вінниця / І. Розгін // Нові дні. Ч. 27. – Торонто, 1952. – Квітень. – С. 13-16.
67. Kamenetsky I. The Tragedy of Vinnitsa / Ihor Kamenetsky. – Toronto; New York, 1989. – 200 p.
68. Драган А. Пам'ятаємо про Вінницю. – Свобода, Вид-во Українського народного союзу / А. Драган. – Джерсі-сіті, 1986. – 48 с.
69. Селешко М. Вінниця: Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938 / М. Селешко. – Нью-Йорк, Торонто; Лондон; Сідней: Фундація ім. О. Ольжича, 1991. – 211 с.
70. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Документи, факти / М. Ковалевський. – Варшава; Львів: Схід, 1936. – 204 с.
71. Solovey D. On the 30-th Anniversary of Great Man-Made Famine in Ukraine / D. Solovey. – Jersey City, 1963. – 26 p.
72. Петренко П.Й. Один з останніх могікан: Пам'яті Дмитра Солов'я / П.Й. Петренко. – Нью-Йорк; Детройт, 1968. – 31 с.
73. Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС у світлі переписів / Д. Соловей. – Детройт, 1961. – 80 с.
74. Соловей Д. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. – Ч. 1. – Голгота України. – Вінніпег: Укр. голос, 1953. – 288 с.
75. Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках / Д. Соловей. – Ч. 1. Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. – 88 с.
76. Соловей Д. Україна в системі совєтського колоніалізму / Д. Соловей. – Мюнхен, 1959. – 205 с.
77. Пігідо Ф.П. Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30 роках) / Ф.П. Пігідо. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 140 с.

78. Калиник О. Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні) / О.Калиник. – Вид-во: Спілка Визволення України. – Мюнхен-Торонто. – 1954. – 112 с.
79. Курінний П.П. Більшовицька агресія проти України, 1917-1921 / П.П. Курінний // Укр. збірник. – Кн. 1. – Мюнхен, 1954. – Грудень. – С. 11-29.
80. Гомзин Б. Більшовизм – органічне московське явище / Б.Гомзин. – Ганновер: Україна і світ, 1957. – 61 с.
81. Єндик Р. До історії московського більшовизму на Україну / Р.Єндик // УТГІ. Наукові записки. Том IV (VII). – 1963. – С. 144-154.
82. Гарви П. Дни красного террора в Одессе: Из воспоминаний / П. Гарви // Социалистический вестник. – Нью-Йорк; Париж, 1960. – № 1 (737). – С. 21-23.
83. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О.Оглоблин / Організація оборони чотирьох свобод України. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.
84. Обірвані струни: Антологія поезії полеглих, розстріляних, замучених і засланих 1920-1945 / Вибір, передмова й довідки Богдана Кравціва. Нью-Йорк: НТШ, 1955. – 430 с.
85. Кравців Б. На багрянному коні революції. До реабілітаційного процесу в УРСР / Б.Кравців. – Видавництво «Пролог». – Ч. VIII. – Нью-Йорк, 1960. – 63 с.
86. Лавриненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933 / Юрій Лавриненко. – [Paris] Instytut literachi, 1959. – 980 с.
87. Гришко В. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під советами. Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958) / В.Гришко. – Вид-во «Українські вісті», Н. Ульм. – 1958. – 224 с.
88. Гришко В.І. Замах на життя нації / В.І.Гришко. – Детройт, 1983: Видання Фундації ім. В.П. Багряного. – 28 с.

89. Реабілітація: [Про вміщення творів замордованих письменників в «Антології укр. поезії»] // Укр. самостійник. – Кн. 4. – 1957. – Грудень. – С. 45.
90. Фальшивий старт: [Про СБУ] // Укр. самостійник. Кн. 3. – 1957. – Листопад. – С. 42.
91. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою. Підпільні українські організації в Україні в 1920-1941 роках. Розгром української еліти й українського селянства / В.Плющ. – Українська видавнича спілка, Лондон. – 1973. – 125 с.
92. Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том I: Українська Православна Церква / Упорядкували і зредагували О.Зінкевич і О.Воронин. Торонто; Балтимор, 1987. – 1207 с.
93. Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том II: Українська Католицька Церква; Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Г. Лончина. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. – 839 с.
94. Kulchysky G. The Ukrainian Insurgent Movement 1919 to 1926 / G. Kulchysky. – Georgetown, 1970.
95. Каздоба К. Заметений шлях. Спогади про хресну дорогу розкуркулених / Кузьма Каздоба / Інститут літератури ім. Михайла Ореста. – Мюнхен. – Аделаїда, 1974. – 367 с.
96. Кінець реабілітації в СРСР // Укр. самостійник. – Кн. 171. – 1971. – Листопад. – С. 41.
97. Мечник С. Від опричнини до КГБ духовність московського імперіалізму / С. Мечник. – Українське видавництво, Мюнхен. – 1981. – 335 с.
98. Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918-1956: Опыт художественного исследования / А. Солженицын. – Paris: YMCA-press, [части] III, [1973]: 607 с.; [части] III-IV, [1974]: 659 с.; [части] V-VI-VII, [1975]: 583 с.

99. Боровський В. Поцілунок сатани. Спогади / Віктор Боровський. – Нью-Йорк, 1981. – 192 с.

Розділ 3

3.1 Зміни в підходах та аналізі проблеми наприкінці ХХ ст.

1. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920– 30-х рр.: Історіографія: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / В.П. Коцур; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 475 с.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-1930 років. Соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
3. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. Рубльов, В. Репринцев // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 116-157.
4. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті рр.: людські біографії у контексті «перековки» / О. Рубльов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (22/23). – 2004. – С. 250-315.
5. Шаповал Ю.І. М.С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра / Ю.І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 140-161.
6. Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Погляд із відстані 75 років / Ю.І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 132-143.
7. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспіл.-політ. та іст.-прав. аналіз. У 2 кн. / І.Г. Білас. – К.: Либідь: Військо України. – 1994. – Кн. 2. – 686 с.
8. Шаповал Ю.І. Доля як історія / Ю.І. Шаповал; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.
9. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) : [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.
10. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю.І. Шаповал; Центр істор. політології Ін-ту політ. і етнонац.

дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.: іл.

11. V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – 720 с.
12. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 вересня 1994 р. / НАН України; Інститут історії України / П.П. Панченко (ред.). – К., 1998. – 290 с.
13. Павлов М.П. Процессы и судьбы: Воспоминания военного прокурора / М.П. Павлов / Лит. запись И.И. Судзиловской. – К.: Украина. – 1992. – 280 с.
14. Прянишников В. За недоказанностью обвинения. (Повесть-поиск) / Валентин Прянишников. – Чернигов, 1994. – 53 с.
15. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.) / Н.С. Хрущёв. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – 848 с.
16. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.
17. Михайленко О. Належить до негайного виконання : (Слідча справа [історика і письм.] Кирила Коршака) / О. Михайленко, О. Лошицький // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 285-294.
18. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.
19. Білокінь С. Останні тижні [художника] Михайла Бойчука / С. Білокінь // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 52-62.

20. Швидкий В. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999 / Василь Швидкий [Рецензія]. – Молода нація. – № 3, 2003. – С. 234-240.
21. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – НАН України; Інститут історії України. – К., 1999. – 447 с.
22. Подкур Р. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 90-109.
23. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 342-357.
24. Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. XX ст.): Дис. ...канд.. іст. наук: 07.00.06 / Р.Ю. Подкур; Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 274 с.
25. Звіт Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 рік. До 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад (рос.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 5-12.
26. Наказ Ф. Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 86-90.
27. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 15-18.
28. Бондарчук Ю. Каральні операції на українських залізницях в першій половині 30-х рр. / Ю. Бондарчук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 119-128.
29. Скляренко Є. Заложниками стали залізничники / Євген Скляренко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 177-181.

30. Кулаковський П. Звіт-довідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік / П. Кулаковський, Є. Складенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 305-333.
31. Складенко Є.М. Отчёт о полугодовой деятельности ГПУ УССР (январь – июнь 1922 года) / Є.М. Складенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 317-384.
32. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л.Е. Беренштейн. – К., 1996. – 195 с.
33. Орлянский В.С. Национальные меньшинства юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Дис. ...канд. наук: 07.00.01 / В.С. Орлянский. – К., 1992. – 166 с.
34. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Я.В. Верменич; Київ. пед. ін-т іноземних мов. – К., 1993. – 189 с.
35. Репресоване «відродження» / упоряд.: О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 399 с.
36. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців, М-во культури України; Ред. кол. : П.Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Рідний край, 1991. – 492 с.
37. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / П.М. Бондарчук / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – 46 с.
38. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Б. Бриндак; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1998. – 212 с.
39. Козак О.В. Багатопартійність на Україні (1917-1925 рр.). історіографія проблеми: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / О.В. Козак; Харківський національний ун-т ім. А.В. Каразіна. – Х., 1999. – 200 с.

40. Бурденюк В. Дорога з пекла / В. Бурденюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 166-177.
41. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навч. посібник для студ. іст. фак. – Донецьк, 1996. – 145 с.
42. Возвращение имени и чести: Очерки, воспоминания, информ. и справ. материалы / В.В. Михайличенко (сост.); Л.И. Дайнеко и др. (ред.); Луганская обл. ред. коллегия кн. «Реабилитированы историей». – Луганск, 1995. – 286 с.
43. Єрмак О. Доля болгарських комунарів / О. Єрмак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 59-64.
44. Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20-30-х рр. / Б. Чирко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 95-112.
45. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. Рубльов, В. Репринцев // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 116-157.
46. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 18-45.
47. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 15-18.
48. Давидюк А. Репресований джаз / А. Давидюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 302-317.
49. Давидюк А. Як одвітив брат за брата. Маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи / А. Давидюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 366-373.

50. Пиріг Р. З матеріалів «Окремої папки» / Р. Пиріг, Н. Маковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 27-38.
51. Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського: [історик Олександр Грушевський] / Р. Пиріг // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89-93.
52. Пиріг Р. З матеріалів «Окремої папки». Документи вищого політичного керівництва України / Р. Пиріг, Н. Маковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 90-95.
53. Жертвы репрессий / Отв. ред. Ю.С. Шемшученко; Авт. кол. – А.Н. Мироненко и др. – Институт государства и права им. В.М. Корецкого Академии наук Украины. – Киев «Юринформ», 1993. – 290 с.
54. Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Серова / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 229-250.
55. Довганич О. З Соловків не повернулися. Невідомі сторінки про життя та діяльність Івана Мондока / О. Довганич // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 356-366.
56. Наберухін А. Один з псевдотроцькістів / А. Наберухін // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 341-356.
57. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання: [монографія] / І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
58. Винниченко І. Примусове переселення: 1920 – початок 1950-х років / І. Винниченко // Золоті ворота. – 1994. – № 1 (7). – С. 48-79.
59. Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / В. Жезицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 128-135.
60. Жезицький В. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках. Загальні тенденції та регіональні особливості: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / В. Жезицький. – К., 1997. – 208 с.

61. Мироненко А.Н. Война без тыла: репрессии на Украине [Текст] / А.Н. Мироненко, А.П. Бенько / Ин-т государства и права АН Украины. – К.; Днепродзержинск: [б.и.] 1994. – 29 с.
62. Мироненко А.Н. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине / А.Н. Мироненко, А.П. Бенько / Институт государства и права АН Украины. – К.; Днепродзержинск, 1994. – 18 с.
63. Мироненко А.Н. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-х – 30-х годов / А.Н. Мироненко, А.П. Бенько / Институт государства и права АН Украины. – К.; Днепродзержинск, 1992. – 17 с.
64. Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.02 / Г.В. Касьянов; АН України. Ін-т історії України. – К., 1993. – 379 с.
65. Пиріг Р.Я. Життя та діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.): Дис.д-ра іст. наук: 07.00.02 / Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1994. – 353 с.
66. Старовойтова С. Несправедливо забуті імена: діячі української творчої інтелігенції в роки культу особи Сталіна / С. Старовойтова / Респ. центр духовної культури. – К., 1991. – 42 с.
67. Розстріляне слово: Письменники Прикарпаття – жертви сталінських репресій [Текст] / підгот. Г.В. Горбань, Л.М. Батюженко; Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І.Франка. – Івано-Франківськ: [б.в.], 1992. – 19 с.
68. Граб В.І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури [Текст] / В.І. Граб. – Полтава: Археологія, 1999. – 215 с.
69. Верба І.В. Кость Штепа / І.В. Верба // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С. 98-114.

70. Гусєв В. Ягідки визріли потім / В. Гусєв, І. Вєрба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 157-166.
71. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) / В. Очеретянко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 240-253.
72. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством. До 80-річчя створення радянської цензури / В. Очеретянко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 70-80.
73. Інтелігенція і влада: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 22-23 жовтня 1999 року м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 131-136.
74. Бут Г. Будьонівські вороги (Донбас): Міфи та дійсність / Г. Бут, О. Бут // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 109-119.
75. Гнітько С. «Кадри вирішують все...». До 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією / С. Гнітько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 80-96.
76. Кияк Б. Доля академіка Олександра Гольдмана / Б. Кияк, О. Проскура // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 253-263.
77. Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців / О. Юркова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 263-281.
78. Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.) / Є.П. Шаталіна / НАН України, Інститут історії України. – К., 1997. – 68 с.
79. Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору / В. Марочко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 96-105.
80. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки

- / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 228-244.
81. Пащенко В. «Дітище ДПУ». До витоків обновленського руху в Україні / В. Пащенко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 51-59.
 82. Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-х рр. / Г. Славута // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 244-253.
 83. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років / В. Пащенко; НАН України, Голов. ред. колегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією». – К., 1994. – 249 с.
 84. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928): [монографія] / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 336 с.
 85. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы [Текст] / В.В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
 86. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: [монографія] / В.В. Ченцов. – НАН України; Інститут історії України / П.Т. Тронько (наук.ред.). – К., 1999. – 482 с.
 87. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) : [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.
 88. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії: [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
 89. Шитюк М. Масові репресії проти населення Миколаївщини в 20-30 роки ХХ століття / М. Шитюк / Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон, 1997. – Ч. 2. – С. 46-48.
 90. Золотарьов В.А. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К.М. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УРСР) /

- В.А. Золотарьов, Ю.І. Шаповал // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1. – С. 91-105.
91. Кокін С. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній армії» /С. Кокін, О. Пшенніков // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997-1999. – №1/2; 2000. – № 2/4.
 92. Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921-1925 гг.: на материалах Екатеринославской губернии: Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.09 / В.В. Ченцов; ДГУ. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.
 93. Скотніков С. Кримінальна справа за № 50045 / С. Скотніков // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 94-98.
 94. Скотніков С. Чотири сторінки біографії / Станіслав Скотніков // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 329-334.
 95. Маринін В. Повернуті імена. «Японський шпигун» або сумна доля чекіста / В. Маринін, В. Бурденюк // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 111-118.
 96. Коваль В. Зізнання убивці. (Як було здійснено замах на полковника Є.Коновальця) / В. Коваль // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 302-312.
 97. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928): [монографія] / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 336 с.
 98. Дмитрієнко М.Ф. Рецензія на книгу Станіслава Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)»(К., 1996) / М.Ф. Дмитрієнко, Д.В. Табачник //Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С. 139.
 99. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – С. 15.
 100. Вронська Т.В. Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С. 33-43.

101. Вронська Т.В. Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С. 3-15.
102. Шитюк М. Масові репресії проти населення Миколаївщини в 20-30 роки ХХ століття / М. Шитюк / Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон, 1997. – Ч. 2. – С. 46.
103. Шитюк М.М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. ХХ ст.) / М.М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С. 96.
104. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) : [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.
105. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії: [монографія] / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
106. Шаповал Ю. «Я помилявся, взявши на себе провину...» До 90-річчя М.С. Волобуєва-Артемova / Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 104-111.
107. Шевченко В.Ф. Рецензія на книгу В.І. Пристайко, Ю.І. Шаповала «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» (К.: Інтел, 1995. – 448 с.) / В.Ф. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1997. – №2. – С. 130-132.
108. Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» / В. Пристайко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 70-89.
109. Пристайко В. Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України / В. Пристайко, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 373-397.
110. Пристайко В. Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») / В. Пристайко, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(2/3). – 1995. – С. 190-199.
111. Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський / В. Даниленко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 253-263.

112. Інтелігенція і влада: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 22-23 жовтня 1999 року м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 119-122.
113. Лавров Ю.П. Початок діяльності Союзу Визволення України / Ю.П. Лавров // Укр. іст. журн. – 1998. – №4-5.
114. Пристайко В. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934) / В. Пристайко, Ю. Шаповал; Ред.: І. Гирич; Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Служба безпеки України. – К.: Критика, 1999. – 351 с.
115. Васильєв В. Грушевський: останні сторінки драми / Валерій Васильєв // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 533-536.
116. Верба І.В. Критика праці Пристайко В.М., Шаповала Ю.В. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934) (К.: Критика, 1999. – 352 с.) / І.В. Верба // Укр. іст. журн. – 2002. – №2. – С. 120-122.
117. Золотарьов В.А. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К.М. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УРСР) / В.А. Золотарьов, Ю.І. Шаповал // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1. – С. 91-105.
118. Золотарьов В. До бібліографічного словника чекістів 20-30-х років / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995.– №. 1/2. – С. 226-241.
119. Золотарьов В. Заручник системи Я. Камінський / Вадим Золотарьов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 286-305.
120. Золотарьов В. Чекісти 20-х–30-х: матеріали до біографічного словника / Віктор Золотарьов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(1). – 1994. – С. 168-177.
121. Пристайко В. Шлях на Соловки / В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 45-80.

122. Пристайко В. Шлях на Соловки. До 60-річчя соловецької трагедії / В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 105-135.
123. Рубльов О.С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / О.С. Рубльов // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С. 112-121.
124. Кокін С. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній армії» /С. Кокін, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997-1999. – №1/2; 2000. – № 2/4.
125. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. / А. Зінченко (відп. ред.); НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – Т. 2. / П. Кулаковський, Ю. Шаповал (упоряд); Ю. Шаповал (відп. ред.); Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1998. – 286 с.
126. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари» 3-4 листопада 1997 року. – К.: Стилос, 1998. – 272 с.
127. Так само. – С. 31.
128. Роженко М. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства. – Кн. 1 / М. Роженко, Е. Богацька. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 568 с.
129. Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів / О. Гранкіна // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 174-183.
130. Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінниччині / О. Лошицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 183-228.

131. Могили Биківні чекають... // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(4/5). – 1997. – С. 432-437.
132. Мусієнко О. Фундація «Мартиролог України»/ Олекса Мусієнко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2(6/7). – 1998. – С. 13-24.
133. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія / В.М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. – С. 13-26.

3.2 Новітня історіографія масових політичних репресій міжвоєнного періоду: перспективність подальших досліджень

1. Буяльський Б.А. Жертва і свідок більшовицького раю. Спогади про 1937-1940 рр. (Літ. запис, передмова післямова Б.А. Буяльського) / Б.А. Буяльський, О.М. Трачук. – Вінниця, 2000. – 96 с.
2. Слободянюк П.Я. «Чорна дошка» України (події 30-х років) / П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий. – Хмельницький, 2001. – 128 с.
3. Слободянюк П.Я. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій [Текст] / П.Я. Слободянюк [та ін.]. – Хмельницький: Державний комітет архівів України, Хмельницька обласна держ. адміністрація, Державний архів Хмельницької області, 2005. – Ч. 1. – [Б. м.]: [б.в.], 2005. – 288 с.
4. Гордасевич Г.Л. Нескорена Берегиня / Г.Л. Гордасевич, Б.О. Гордасевич. – Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2002. – 280 с.
5. Голгофа мільйонів. Документальні свідчення. – К.: Стилос, 2002. – 101 с.
6. Наші втрати: Матеріали до біографічного словника репресованих у 1930-их роках діячів в УРСР, зібрані Юрієм Лавриненком / Вступне слово Л. Лаврієнко; Післямова Т. Терещенко-Конончук. – Київ – Нью-Йорк: Твім інтер, 2005. – 256 с.
7. Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук /

- Е.П. Петровський; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2006. – 20 с.
8. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937-1938 рр. / Е. Петровський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (28). – 2007. – С. 172.
 9. Веденєєв Д.В. Українські Соловки: Збірник / Д.В. Веденєєв, С.В. Шевченко. – К.: ЕксОб, 2001. – 206 с.
 10. Шевченко С. Архіпелаг особливого призначення / С. Шевченко. – К.: Фенікс, 2006. – 367 с.
 11. Шевченко С. Етап на Соловки / С. Шевченко, А. Смирнов // Смолоскип. – № 9. – Вересень, 2009. – С. 4.
 12. Юркова О. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках: В 2 т. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: «Сфера», 2003 / О. Юркова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (22/23). – 2004. – С. 481-486.
 13. Коцарев О. Краще зрозуміти той час / О. Коцарев // Смолоскип України. – № 1(185). – Січень, 2011. – С. 2.
 14. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Ред.: В.А. Смолій; НАН України. Ін-т історії України, Центр дослідж. геноциду укр. народу, Асоц. дослідників голодоморів в Україні. – К.: Вид-во М.П.Коць; Нью-Йорк, 2003. – 595 с.
 15. Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.
 16. Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті: Матеріали обласної наук.-практ. конф., м. Вінниця, 24 листопада 2005 р. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 200 с.

17. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / Пер. з англ./ Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 250 с.
18. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / В.А. Греченко, Л.В. Гриневич, С.А. Кокін, С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан, Ю.І. Шаповал; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: Генеза, 2003. – 448 с.
19. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму / С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С. 106-129.
20. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату. (До 70-річчя «великого терору») / С. Кульчицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (28). – 2007. – С. 66-76.
21. Современная историография новейшей истории России и истории СССР [Текст]: справ.-библиогр. пособие для ист. специальностей / В.И. Меньковский, О.А. Яновский, О.В. Бригадина [и др.] / Под ред. В.И. Меньковского. – Минск: РКВШ, 2007. – 232 с.
22. Україна – Росія: діалог історіографій [Текст]: Матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії України НАН України, Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж.; Редкол.: В.Ф. Верстюк (відп. ред.), В.М. Бойко (відп. секр.), С.А. Лепявко, С.М. Плохій. – Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – 256 с.
23. Місінкевич Л. Реабілітації жертв державного терору (середина XX – початок XXI століття): історіографія проблеми / Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 35. – Київ, 2008. – С. 347-368.
24. Місінкевич Л. Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби / Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 36. – Київ, 2010. – С. 340-360.

25. Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20-30-ті роки ХХ століття // Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. – Кн. 1. – К.; Миколаїв, 2005. – С. 10-106.
26. Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921-1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. – Київ-Миколаїв: Світогляд. – 2004. – 185 с.
27. Лаас Н.О. Соціальна історія в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980-2000-х рр. / Н.О. Лаас // Укр. іст. журн. – №4. – 2010. – С. 170-191.
28. Терлецька І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.) / І. Терлецька // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 36. – Київ, 2010. – С. 415-435.
29. Терлецька І.В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму: монографія / І.В. Терлецька; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2009. – 162 с.
30. Шаповал Ю. Сталін та його спадщина у просторі часу: втілення, дух, принципи / Ю. Шаповал / Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921-1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. – Київ-Миколаїв: Світогляд. – 2004. – С. 9-26.
31. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю.І. Шаповал; Центр істор. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.: іл.
32. Кугутяк М. Важка історія важкого століття / М. Кугутяк, С. Кобута // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(20). – 2003. – С. 457-460.
33. Шаповал Ю. ГПУ-НКВД в Україні у 20-40-ві роки ХХ ст.: роль, місце, шляхи подальшого дослідження / Ю. Шаповал // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Випуск 8. – 489 с. – С. 201-216.

34. Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Погляд із відстані 75 років / Ю.І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 132-143.
35. Демченко Т. Процес «СВУ» крізь призму пропагандистських заходів на Чернігівщині (березень-квітень 1930 р.) / Т. Демченко, Н. Климович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 15. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 326-338.
36. Трухманова С.Л. Інтелігенція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. / С.Л. Трухманова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 115-176.
37. Очеретянко В.І. Реакція представників інтелігенції України на справу «Спілки визволення України» (1929-1930 рр.) / В.І. Очеретянко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 43-54.
38. Зарецька Т. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х / Таїсія Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 19(2). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 61-70.
39. Годун Н. Політична діяльність А. Хвилі в УСРР (1926-1936 рр.): функції і завдання головного цензора / Н. Годун // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 15. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 155-167.
40. Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал, І.В. Верба. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
41. Так само. – С. 344-345.
42. Матяш І. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а тільки українцем...». Життєва драма О. Грушевського / Ірина Матяш // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 252-265.
43. Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917-1953 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук:

- 07.00.01 / Т.В. Вронська; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 40 с.
44. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.) / Т.В. Вронська / НАН України; Інститут історії України; Служба безпеки України; Інститут дослідження проблем держ. безпеки. – К., 2009. – 486 с.
 45. Подкур Р. «Сімейне заручництво» як форма державного терору: Рец. на кн.: Т. Вронська. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу в Україні (1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с. – Бібліограф.: с. 458–478 / Роман Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (32). – 2009. – С. 281-288.
 46. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Т. Вронська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (32). – 2009. – С. 137-175.
 47. Шаповал Ю.І. Доля як історія / Ю.І. Шаповал; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.
 48. Васильєв В. Рец. на кн.: «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд.: Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.» / Валерій Васильєв // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (34). – 2010. – С. 372.
 49. Шевченко С. Рец. на кн.: «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1 – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.» / Сергій Шевченко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (34). – 2010. – С. 375-379.
 50. Кокін С. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній армії» /С. Кокін, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997-1999. – №1/2; 2000. – № 2/4.

51. Ільєвич С. Трагічні долі селекціонерів / С. Ільєвич // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 297-304.
52. Романюк І. Українське село в лещатах паспортної системи / І. Романюк // Історія в школі. – 2001. – №7. – С. 10-16.
53. Акунін О.С. Репресивно-каральні заходи влади проти селян Миколаївщини в 30-40-х роках ХХ століття / О.С. Акунін // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2005. – № 4 (жовтень-грудень). – С. 56-70.
54. Кривоніс В.М. Соціальні функції органів «правопорядку» в період голодомору 1932-1933 рр. в Україні / В.М. Кривоніс // Укр. іст. журн. – 2004. – № 1. – С. 101-110.
55. Ляковська С. Кого чекісти звинувачували в економічних злочинах: за даними відомчої статистики 1927-1928 рр. / С. Ляковська // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Випуск 13. – С. 214-237.
56. Ляковська С. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект / Світлана Ляковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (34). – 2010. – С. 22-53.
57. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) / В. Нікольський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2(17). – 2001. – С. 477-496.
58. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР / В. Нікольський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 103-112.
59. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія / В.М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. – 624 с.

60. Нікольський, В.М. Політичні репресії 1937-1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки: монографія / В.М. Нікольський. – Донецьк: Каштан: Донец. обл. редкол. Тому «Реабілітовані історією», 2011. – 200 с.
61. Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): монографія / З.Г. Лихолобова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 280 с.
62. Билокин С.И. Механизм большевистского насилия: Конспект исследования / С.И. Билокин. – НАН Украины; Институт истории Украины. – К., 2000. – 128 с.
63. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – НАН України; Інститут історії України. – К., 1999. – 447 с.
64. Білокінь С. Теорія й практика: голодомор, різні типи й способи терору / Сергій Білокінь // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 18. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 29-44.
65. Нові студії з історії большевизму. I-VIII / С.І. Білокінь; НАН України. Центр культурол. студій Ін-ту історії України. – 2-е вид., доповн. – К., 2007. – 409 с.
66. Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / Л.М. Абраменко, А.І. Амонс. – К.: Істина, 2006. – 376 с.
67. Амонс А.І. Репресовані прокурори в Україні / А.І. Амонс, Л.М. Абраменко. – 2-е вид., змін. і доповн. – К.: Істина, 2009. – 576 с.
68. Подкур Р.Ю. Документы органов государственной безопасности СССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ / Р.Ю. Подкур, В.В. Ченцов; Ред.: О. Сорока; НАН Украины, Ин-т истории Украины. – Т., 2010. – 372 с.

69. Політичні репресії в Україні (1917-1980 рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: «Полісся», 2007. – 456 с.
70. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 1920-ті роки: Автореф. дис.. д-ра. наук: 07.00.01 / В. Ченцов; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.
71. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття / М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.
72. Шитюк М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Автореф. дис.. д-ра. наук: 07.00.01 / М. Шитюк; НАН України, Інститут історії України. – К., 2001. – 35 с.
73. Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті – 60-ті роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України) / Н. Платонова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(20). – 2003. – С. 91-103.
74. Шитюк М.М. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50 роки ХХ століття: Моногр. / М.М. Шитюк, І.Є. Ніколаєв. – Миколаїв, 2007. – 273 с.
75. Ніколаєв І.Є. Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ-НКВС України в 20-50-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / І.Є. Ніколаєв; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
76. Ніколаєв І.Є. «Чистки» керівної верхівки НКВС України (II пол. 30-х рр. ХХ ст.) / І.Є. Ніколаєв // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 240-254.
77. Скороходов В. Політичні репресії проти військовослужбовців на Миколаївщині в 1930-х роках / В. Скороходов, О. Химченко / Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921-1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. – Київ-Миколаїв: Світогляд. – 2004. – С. 61-75.

78. Шитюк М.М. Національні меншини півдня УРСР в 20-30-ті роки ХХ століття: монографія / М.М. Шитюк, Т.Ю. Іванова. – Миколаїв: Ірини Гудим, 2010. – 175 с.
79. Шитюк М.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту Півдня України в 30-х роках ХХ століття: монографія / М.М. Шитюк, Р.М. Крайнік. – Миколаїв, 2010. – 208 с.
80. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис... канд. іст. наук / Н.М. Литвин; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.
81. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Н.М. Литвин. – К., 2006. – 204 с.
82. Парфінєнко А.Ю. Проблема «ліквідації» університетів України в радянській журнальній публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / А.Ю. Парфінєнко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 212 с.
83. Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934-1937 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.І. Сирота; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 20 с.
84. Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / О.І. Висовень; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 230 с.
85. Тригуб О.П. Російська православна церква в Радянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.: інституційний розкол та міжвоєнні відносини [Текст]: Дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01 / О.П. Тригуб. – Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 510 с.
86. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах

- Півдня України): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Бойко; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 258 с.
87. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939): [монографія] / В.І. Прилуцький. – К.: НАН України; Ін-т іст. України. – 2001. – 249 с.
 88. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928-1936 рр.) / В. Прилуцький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 82-103.
 89. Прилуцький В.І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1933 рр.) / В.І. Прилуцький // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 60-80.
 90. Зборець С.В. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920-1925 рр.): історіографія проблеми: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / С.В. Зборець; Дніпродзержинський держ. технічний ун-т. – Д., 2006. – 207 с.
 91. Адамовський В.І. Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст.: монографія / В.І. Адамовський; Ін-т історії НАН України. – Кам'янець-Поділ.: Вид. Зволейко Д.Г., 2007. – 184 с.
 92. Адамовський В.І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: Автореф. дис... канд. іст. наук / В.І. Адамовський; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 17 с.
 93. Адамовський В.І. Депортації як форма державного терору в Україні (1930-1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу / В.І. Адамовський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 255-268.
 94. Адамовський В. Депортація як форма боротьби з непролетарськими громадсько-політичними організаціями у 1920-х рр. / Володимир Адамовський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 35. – Київ, 2008. – С. 51-66.
 95. Верменич Я.В. Національна політика більшовиків і опозиція: підґрунтя маневрів навколо українізації 20-30-х рр. ХХ ст. / Я.В. Верменич //

- Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 31. – Київ, 2005. – С. 34-45.
96. Войнович А. Участь лівих політичних партій в діяльності місцевих органів влади на Півдні України в 1920 році / А. Войнович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 14. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 59-79.
 97. Єфименко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) / Г.Г. Єфименко // Укр. іст. журн. – 2000. – №2, №№ 4-6.
 98. Єфименко Г.Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988-1991 рр.) / Г.Г. Єфименко // Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С. 93-118.
 99. Акоюн В. Репресії на Миколаївщині серед працівників місцевих органів влади в другій половині 1930-х років / В. Акоюн / Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921-1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. – Київ-Миколаїв: Світогляд. – 2004. – С. 26-41.
 100. Репресії проти освітян Запоріжчини / М.М. Окса (ред.). – Мелітополь, 2001. – 105 с.
 101. Шипович М.А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки / М.А. Шиповим // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 95-102.
 102. Коляструк О. До проблеми взаємин більшовицької влади з інтелігенцією у 1920-і рр. / О. Коляструк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 17. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 167-173.
 103. Василенко В. «Я прошу пожаліти мою старість...». До 110-ї річниці з дня народження письменниці Зінаїди Тулуб / В. Василенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 280-297.
 104. Швидько Г. Композитор і диригент В. Кашницький: невідомі сторінки життя / Г. Швидько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 265-280.

105. Годун Н. Політична діяльність А. Хвилі в УСРР (1926-1936 рр.): функції і завдання головного цензора / Н. Годун // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 15. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 155-167.
106. Бабюх В.А. Діяльність політичної цензури як форма ідеологічного контролю в Україні (1920-1930-х рр.) / В.А. Бабюх // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 12-23.
107. Бабюх В.А. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20-30-х рр. ХХ ст. / В.А. Бабюх // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 31. – Київ, 2005. – С. 78-89.
108. Рябченко О.Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України (1920-ті рр.) / О.Л. Рябченко // Укр. іст. журн. – №5. – 2010. – С. 136-152.
109. Рекрут В. Деякі аспекти політичних переслідувань представників кооперативного руху у другій половині 1930-х рр. / В. Рекрут // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 36. – Київ, 2010. – С. 239-254.
110. Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20-30-і роки ХХ сторіччя / В. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 17. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 335-344.
111. Ткаченко В.В. Запровадження системи державного терору проти української наукової інтелігенції у 1920-1930-х роках / В.В. Ткаченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – №22. – С. 78-90.
112. Ткаченко В.В. Показові політичні процеси 20-х – початку 30-х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції /

- В.В. Ткаченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – №18. – С. 37-56.
113. Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20-30-ті рр.) / Г. Ковальчук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 179-207.
 114. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя радянської України 20-х – початку 30-х років ХХ ст. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 13. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 72-106.
 115. Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924-1934 рр. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 14. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 329-365.
 116. Ставицька Н.П. Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН з дослідження національних меншин України (II пол. 1920-1930-х рр.) / Н.П. Ставицька // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 34-43.
 117. Стрижак Є. Інститут червоної професури (1929-1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професурі» / Є. Стрижак // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 17. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 307-319.
 118. Шевченко Л.В. «Контрреволюційна троцькістська група» в Інституті філософії в контексті справи «ВУАМЛІНу» / Л.В. Шевченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 54-67.
 119. Шевченко Л. Справа «Контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні» (1937-1938 рр.) / Л. Шевченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 35. – Київ, 2008. – С. 167-173.

120. Стрижак Є.М. Репресії 1930-х років та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР / Є.М. Стрижак. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 70 с.
121. Токарський В.В. Політичні репресії в західних областях України у 1939-1941 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Токарський; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – С. 17.
122. Даниленко В. «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні / В. Даниленко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (22/23). – 2004. – С. 72-73.
123. Іллюшин І. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у Західних областях України (вересень-жовтень 1939 р.) / І. Іллюшин, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 424-434.
124. Бажан О. Масові політичні репресії в Київській області у 1937-1938 рр.: форми, методи, масштаби / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 35. – Київ, 2008. – С. 152-166.
125. Бажан О. «Великий терор» на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (28). – 2007. – С. 109-121.
126. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2 (29). – 2007. – С. 7-18.
127. Гуцал П. Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939-1941 рр.) / П. Гуцал, О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (32). – 2009. – С. 182-194.
128. Гуменюк Т.І. Проблема «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії / Т.І. Гуменюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 26. – Київ, 2004. – С. 41-53.

129. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність [Текст] / упоряд. та наук. ред. Є.В. Пронюк. – К.: Український Центр духовної культури, 2007. – 680 с.
130. Завальнюк К.В. Червоний смерч над Поділлям: наук. вид. / К.В. Завальнюк, Т.В. Стецюк. – Вінниця: Держ. картограф. ф-ка, 2008. – 248 с.
131. Матвеев А.Ю. Здійснення насильницької політики розселяювання на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20 – перша половина 30-х рр. XX ст.): монографія / А.Ю. Матвеев, І.В. Рибак; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2011. – 196 с.
132. Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. / О.А. Посвістак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 23-34.
133. Тітова Н.В. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» / Н.В. Тітова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 79-115.
134. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки / Н. Тітова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (28). – 2007. – С. 220-252.
135. Лошицький О. «Лабораторія – 2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937-1938 рр. / О. Лошицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2/4(13/15). – 2000. – С. 129-179.
136. Гамза В.І. Політичні репресії проти болгар на Миколаївщині в 30-40-і роки XX століття / В.І. Гамза, А.А. Ліньов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2005. – № 4 (жовтень-грудень). – С. 70-81.

137. Дяченко М.А. До питання про репресії проти поляків на Миколаївщині в 30-ті роки ХХ ст. / М.А. Дяченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2006. – №5. – С. 39-44.
138. Шевчук Ю. Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст. / Ю. Шевчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 36. – Київ, 2010. – С. 213-238.
139. Рафальська Т.Л. «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технологія / Т.Л. Рафальська // Укр. іст. журн. – 2007. – №3. – С. 66-75.
140. Лутай М.Є. Німці в Україні: історія і сьогодення: монографія / М.Є. Лутай. – Житомир: Рута, 2010. – 502 с.
141. Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації: політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму / С.А. Цвілюк. – 2-ге вид., доп. – О.: Астропринт, 2008. – 264 с.
142. Влада і костьол в Радянській Україні, 1919-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2(21). – 2003. – 500 с.
143. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919-1938 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (24/25). – Частина I. – 2005. – С. 15-40.
144. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 335 с.
145. Киридон А.М. Українська православна церква (1930-1936 рр.) / А.М. Киридон // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 143-159.
146. Преловська І. Слідчі справи братів Чехівських як джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) / І. Преловська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1(20). – 2003. – С. 258-278.
147. Преловська І. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та

- ЦДАГО України / І. Преловська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (32). – 2009. – С. 26-49.
148. Вашкевич В. Церква та духовенство Миколаївщини – жертви репресій сталінізму / В. Вашкевич / Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1921-1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. – Київ-Миколаїв: Світогляд. – 2004. – С. 42-60.
 149. Погорелов А.А. Репресії проти священослужителів м. Миколаєва в 30-ті роки ХХ століття / А.А. Погорелов // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2006. – №5. – С. 45-51.
 150. Михайлуца М. Здійснення органами ДПУ–НКВС України репресій проти Православної церкви на Одещині (1930-ті –1940-ві рр.) / М. Михайлуца // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (22/23). – 2004. – С. 429-451.
 151. Зінько Ю.А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920-1930-х рр.) / Ю.А. Зінько // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 31. – Київ, 2005. – С. 54-62.
 152. Бабенко Л.Л. Репресії служителів церкви під час «великого терору» (на матеріалах Полтавської області) / Л.Л. Бабенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 34. – Київ, 2007. – С. 340-354.
 153. Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (22/23). – 2004. – С. 410-429.
 154. Тригуб О. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. Тригуб // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (32). – 2009. – С. 10-26.
 155. Лапчинська Н. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» – не декларація, а питання державної політики / Н. Лапчинська // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 7: Спеціальний. – С. 465-470.

156. Місінкевич Л.Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20-30-х рр. ХХ ст. / Л.Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 31. – Київ, 2005. – С. 63-78.
157. Складенко Є. «Великий терор» 1937-1938 рр. на сторінках науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» / Є. Складенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 35. – Київ, 2008. – С. 370-378.
158. Бойко О. Розгортання процесу реабілітації в УРСР у добу перебудови: характерні риси, особливості / О. Бойко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2(17). – 2001. – С. 530-535.
159. Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині / Л. Місінкевич // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1 (28). – 2007. – С. 121-135.

Русін

Роман Михайлович

Шитюк

Микола Миколайович

Нефьодов

Дмитро Валерійович

**ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ (20-30-ті рр. XX ст.)**

Монографія